

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्री ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

६७

95723

सांख्यदर्शनम्

श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतसांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम्

तर्कतीर्थोपाधिविभूषितबटुकनाथशास्त्रिण आत्मजेन न्यायो-

पाध्याय-काव्यतीर्थं पं० दुण्ढिराजशास्त्रिणा

सम्पादितम्

भूमिकालेखक पुनः सम्पादकश्च

डॉ० पं० गजाननशास्त्रि-मुसलगाँवकरः

चौखम्बा संस्कृत संस्थानः

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० बा० चौखम्बा, पो० बा० न० ११३६

जडाब भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर सेन

बारागसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मुद्रक श्रीयोगेश्वर मुद्रणालय, वाराणसी

संस्करण द्वितीय वि० १० २०४६

मूल्य ₹० ६०-००

95723

© चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

इस पुस्तक का परिष्कृत तथा परिवर्धित रूपपाठ

एव टीका, परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार

प्रकाशक के अधीन हैं ।

फोन ६५५५६

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बॉक्स नं० १०८८

बोर्ड (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२०१००१ (भारत)

फोन ४४०६६

THE
KASHI SANSKRIT SERIES'

67

1968

SĀNKHYADARŚANA

WITH

SĀNKHYA PRAVACHANA BHĀSHYA

By

SRI VIJNANA BHIKSHU

Edited by

Re-edited by

Dr. Pt. GAJĀNANŚĀSTRĪ MUSALGĀONKAR

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No 1139

Jadav Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)

© Chaukhamba Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone . 65889

Second Edition 1987

Price : Rs 60-00

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone * 54766

Printers—

SRIGOKUL MUDRANALAYA

Gopal Mandir Lane,

Varanasi-221 001

सांख्यदर्शन-प्रवेशभूमिका

यद्गीलया जायते च वर्द्धते क्षीयते जगत् ।
तन्नौमि पुरुष नित्यं प्रकृतिञ्च मुहुर्मुहुः ॥

विदितमेवैतत्सर्वेषां विदुषा यदसार-ससारसागरस्यास्य पार-
यियासोर्मुमुक्षोश्च पारङ्गमयिता मोक्षयिता च कर्मोपासनज्ञानमिति-
काण्डत्रयात्मको वेद एव । अत एव वेदोदितक्रियमाणकर्मसम्पादन-
सम्पत्त्या क्षालितान्त करणमुपासनाधिकारिणमनुशासति भगवन्त
श्रीकपिलमहर्षय षडध्यायात्मक सारयदर्शनम् ।

तत्र हि प्रथमेऽध्याये विषया निरूपिता । अतएवायमध्यायो
विषयाध्याय' इति व्यवह्रियते । अत्राऽत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपपरम-
पुरुषार्थस्यादौ विवेचनं कृत्वा तदुपयोगित्वाद्बन्धहेतुपरीक्षा विधाय-
विवेकोच्छेदहेत्वादि निरूपितम् । ततश्च प्रासङ्गिकं साख्याभिमत-
प्रमेयभूतप्रकृत्याद्यनुमानम्प्रदर्श्य उपादाननिरूपणान्ते प्रासङ्गिकम्पु-
नरपि मोक्षविवेचनं कृतम् । अथ प्रमेयसिद्धयङ्गप्रमाणवर्णनं विधाय
साख्यसिद्धान्तमूलसत्कार्यवादस्थापनपूर्वकम्पुरुषस्य भोक्तृत्व विवे-
चितम् । एवञ्चात्राध्याये नव प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

द्वितीयेऽध्याये प्रधानकार्यं निरूपितमिति 'प्रधानकार्याध्याय'
एव । अत्र सृष्टिप्रयोजनं वर्णयित्वा स्वसिद्धान्तानुसारिणी सृष्टि-
प्रक्रिया स्फुटोकृता । निरस्तश्चान्ते भौतिकत्वमिन्द्रियाणाम् ।
एवञ्चात्राध्याये श्रीणि प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

तृतीयो वैराग्याध्यायः । अत्र खलु महामूतानां निरूपणं स्थूल-
सूक्ष्मभेदेन द्विविधशरीराणामुपादानवर्णनञ्च विधाय तद्द्वयात्ससृति
व्यवस्थाप्य तयोर्विशेषं समर्थितं । तत सामान्यतो विशेषतश्च
मुक्तिसाधनविवेचनपूर्वकं बन्धहेतुविषयस्य तत्कारणाऽशक्यतादीनाञ्च
स्वरूपमुक्तम् । पश्चाच्च कर्मविशेषाद् व्यक्तभेदानुसारिणी देवादि-
प्रभेदा व्यष्टिसृष्टि प्रपञ्चिता । परमप्रयोजनसमाप्तौ स्वत एव
प्रधाननिवृत्त्या मोक्षसिद्धिरिति वक्तुं सृष्टिनिवृत्तिप्रकरणनिरूपणान्ते
विवेकसिद्धयुगायाश्च वर्णिता । एवञ्चात्राध्यायेऽष्टौ प्रकरणानि
सङ्गृहीतानि ।

चतुर्थोऽयमाख्यायिकाऽध्याय । अत्र तत्त्वोपदेशादिभिवेकादीनामुत्पत्तौ हृदयग्राहिण्यो राजपुत्रादीनामान्यायिका अध्यायसमाप्तिपर्यन्तमुक्ता । अत्र च विवेकज्ञानसाधनवर्णनारमरुमेकमेव प्रकरणम् ।

पञ्चमोऽयम्परपक्षनिर्जयाध्याय । अत्र मङ्गलाक्षेप समाधाय कर्मफलदातृतया ईश्वरम्मन्वमानानाम्मत खण्डयित्वाऽविद्यातो बन्धमङ्गीकुर्वन्ता वेदान्तिना सिद्धान्तो हूपित । ताश्च धर्मोपमंभो मिद्धिम्प्रमाणयित्वा शब्दप्रामाण्ये परेषा बाधक निरस्य वेदाना नित्यत्व खण्डितम् । अत्र च मध्ये एव सुखादिसिद्धि विधाय प्रमङ्गागतशब्दविचारे वैयाकरणाभिमतस्फोटवाद निरस्य शब्दस्य अनित्यत्व ध्यवस्थापितम् । ततश्चात्माऽद्वैतनिरासपूर्वम् मनसो विभ्रुवादीना मत्त खण्डितम् । अथ मत्तान्तराभिमतपदार्थखण्डन कृत्वा पुनरपि द्वितीयाध्यायोक्तशरीरप्रकरणस्यावशिष्टाशो विवेका विवेचिन । तत्र च तृतीयाध्यायोक्तानामिन्द्रियाणामप्राप्तकारित्व निरस्तम् । तत्र शरीरारम्भकविचार कृत्वा मध्ये प्रासंगिकी त्रिपमुक्तिमुपपाद्य उद्भिज्जशरीरश्चन्यवस्थाप्य नैयायिकाभिमतज्ञानेन्द्र्यादिनित्यत्वनिरासाय पुनरन्तेचेश्वराऽसिद्धिरभिहिता । एवञ्चात्राध्याये षोडशप्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

षष्ठोऽय तन्त्राध्याय । अत्र सारभूतशास्त्रार्थस्य संक्षेपत इति । तत्र च प्रथममात्मास्तित्वेनोपसंहारो विहित । तत्र च पुण्याऽपरिणामित्वप्रदर्शनाय जगत्कारण विचार्य पुरुषवद्भवस्थापनपूर्वम् तत्स्वरूपोपसंहार सूत्रकारेण प्रादशि । अन्ते च मूर्च्छितकार्योपसंहार विधाय शास्त्रवाक्यार्थोपसंहार इति । एवञ्चात्राध्याये पञ्च प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

तथाच षष्ठ्यायात्तमके साम्यशास्त्रे द्विचत्वारिंशत्प्रकरणानि सूत्रकारेण सङ्गृहीतानि ।

अस्मिन् साम्यशास्त्रे पदार्थाना चतस्रो विधा प्रतिपाद्यन्ते । कश्चिदर्थं प्रकृतिरेव, कश्चिद्रिष्टिरेव, कश्चिदुभयस्य, कश्चिदनुभयस्य च ।

अत्र केवला प्रकृति प्रधानदस्याद्या मूलप्रकृति । नागाद्यन्यस्य कस्यचिद्विष्टि, प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या महदरजस्रमोघुनानां साम्यावस्थाया अभिधानम् । मूलस्थातो प्रकृतिश्च मूल-

प्रकृति । महत्तत्त्वादे कार्यकलापस्त्रेयमेव मूलम्, नत्वम्या प्रधान-
भूताया मूलान्तरमस्ति अनवस्थाऽऽपातात् । बीजाडकुरवत् प्रामाणिकी
अनवस्था न दोषायेति केषाञ्चिन्मत न समीचीन प्रमाणाभावात् ।
प्रत्युत 'प्रकृति पुरुषञ्चैव विद्वचनादी उभावपी' त्यादिप्रमाण-
वचनत प्रकृते सादित्वाभावबोधनेन निव्विलप्रपञ्चमूलकारणत्वस्य
स्मरणात् ।

अत्रापि कार्य-कारणभावे विप्रतिपत्तिश्चतुर्था मञ्जायते । यथा
'असन सज्जायते' इति सङ्गिरन्ते सौगता ।

तच्च न समीचनम् । असतोऽनीकस्य शशविषाणवत् कारण-
त्वमेव न सम्भवति, तुच्छाऽतुच्छयो कार्य-कारणभावाऽयोगात् ।

'सतोऽमज्जायते' इति नैयायिकादयोऽभिमन्यन्ते ।

तदपि न प्रामाणिक, कारकव्यापारात् पूर्वमसता घटादीना
शशविषाणवत् मत्तासम्बन्धलक्षणरूपोत्पत्ते असिद्धत्वदर्शनात् ।
न हि निपुणतमेनापि शिल्पिना अमति गगनाऽरविन्दे मत्तासम्बन्ध
विधातुम्पार्यते । अत एव कारकव्यापारात्प्रागपि कार्यं सदेवास्ति ।
सत एव कार्यस्य अनभिव्यक्तस्य कारकव्यापारेणाभिव्यक्तिरुपपद्यते ।

सती ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त, प्रपञ्चकार्यजात, न तु वस्तुमत् इति
वेदान्तिन ।

एषा वेदान्तिनामपि मत न निर्दोषम् । अधिष्ठानारोप्योश्चि-
ज्जडयो कलघातरूप्यादिवत् सात्प्याभावेनाऽऽरोपाऽसम्भवात्,
बाधाऽनुपलम्भाच्च ।

तस्मात् सुख-दुःख-मोहात्मकस्य विश्वप्रपञ्चस्य तथाविधमेव
कारणमवधारणीयम् । तथाचानुमानप्रयोगो विधेय - 'विमत कार्यजात,
सुख-दुःख-मोहात्मकवस्तुकारणकम्, तदन्वितत्वात्, यद्येनाऽन्वितं
तत् तत्कारणकम् यथा रुचकादिक सुवर्णान्वित तथाचेदम्, तस्मात्
तथा ।'

येय सुखात्मता तत् सत्त्वम्, या च दुःखात्मता तद् रजः, या च
मोहात्मता तत् तम । एवञ्च सर्वस्य त्रिगुणात्मता वेदितव्या ।

तथाहि--प्रत्येकम्भावास्त्रैगुणवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मैत्रदारिपु
मदालसाया मैत्रस्य सुखमाविरस्तीति तम्प्रति तस्या सत्त्वगुण-
प्रादुर्भावः, तत्सपत्नीना दुःखमिति ता प्रति रजोगुणप्रादुर्भावः ।
एवमन्यदपि घटादिक लम्बमान सुखाकरोति, परैरपह्नियमाण दुःखा-

करोति, ऊदासीनस्य च उपेक्षाविषयत्वेनाऽवतिष्ठते । उपेक्षाविषय-
त्वञ्च मोह एव । उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुशयात्, 'मुह' वैचिर्य-
इत्यस्माद्धातोर्मोहशब्दनिष्पत्तेश्च । तस्मात्सुख दुःख-मोहारमकत्वेन
त्रैगुण्यवत् सर्वस्य कार्यजान्तस्य त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृति प्रधातपद-
वेदनीयैव कारणमिति स्थितम् ।

महत्तत्त्वमहङ्कार शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चैते सप्त पदार्था
प्रकृति-विकृतय उभयरूपा सन्ति । तत्रान्त करणपदवेदनीय महत्त-
त्त्वम्, अहङ्कारस्य प्रकृति, मूलप्रकृतेस्तु विकृति । एवमहङ्कारोऽपि
शब्दादिपञ्चकस्य श्रोत्रादीन्द्रियैकादशकस्य च प्रकृति, महत्तत्त्वस्य
तु विकृति, शब्दादिपञ्चक हि यथाश्रम व्योम-वायु-तेजोजल-पृथिवी-
नाम्प्रकृति, अहङ्कारस्य तु विकृतिरिति बोध्यम् ।

श्रोत्र त्वक्-चक्षु-जिह्वा-घ्राणाभिधानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि,
वाक्-पाणि-पाद-वायूपस्थानाभिधानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मक
मनश्चेत्येकादश, तथा व्योमादीनि पञ्चमहामूतानोत्पेया षोडशाना
गण षोडशक, स तु विकार एव (विकृतिरेव), स न कस्यापि
प्रकृति ।

यद्यपि पृथिव्यादीनां गोवृक्षादयो विकारा, गवादीनामपि पयो-
वीजादय, तेषाञ्च दध्यङ्कुरादय, तथापि गवादयो न पृथिव्यपेक्षया-
तत्त्वान्तरम् । तेषां पार्थिवत्वात्, तत्त्वान्तरोपादानकारणस्यैवात्र
प्रकृतिपदेन विवक्षितत्वात् ।

पुरयस्तु न कस्यापि तत्त्वस्य प्रकृति, नापि विकृति । इदमत्र
वेदिन्यम्—

प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कार । स च सात्त्विकराजस तामसभेदात्
त्रिविध । तत्र सात्त्विकादहङ्कारादेकाशेन्द्रियाणि, तामसात् तन्मात्रा
मिथं द्वादशदिपञ्चकम् । राजसात्तूभयम् । सत्त्व-तमोभ्यामेवोभयस्ये-
न्द्रिय-तन्मात्रात्मककायस्य सिद्धौ रजसो व्यर्थत्वमभिमान्यन्ते कचन ।

किन्तु तत्र युक्तम्, सत्त्व-तमसो स्वयमेव अत्रिये, स्वकार्यं घटयितुं
न प्रवर्तेते । रजसस्तु धलत्वभावतया यदा स चालयति तदेव ते स्व-
कार्यं कुरुते । अतएव उभयत्रापि कार्ये सत्त्वरजसो त्रियोत्पादन-
द्वारेणास्ति रजस कारणत्वमिति न व्यर्थं रज ।

शब्दादिभ्यो महामूत्रानि व्यजायन्त । प्राणान्तु न तत्त्वान्तरम्,
किन्तु इन्द्रियाणां साधारणवृत्तय एव । एव वागोऽपि न तत्त्वान्तरम् ।

भूतवर्तमान-भविष्यदितिष्ववह्नियमाणवस्तुष्यतिरेकेण स्वतन्त्रस्य तत्स्वरूपस्याऽनिरूपणीयतैवाऽस्ति । एतानि चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि । 'पुरुष' पञ्चविंशतितमः ।

न खल्वेकं पुरुषं, किन्त्वनेकं । प्रतिशरीरं भिन्नं एव । अन्यथा कस्मिंश्चेदेकस्मिन् त्रियमाणे सर्वे त्रियेरन्, जायमाने च जायेरन्, एकस्मिन् पण्डिते मूर्खे वा सर्वेऽपि पण्डिता मूर्खा वा स्युरित्यनवस्था-ऽऽपद्येत ।

सचायम्पुरुषः, प्रकृतिप्रसूते प्रपञ्चात्मके जगति वर्तमानोऽपि स्वयं निर्गुणत्वहेतुना पयसि वर्तमानपुष्कर-पलाशवन्निलेषु साक्षी-वाऽवतिष्ठते । पुरुषो हि नियमेन निस्त्रैगुण्यस्वभाववानेव । यतो हि प्रकृति-प्रसूतप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि सुख-दुःख-मोहात्मकत्वेन भोग्य-त्वात्, जडत्वाच्च तद्विलक्षणः, त्रैगुण्यातीतः, परः, चेतनो भोक्ता कश्चिदस्त्येव । स एवात्मा पुरुषो वेति व्यपदिश्यते ।

अथ च पुरुषमात्रिध्यवशात् जडा अपि प्राकृता भावाश्चेतन-वदवभामन्ते । प्रकृतिसात्रिध्यवशाच्च असङ्गोऽपि पुरुषः कर्तव्य-मुखादिमानिव चावभासते ।

एवञ्च प्रकृति-पुरुषसंयोग एवाऽखिलं ससारप्रपञ्चं निर्वाहयति । भोक्तृत्वयोग्यता हि पुरुषस्य चेतन्य, भोग्यत्वयोग्यता हि प्रकृते-र्जडत्वम् । भोक्तृत्वयोग्यता-भोग्यत्वयोग्यतावसरे अनयोरन्ध-पङ्गुन्यायेन संयोगः सम्पद्यते ।

यथा कश्चिदन्धः स्वयं जङ्घालोऽपि स्वलनं परिजिहीर्षुं कश्चित् चक्षुष्मन्तम्पङ्गुमपि स्कन्धेनोद्धहति । पङ्गुस्तु चक्षुष्मानपि यथेष्ट-विहारमभीप्सु कश्चित् जङ्घालमन्धमपि समघटितिष्ठति ।

तथैव अचेतना प्रकृतिः स्वप्रवृत्तिनिर्वाहाय चेतनमधिष्ठातार-मुद्धहति चेतनोऽपि पुरुषः स्वयमप्रसवधर्मा, स्वभोग्य-प्रसवित्रीम् प्रकृतिमधिष्ठति ।

ततश्च भोग्येन प्रधानेन सम्भिन्नं पुरुषा भोग्यधर्मभूतं सुख-दुःख-मोहजातं स्यात्मानं अभिमन्यमानं कदाचिदपि दुःखत्रयापघातम्प्रा-थयते । तं चास्य प्रधानभूता प्रकृतिर्निष्पादयति ।

नित्याया प्रवृत्तिशीलायाश्च प्रकृतेर्विश्रमाभावेन सततं सगं स्यादिति न कश्चिदपि दुःखत्रयान्मुन्येतेति केषाञ्चिन्मतन्तु नोचितम् । यतः प्रकृतेरुपरमोऽपि सम्भाव्यते । यथा काचिन्नर्तको नृत्यावस्रो-क-

नोत्सुकान् रङ्गम्यान् पुरुषान् निजनृत्यकौशिल्येन्दर्शयित्वा तेषामो-
त्सुक्योपरमे सति सा नृत्यक्रियातो निवर्तते, न पुनरनुत्सुकांस्नाम्निज-
नृत्यम्प्रदर्शयितुम्प्रवर्तते । तथा प्रकृतिरपि स्वमूढविषयभोगोत्सुकान्
प्रत्येक पुरुषान् भोजयितुम्प्रवृत्ताऽपि य कश्चन विगलितधामनम्पुरप-
म्पश्यति, तम्प्रति न पुन प्रवर्तते ।

केचनेव वदन्ति—चेतन स्वार्थं वा परार्थं वा प्रवर्तमानो दृश्यते,
किन्तु अचेतना प्रकृति कथम्प्रवर्तते निवर्तते वेति । विश्व अचेतनस्य
स्यन्दनादेरिव चेतनाधिष्ठितायास्तस्या अचेतनाया अपि प्रवृत्ति-
रुपपद्यते ।

किन्त्वेतन्न युक्तम् । जीवपुरुषाणाम्प्रकृतिस्वरूपाज्जन्मिदमवा-
ऽधिष्ठातृत्वाऽमम्भ्रदर्शनात् । तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी परमेश्वर
प्रकृतेरधिष्ठातेति सिद्धात् ।

पडध्यायीरूपस्य साहचर्यदर्शनस्यापरमभिधान 'पठितत्र'मपि-
वर्तते । प्राचीनतमवा तात् भारतीयविद्वत्परम्परानुसारेण पडध्यायी-
रूपस्य सूत्रात्मकमात्रदर्शनस्य निर्माता देवहूतिमातृर पदम-
प्रजापते पुत्रो विष्णोरवतार परमपि कपिल एवेति निम्नप्रचम् ।
अथ विषये साम्यशास्त्रीयतत्त्वपरिषद्विचिन्तनाना विद्वन्मूढान्याना
श्रीमदुदयवीरशास्त्रिणा साम्यीयेतिहास-साग्यभिद्धान्तग्रन्थया परि-
शीलनेन साम्यशास्त्रे कृतावस्थानाना दत्तश सहस्रशो वा अमाणा-
मनायासेनैव समूहमुन्मूढन स्यादित्यत्र नास्ति मशयस्य लेशोऽपि ।

तथैव नतद् विस्मर्तव्यम्—वापिल साम्य संशय विद्यते,
नाऽनीश्वरम् । वापिलसाध्यमतानुसारेण अचेतना प्रकृतिजंगदुपा-
दानमीश्वरश्च केषलमधिष्ठाता (नियन्ता) मन्त्रस्य जगत ।
'ईश्वरासिद्धे' मूत्रेऽयवाऽन्यत्रापि यथ ईश्वरनिषेधो दृष्टिगोचरो
भवति, स उपादानभूतस्येश्वरस्यैवास्ते । अर्थात् ईश्वरे जगदुपादान-
ताया एव निषेध, नेश्वरस्य निषेध ।

अतिरमणीय-साग्यदर्शनोपवने विहरणशीलस्य विद्वद्विद्युत्स्य
विद्वन्मण्डलीमोलिमणेविज्ञानभिधो विपुलगभीरुगूढार्थगर्भाह्वानेन-
दर्शनं हृदयावर्जं साम्यप्रवचनानिर्घ भाष्य पठष्यादयारमते वापिल-
सूत्रे विद्योतने ।

अस्मिन्नास्ति किञ्चित् यद्विद साम्यदर्शनं जीर्णविद्याप्राप्य
सीदतीति । यथा पुरावातेऽस्य प्राचुर्येण अध्येतनाऽप्यापनमागीत्,

तथाऽस्मिन् समये तच्छताशतोऽपि तन्नास्तीति वदितु न खलु सङ्कोच-
मञ्चतिवच इति चेत्विद्यते चेत् ।

तत्र घोरनिद्रयाऽऽलिङ्गिताना जमाना जागरण विदघानुमीहया
चौखम्बासस्कृतसस्थानाध्यक्षे श्रेष्ठिकुलावतसे बाबू श्रीमोहनदास-
गुप्तमहोदये श्रीमद्विज्ञानभिक्षुविरचितेन साह्यप्रवचनभाष्येण
विभूषित महामुनिकपिलप्रणीत माख्यसूत्र साह्यदर्शनाभिध मुद्रयित्वा
प्रकाशितमिति निवेदयतो मे मनसि महान् हर्षो वर्तते ।

पडध्याय्यात्मकमिद साह्यदर्शन यत्र क्वचित् अध्ययनाध्या-
पनादौ प्रवचनभाष्यसमेतमेव वर्तते । अतएव बहो कालात् पूर्वं
प्रथमवार चौखम्बासस्कृतपुस्तकमालाया ५० रत्नगोपालभट्टद्वारा
सशोध्य तदध्यक्षे तत्प्रकाशितमभूत् ।

अवसिते च प्रथमसंस्करणे द्वितीयसंस्कारणावसरे उक्तपुस्तक-
मालाध्यक्षे श्रेष्ठिकुलावतसबाबूजयकृष्णदासगुप्तमहोदये प्रार्थिता
प्रोत्साहिता नैयायिकविद्वच्चक्रबूडामणयो विद्वत्पूज्या श्रीदुण्डि-
राजशास्त्रिणोपलेमहाभागा अस्य ग्रन्थरत्नस्य द्वितीय संस्करणम्प्रा-
काशयन् ।

पुनरवसिते द्वितीयसंस्करणेऽपि तृतीयसंस्करणशोचनार्थं चौखम्बा-
सस्कृतसस्थानाध्यक्षे श्रेष्ठिकुलावतसे बाबूश्रीमोहनदासगुप्तमहोदये
प्रोत्साहितो मुहुर्मुहु सादुरोध प्रायितश्चाह तत्कार्ये प्रावर्तिष्यम् ।
दुरुहमपीद कार्यं स्व० श्रीगुरुचरणान् स्मार-स्मार तदनुग्रहेणैव
निविधनमृजुतया समपादयमितिशम् ।

विदुषानाश्रय

राजाननशास्त्रिमुसलगाँवकरः

भूमिका

अपेक्ष प्रकाशने मुद्रयित्वा साह्यपदगणं सप्रवचनभाष्यम् । न चैव
अभिनव्यम्-रस्यामपि विद्यायामस्य दर्शनस्याश्रयाया अनुपलब्ध्या विद्या-
त्वस्यैवात्सम्भवान्तर्य शास्त्रत्वसम्भव-इति ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांस-न्यायविस्तर ।
पुराण धर्मशास्त्र च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ (मनुस्मृति)
पुराणन्यायमीमाना-धर्मशास्त्राङ्गनिधित्वा ।
वेदा स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥ (याज्ञ० स्मृति)
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमाना-न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्र पुराणश्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गाधर्मश्चेति च त्रयम् ।
अधर्मशास्त्र चतुर्षु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ (विष्णुपुराण)

इत्युक्तानु चतुर्दशानु अष्टादशानु वा विद्याम्वनेहात्मप्रतिपादकचतुर्दशान्या-
न्यायशास्त्रवर्गैरेविसाह्यधर्मशास्त्रादिनाम्नागामपि न्यायविस्तरपदेन समुहोत्त-
राङ्गवस्त्वेषोक्तविप्रविद्यान्तर्गतशास्त्रत्वमिति । अत एव च छान्दोग्योत्त-
रनिषदुक्ति-‘तद्वैतज्ञोऽपि आङ्गिरस इत्याय देवकीपुत्रायोस्त्वोवाच इति,—

साह्यधर्मशास्त्रे पृथग्वाता प्रवदन्ति न पश्चिञ्जा ।
एक साह्यधर्मश्च योगश्च यः परमतिं स परमति ॥
तत्कारण साह्यधर्मशास्त्रिण्यम् ।

इत्यादीनि भगवद्गीतावाक्यानि च सङ्गच्छन्ते । न च तदानीं कवित्त
साङ्ख्यशास्त्रे नामीदिति वाच्यम् । तत्रैवोत्तरनिषदि (१ अध्याये) ‘ऋषि
प्रसूत कवित्त यस्तनये’, गीताया च (१० अ०) ‘विद्वानां कविषो मुनिः’
इत्याद्युक्त्या कवित्तस्यैव साह्यधर्मशास्त्रस्य धर्मशास्त्रेण सर्वसम्मतवात् ।

तच्च साह्यधर्मशास्त्रे ‘समाससूत्रम्’ ‘सूत्रपट्टध्यायी’ चेति द्विविधसूत्र-
सम्भवे । तयोराद्यमेव हि नारायणवतारभगवन्महर्षिकवित्तप्रतीकस्य
संश्रान्तवतारमहर्षिकवित्तविरचितस्य पट्टध्यायारम्भस्य बीजसूत्रमिति
समाससूत्रटीकाया सर्वोपकारिष्यामुक्तम् । एतस्य समाससूत्रस्य समस्तवक्तव्याना
सकलपठितवाचिनां च सूत्रकरानां सकलसाह्यधर्मशास्त्रस्य हीर्षान्तराणि
संश्रान्तवतारसूत्रान्येवेति इडा । सुप्रप्रचारोनि—

समाससूत्रमालम्ब्य व्याख्या पञ्चमिधस्य च ।
भावागनेन कुरते तत्त्वयापाप्यंदोषनम् ॥

इत्युक्त्या महपिप्रवररूपिदप्रनिध्यर्ष-ब्रजिषाचार्यानुभूतोऽय समाससूत्र-
स्य बहुनिर्घ्याश्यानि गमनङ्क्रीर्षीर्ष्यासंस्त्रनपुस्तकमाताया माध्यमप्रहे-
ऽस्मामि सशोध्य मुद्रासिनः । केचित्तु समाससूत्रमेव महपिप्रवररूपीत
साध्यशास्त्र, पठध्यायी तु विज्ञानभिन्नुप्रणीतैवेति वदन्ति । तदगत् । विज्ञान
भिन्नुसमयाद्बहुपूर्वं भोजराजेन पठध्याय्या व्यापानरत्वात् ।

द्वितीयन्तु पठध्याप्यात्मक साध्यशास्त्र सर्वत्र पठनपाटादौ प्रवचन
भाष्यसमेतमेव विशेषनस्यमुल्लङ्घप्रचारमिति मत्वा वाराणसेयचोपम्वातसृष्ट-
पुस्तकमालाया ५० रत्नपोरालमट्टद्वारा सशोध्य तदध्ययी प्राक् प्रवागिनमभूत् ।
अवमिते च प्रथममस्त्ररणेऽह द्वितीयसस्त्ररणशोधनार्थमुक्तपुस्तकमालाध्ययै
श्रेष्ठिकृत्तावतसथावृजपट्टणदामगुप्तमहोदयं प्रोत्साहितस्तत्कार्ये प्रावृत्तियम् ।
स्वल्पविशेषेषु विज्ञानभिक्षोर्भ्रस्य कुरवगाहृत्वान्मादृशा म-दमतीनान्नास-
शोधनस्य कार्त्तिकेपि गुदकृपया कथञ्चिदकार्यम् ।

विज्ञानभिक्षोपस्थाण्डिय तत्तेषां गभीरार्थशास्त्रैभवप्रदगंनेनैवानुगाविपत्ते
दार्शनिकैर्विद्वद्भिः । तेनात्र प्रवचनभाष्ये प्राचीनार्वाचीनदागविषयान्यनु-
भवता माध्यवेदान्तयोविरोध परिहृत्य तयोरेष्व व्यञ्जयतेद साध्यप्रदान
वदानप्रदगंनस्यैवं रूपमाकारो वेति प्रदर्शितमिति नाध्यक्त साध्यप्रवचनभाष्य-
गृह्यवेनूनाम् । अनेन माध्यसारनामा साध्यशास्त्रायनक्षितसारभूतो ह्येवो
निवर्धोपि विरचितः । येनैतच्छास्त्रपरिभाषा सिद्धान्ताश्च सरसतयाऽस्मिन्
शास्त्रे प्रविशन्नुपिर्जायन्ते । स चाय विद्वद्वेषो ई० तसदगलनादृषा पाठन-
गनादृषा वा बभूवेति इतिहासविज्ञाना प्राब्यविदुषां मतम् ।

अस्मिन्न पठध्याप्यात्मने साध्यप्रदाने सूत्रकारेण प्रथमे विषयाध्याये
आत्यन्तिकदुष्प्रतियुक्तिरूपपरमपुष्टयार्थंस्वादौ विवेचन कृत्वा तदुरधोगिन्याम्
बभूहनुपरीणं विद्यायाविवेकोच्छेदहेत्वादि निरूपितम् । तत्रच प्रागङ्गिक
साध्यविषयप्रमेयभूतप्रत्यक्षासनुमान प्रदर्शोपापानतिस्वरणान् प्रागङ्गिक
गुनरति मोक्षविवेचन कृतम् । अथ प्रमेयनिष्पन्न प्रमाणयत्न विधाय साध्य
गिद्धान्तसूत्रनरकार्यवादास्यापनपूर्वकं पुनरप्य भोजकृषं विवेचनम् । एवं
चात्राध्याय नव प्रकरणानि गद्गुह्रीनाति ।

द्वितीय प्रकरणप्रकारके प्रधानकार्याध्याय मृष्टिप्रयोदनवर्षन रतेपिगा
कृष्णप्रिया स्वमिज्ञानानुगारिणी कृतीकृताश्च वेदिसाला भोजिषाश्च
निरस्तम् ।

तृतीये वैराग्याध्याये महाभूतवर्णनं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधशरीराणा-
मुपादानवर्णनं च विधाय तद्दृष्ट्यात्सृष्टिं व्यवस्थाप्य तयोर्विशेषं समर्थितं ।
ततः सामान्यतो विशेषतश्च मुक्तिसाधनविवेचनपूर्वकं बन्धहेतुविपर्ययस्य
तत्कारणशक्त्यादीनां च स्वरूपमुक्तम् । पञ्चाच्च कर्मविशेषाद्व्यक्तिभेदानु-
सारिणी देवादिप्रभेदा व्यष्टिमृष्टिं प्रपञ्चिता । परमप्रयोजनसमाप्ती स्वतः
एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्षमिदिरिति यत्तु मृष्टिनिवृत्तिपकरणनिरूपणार्थे
विवेकमिष्ट्युपायाश्च वर्णिताः ।

चतुर्थे आध्यायिनाध्याये विवेकज्ञानसाधनवर्णनात्मकमेकमेव प्रकरणम् ।
तत्र च तत्त्वोपदेशादिभिविवेकादीनामुत्पत्तौ हृदयग्राहिण्यो राजपुत्रादीनामा-
ध्यायिका अध्यायसमाप्तिपयन्नामुक्ताः ।

पञ्चमे परपदानिर्जयाध्याये मङ्गलाक्षेपं समाधाय कर्मफलदातृतयेश्वर
मन्त्रमानानां मतं चण्डयित्वाऽविद्यातो बन्धमगोकुर्वता वेदान्तिना सिद्धान्तो
दूषितः । तत्र च धर्माधर्मयोः सिद्धिप्रमाणयित्वा शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधक
निरस्य वेदानां नित्यत्वं खण्डितम् । अत्र च मध्ये एव सुखादिसिद्धिं विधाय
प्रसङ्गागतशब्दविचारे वैयाकरणमिमत्स्फोटवादं निरस्य शब्दस्यानित्यत्व
व्यवस्थापितम् । तत्र च तन्माह्वानिरासपूर्वकं मनसो विभुत्ववादिनां मतं
खण्डितं नवमे प्रकरणे । अथ मतान्तरमिमत्पदार्थखण्डनं कृत्वा पुनरपि
द्वितीयाध्यायोक्तशरीरप्रकरणस्यावशिष्टांशो विशेषो विवेचितः । द्वादशे
प्रकरणे तृतीयाध्यायोक्तानामिन्द्रियाणामप्राप्तकारित्वं निरस्तम् । ततः शरीरा-
रम्भकविचारं कृत्वा मध्ये प्राप्तझङ्गी नित्यमुक्तिमुपपाद्योद्भिज्जशरीरं व्यव-
स्थाप्य नैयायिकाभिमतज्ञानेच्छादिनित्यत्वनिरासाय पुनरप्यन्ते ईश्वरामिद्धिं
समर्थिताः । एव चात्र षोडश प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

षष्ठे तत्राध्याये सारभूतशास्त्रायस्य सद्युत्पन्नं कृतम् । तत्र च प्रथम-
मात्मास्तिश्वोपसंहारो विहितः । तत्र च पुत्रोपापरिणामित्वप्रदर्शनाय जगत्कारण
विचार्यं पुरुषवृत्त्वस्थापनपूर्वकं तत्स्वरूपोपसंहारं प्रादर्शितं सूत्रकारेण । अन्ते
सृष्टिकार्योपसंहारं विधाय शास्त्रवाक्यार्योपसंहारं कृतः । इत्यत्र पञ्च
प्रकरणानि । तथाच षडध्याय्यात्मकेऽत्र साध्यशास्त्रे द्विवत्त्वारिशास्त्रप्रकरणानि
सूत्रकारेण मङ्गलीतानि ।

अत्र शास्त्रे प्रथमानुमानागमभेदेन त्रिविधं प्रमाणं स्वीकृतम् । प्रधानं
स्वतन्त्रं नित्यं जगत्कारणं कार्यकर्तृं महदादिपरिणामद्वारा । अत्र मने कार्यं
सदेवोपपद्यते । पुरुषो नाना भोक्ता च । वस्तुतस्तूदासीनोऽस्य सच्चिद्रूपश्च ।
मुखादिकं च प्रकृतेरेव धर्मं । प्रकृतिमहत्त्वाहकारपञ्चतन्मात्राणि षोडश

विकारा पुरुषश्चेति पञ्चविंशतितत्त्वानि सादृशं स्वीकृतानि । तत्र पुमान् कार्यकारणभाववर्जित मदा श्रुत प्रकृति कारणमेव महदाद्या मत्त प्रकृतयो विकृतयश्च शोडशस्तु गणो विकार एवेति । सत्त्वगुणपायशाब्दयात्याश्रय-
त्तिकदुस्त्रनिवृत्तिरेव मोक्ष । न एव च मुमुक्षुभिः शास्त्राध्ययनेन चित्त-
शुद्धिद्वारा यत्नत समाप्त इति ।

षडध्याय्यात्मकत्वेऽपि पठना पाठयना चात्र कृत आरभ्य विद्यत्यर्थं
किन्नामक प्रकरणमिति बोद्धुमशक्यमानीत प्रथमप्रकरणेऽन्वयस्योक्त्या-
स्मिन् मत्स्वरणे पुस्तकमुद्रणान्ते प्रकरणमूल्यापि मुद्रिता न तु प्रथमे दत्तेति
तत एवाध्येतृभिः प्रकरणानि बोध्यानि ।

तदेव कृतेऽपि सशोभनयमे दृष्टिदोषाद्बुद्धिदोषत्वाद्वा जाना अशुद्धी
क्षाम्यन्तो गुणगूह्या विद्वांसो मामकीन श्रम मरुत्प्रिययानि, भविष्यति यानेन
प्रीतो भगवान् सर्वातिथीमी कमत्तानिरिरवाशास्ते—

काश्याम् ई० १९२८ }
मार्गसिन्धुव्या बुधे }

विदुषामनुषर
हुण्डिराजशास्त्री

साख्यप्रवचनभाष्यस्य विषयसूचीपत्रम्

तत्र प्रथमे विषयाध्याये

सं० विषय	पृष्ठम्
१ नाशचरणम् ।	१
२ आत्मसाक्षाकारहेतुत्रयणादि ।	”
३ श्रवणाद्युपायकथनम् ।	”
४ अन्वशास्त्रं साम्प्रत्यागनार्थत्वम् ।	२
५ बहमीमामायोगान्यामस्याविरोध ।	३
६ आस्तिकदर्शनानां प्रामाण्यम् ।	५
७ षडध्याय्यास्तत्त्वसमाससूत्रैरपीनस्वत्यम्	६
८ माध्यसनाया मान्वयत्वम् ।	”
९ साध्यशास्त्रीयचतुर्व्यूहप्रदर्शनम् ।	”
१० प्रथमसूत्रम् ।	७
११ त्रिविधदुःखनिरूपणम् ।	”
१२ दुःखनिवृत्ते पुरुषार्थत्वसाधनम् ।	८
१३ दृष्टसाधनेन सर्वदुःखनिवृत्तेरसंभव ।	९
१४ अदृष्टसाधनयागादिनापि नात्यन्तदुःखनिवृत्ति ।	११
१५ आत्मन स्वतो बधराहित्यम् ।	१२
१६ पुरुषस्य कानदेशावस्थानिमित्तबन्धराहित्यम् ।	१३
१७ प्रकृतिसयोगात्पुरुषस्य बन्धव्यवस्थापनम् ।	१५
१८ मतान्तरेणाविद्याया बन्धहेतुत्वनिराकरणम् ।	१६
१९ आधुनिकमायावादखण्डनम् ।	२०
२० वासनानिमित्त पुरुषस्य बन्ध इति मतस्य खण्डनम् ।	२२
२१ बन्धस्याभावकारणकत्ववादिना नास्तिकाना क्षणिकत्व- वादखण्डनम् ।	२३
२२ तत्त्वशून्यतावादिमननिरास	२७
२३ गनिकर्मण्या पुरुषस्य बन्धमङ्गीकुर्वता मतस्य खण्डनम् ।	२८
२४ बन्धसयोगेऽविवेकस्य हेतुत्वम् ।	३०
२५ अविवेकोच्छेदेहेतुकथनम् ।	३३
२६ बन्धमोक्षयोरात्मन्धनात्त्विकत्वम् ।	३५
२७ अत्रात्त्विकबन्धस्त्वानि सापान्कारेणैव निवृत्ति ।	३६

२८ प्रकृत्यादिपञ्चदशपर्यायवचनम्, प्रकृतिस्वरूपकचनञ्च ।	२७
२९ प्रकृतेर्महत्तावाङ्मुत्पत्तिकथनम् ।	"
३० अचाक्षुषाणामनुमानेन सिद्धिः ।	"
३१ प्रकृतिमिद्धिः ।	३८
३२ पुरुषमिद्धिः ।	४१
३३ प्रकृतिनित्यत्वमिद्धिः ।	४६
३४ अविद्याप्रच्छन्नम् ।	४७
३५ महद्दृष्टारथो स्वरूपम् ।	४८
३६ प्रकृतेर्हेतुत्वे विमुक्त्ये च नियामकम् ।	४९
३७ कारणकार्ययोरवस्तुत्वनिराम ।	५०
३८ कर्मण उपनिशानत्वामात्र ।	५१
३९ कर्मणो मोक्षहेतुत्वनिराम ।	५२
४० प्रमाणसामान्यव्यञ्जनम् ।	५४
४१ प्रत्यक्षलक्षणम् ।	५७
४२ ईश्वरसिद्धिः ।	५८
४३ पुरुषस्यैव स्रष्टृत्वादिमिद्धिः ।	६६
४४ अन्नकरणे मृदाद्यिष्टानन्तवर्णनम् ।	६०
४५ अनुमानशब्दो लक्षणम् ।	६२
४६ सामान्यतोदृष्टानुमानेन प्रकृतिपुरुषमिद्धिः ।	६३
४७ अकर्तुरात्मन फलभोगमाद्यनम् ।	६४
४८ प्रकृत्यनुमानेऽनुपलम्भवाद्यकप्रच्छन्नम् ।	६५
४९ मत्कार्यमिद्धिः ।	६८
५० मत्कार्यमिद्ध्यावमिध्यक्तिसवीकारेऽनवस्थापरिहृत् ।	७०
५१ कार्यमात्रस्य साध्यस्य प्रमाणकथनञ्च ।	७२
५२ हेतुहेतुमयो साध्यस्यम् ।	७३
५३ गुणानामयोगसाध्यस्यै साध्यस्यञ्च ।	७४
५४ महत्सत्त्वादीनां कार्यत्वे प्रमाणम् ।	७६
५५ प्रकृत्यनुमान विज्ञेयविचार ।	७७
५६ मारीरासृतिरिक्तगुणमिद्धिः ।	७८
५७ प्रकाशस्वरूपारमणोऽविद्यमैवम् ।	८०
५८ पुरुषबहुरमिद्धिः ।	८४
५९ आत्मैक्यव्यञ्जनम् ।	८५
६० आत्मैक्यव्यञ्जनम् ।	८६

द्वितीये प्रधानकार्याध्याये

६१ मृष्टिप्रयोजनम् ।	६३
६२ पुरुषेऽध्यस्नमृष्टिकथनम् ।	६४
६३ महदादीना पुरयमोक्षार्थं स्रष्टृत्वम्	६५
६४ महत्त्वस्य लक्षणप्रमाणा कथनम् ।	६७
६५ अहङ्कारवर्णनम् ।	६८
६६ अहङ्कारकार्यपदजनम् ।	६९
६७ इन्द्रियाणा भौतिकत्वखण्डनम् ।	१००
६८ मनोहित्यत्वनिराम ।	१०१
६९ गोलकानामिन्द्रियवनिराम ।	"
७० इन्द्रियैकत्वखण्डनम् ।	१०२
७१ ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्विपर्ययकथनम् ।	"
७२ अन्न करणस्याभाधारणसाधारणभेदेन वृत्तिद्वयवर्णनम् ।	१०३
७३ समारहेनुप-स्रविप्रबुद्धिवृत्तिकथनम् ।	१०५
७४ करणाना प्रबुत्तिप्रकार ।	१०७
७५ बुद्धे प्रधानकरण त्रम् ।	"

तृतीये वैराग्याध्याये

७६ महाभूतोपनि ।	११०
७७ शरीरद्वयात्ममृत्तिकथनम् ।	१११
७८ सप्ताश्रयविवर्णनम् ।	"
७९ शरीरद्वयस्वरूपम् ।	"
८० स्थूलशरीरे प्रमाणकथनम् ।	"
८१ लिङ्गशरीरपरिमाणकथनम् ।	११२
८२ स्थूलशरीरविचार ।	११३
८३ शरीरात्मवादिचावकिमतखण्डनम् ।	११४
८४ लिङ्गशरीरव्यापारवर्णनम् ।	११५
८५ समुच्चयविकल्पाभ्या कर्मणो मोक्षजनने ज्ञानस्य सहका- रित्वाभाव ।	११७
८६ उपामनज्ञानभ्यापि तत्त्वज्ञानेन सह समुच्चयविकल्पाभाव ।	११८
८७ उपासनाफलम् ।	"
८८ ज्ञानमाधनवर्णनम् ।	११९
८९ धारणादित्रयान् ध्यानसिद्धि ।	"

६०	ज्ञानान्मोक्षोपसंहार ।	११६
६१	बन्धहेतुविषयघोरस्वरूपम् ।	१२१
६२	विषयघेहेत्वशक्तिस्वरूपतद्भेदादिवर्णनम् ।	"
६३	नवधा तुष्टिवर्णनम् ।	"
६४	अष्टधा सिद्धिकथनम् ।	१२२
६५	तपआदिमिद्धीनामतात्त्विकत्वम् ।	१२४
६६	व्यष्टिमृष्टिप्रतिपादनम् ।	"
६७	व्यष्टिमृष्टिविभाग ।	१२५
६८	प्रकृतिलयाना पुनरुत्थानम् ।	१२६
६९	भङ्गभङ्गरेण साद्यमते ईश्वरमिद्धि ।	१२७
१००	प्रधानमृष्टिप्रयोजनम् ।	"
१०१	प्रधानमृष्टिनिवृत्ते फलम् ।	१२६
१०२	प्रधानस्य मृष्टिनिवृत्तौ हेतुवर्णनम् ।	१३०
१०३	पुरषे बन्धमाशयोर्वास्तवत्वम् ।	१३१
१०४	बन्धमोक्षसाधनकथनम् ।	१३२
१०५	उक्तविवेकनिष्पत्त्युपायकथनम् ।	"
१०६	जीव-मुक्तस्य मध्यविवेकावस्थत्वम् ।	१३३
१०७	जीव-मुक्तस्य शरीरावस्थानप्रकार ।	१३४
१०८	विवेकाच्छ्रुतवृत्त्यनाप्रदर्शनम् ।	१३५

चतुर्थे आख्यायिकाध्याये

१०९	तत्त्वोपदेशाद्विवेके राजगुणाख्यायिका ।	१३६
११०	थ यार्थोपदेशाद्विवेके विशाखाख्यायिका ।	"
१११	परिग्रहदुःखे श्येनाख्यायिका ।	१३७
११२	प्रकृतिरामोऽहिनिर्व्वयिनी कथा ।	"
११३	रत्नान-श्रीकारे छिग्रहस्तदुष्टान्तु ।	१३८
११४	विवेकागाधनवितने बन्ध इत्यत्र भरताख्यायिका ।	
११५	द्वयोऽङ्गनां वास-श्ले गुणमित्यत्र व्यतिरेकेण कथा ।	"
११६	नैराशये गुणमित्यत्र विगतादुष्टान्तु ।	१३९
११७	अनारम्भे मारादाने च दुष्टान्तु ।	"
११८	लगाप्रनाया ममाधिगिद्धी दुष्टान्तु ।	१४०
११९	नियमोन्मथने योगवैषम्ये स्यादित्यत्र दुष्टान्तु ।	"
१२०	नियमविसमरने भेषदाख्यायिका ।	१४१

१२१ योगचर्याप्रयोजनवर्णनम् ।	१४२
१२२ रामिसङ्गेन दोषप्राप्तौ दृष्टान्त ।	१४३
१२३ वैराग्योपायावधारणम् ।	"

पञ्चमे परपक्षनिर्जयाध्याये

१२४ मगलाचरणाक्षेपसमाधानम् ।	१४६
१२५ कर्मण ईश्वराधिष्ठातृत्वनिराम ।	"
१२६ प्रमाणासम्भवाज्ञेश्वरसिद्धि ।	१४८
१२७ अविद्यातो बन्ध इति मतस्य खण्डनम् ।	"
१२८ अविद्याशब्दाद्यनिर्वचनद्वारा नस्या पुण्यघमत्वनिरास ।	१४९
१२९ प्रत्यक्षाभावाद्धर्माभाव इति मतस्य खण्डनम् ।	१५०
१३० धर्माऽर्भयो प्रमाणकथनम्	"
१३१ धर्मादीनामन्त करणधर्मत्वव्यवस्थापनम् ।	१५१
१३२ मुखादिसिद्धावनुमानप्रयोगदर्शनम् ।	१५२
१३३ अनुमानादीना प्रामाण्यमनङ्गीकुर्वता चार्वाकाणा मतस्य खण्डनम्	"
१३४ व्याप्ते पदार्थान्तरत्वनिराम ।	"
१३५ व्याप्तेस्तत्त्वान्तरत्वमङ्गीकुर्वतामाचार्याणा मतम् ।	१५३
१३६ शब्दार्थयो संबन्धसाधनम् शक्तिग्राहकवर्णन च ।	१५४
१३७ कार्यवत्तिमद्वेषि शक्तिग्रहव्यवस्थापनम् ।	"
१३८ वैदिकपदानामतीन्द्रियदेवतादिषु शक्तिग्रहप्रकारवर्णनम् ।	१५५
१३९ वेदानां पौरुषेयत्वखण्डनद्वारा स्वन प्रामाण्यव्यवस्थापनम् ।	१५६
१४० सदसतो प्रत्येक कथातिखण्डनम् ।	१५७
१४१ अनिर्वचनीयताऽन्यथाकथात्यो खण्डनम् ।	"
१४२ स्वमते सदनदुभयकथातिमण्डनम् ।	१५८
१४३ स्फोटवादखण्डनम् ।	१५९
१४४ शब्दनित्यताखण्डनम्	"
१४५ आत्मानात्मनामभेदे बाधककथनम् ।	१६०
१४६ आनन्द आत्मन स्वरूपमिति मतस्य निरास ।	१६२
१४७ मनसो व्यापकत्वनिरवयवत्वयो खण्डनम् ।	"
१४८ साध्यमने प्रकृतिपुरुषभिन्नानामनित्यत्वव्यवस्थापनम् ।	१६३
१४९ वेदान्तन्यायाद्यभिमतमुक्तिपदार्थखण्डनम् ।	१६४
१५० इन्द्रियाणा भूतप्रकृतिकत्वनिरास ।	१६५

१५१ वैशेषिकन्यायाभिमतपदार्थनियमव्युत्पत्तौ खडनम् ।	१६५
१५२ पदमाशौनित्यत्वखण्डनम् ।	१६६
१५३ प्रकृतिपुनरुत्पत्त्यादकारव्यवस्थापनम् ।	१६७
१५४ परिमाणस्य चानुर्विधमनिरामद्वारा तद्द्वित्वस्थापनम् ।	"
१५५ सामान्यव्यवस्थापनम् ।	"
१५६ सादृश्यस्य तत्त्वान्तरत्वनिराम ।	१६८
१५७ समवायखण्डनम् ।	१६९
१५८ क्रियाया अनुमेयत्वमनिरामद्वारा प्रत्यक्षत्वव्यवस्थापनम् ।	१७०
१५९ शरीरस्य वाञ्छनीयत्वनिर्णयम् ।	"
१६० आनिवाहिकशरीरव्यवस्थापनम् ।	"
१६१ इन्द्रियाणामप्राप्तप्रगानकत्वखण्डनम् ।	१७१
१६२ चक्षुषस्नेजमत्वनिराम ।	"
१६३ चक्षुर्वृत्तिमाधनद्वारा तत्स्वरूपकथनम् ।	१७२
१६४ इन्द्रियाणामभौतिकत्वव्यवस्थापनम् ।	"
१६५ स्थूलशरीरविक्षेपकथनम् ।	१७३
१६६ प्राणस्य देशारम्भमन्वनिरामद्वारा निमित्तत्वस्थापनम् ।	"
१६७ नित्यमुक्त्वमुपसादनम् ।	१७४
१६८ ममाधिसुप्तिसिद्ध्या माणस्य विक्षेप ।	१७५
१६९ सुप्तौ ब्रह्मरूपत्वस्थापनम् ।	१७६
१७० जीवमुत्तम्य सम्कारमनाच्छरीरधारणम् ।	"
१७१ बुधादीनां शरीरस्थापनम् ।	१७७
१७२ देहभेदेन धर्माधिकारप्रयत्नाय देहविभागाप्रदशनम् ।	१७७
१७३ नैयायिकाभिमतज्ञानेच्छादिनित्यत्वखण्डनम् ।	१७८
१७४ ईश्वराभावेऽपि मृष्टमुपयोगिभाषाभिहितकथनम् ।	१७८
१७५ भूतर्षेणवशादखण्डनम् ।	१७९

पष्ठे तन्प्राप्त्याये

१७६ देहाद्यतिरिक्तारममाधनम् ।	१७९
१७७ दुःखनिवृत्तिमात्रस्य पुण्यार्थत्वम् ।	१८०
१७८ सुखोत्पत्त्यादुःखनिवृत्तिरूपदृश्यस्य खण्डनम् ।	१८१
१७९ बन्धमोक्षयोः कारणस्य निष्पन्नम् ।	१८२-८३
१८० मुक्तस्य पुनर्बन्धो दोषकथनम् ।	१८४
१८१ ज्ञानमाधनप्रदशनम् ।	१८५

१८२ योगसाधनकथनम् ।	१८६
१८३ असप्रजातयोगान्मोक्षा तरायध्वसवर्णनम् ।	१८६
१८४ प्रकृतेरेव जगद्धेतुत्वस्थापनम् ।	१८७
१८५ प्रकृतेर्विभुत्वव्यवस्थापनम् ।	१८८
१८६ प्रकृते पृथिव्यादिनवद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वस्थापनम् ।	१८८
१८७ मत्वादिगुणानां प्रकृतिरमं वनिरामद्वारा तद्रूपत्वव्यवस्थापनम् ।	१८९
१८८ प्रधानप्रवृत्ते प्रयोजनस्यावधारणम् ।	१९०
१८९ मुक्तस्य पुनर्वन्धवारणम् ।	१९०
१९० पुष्टपवहुत्वव्यवस्थापनम् ।	१९०
१९१ उपाधिभेदाद्बन्धमोक्षव्यवस्थाया खण्डनम् ।	१९०
१९२ आत्मन स्वप्रकाशत्ववादखण्डनम् ।	१९१
१९३ अद्वैतश्रुते सदद्वैतपरतया वर्णनम् ।	१९२
१९४ प्रपञ्चस्य मदा मयत्वस्थापनम् ।	१९२
१९५ पुरुषकर्तृत्वनिरासद्वाराऽहङ्कारे कर्तृत्वव्यवस्थापनम् ।	१९३
१९६ ब्रह्मज्ञानादिप्राप्तावपि ज्ञानेनैव मुक्तिरिति साध्यसिद्धान्तवर्णनम् ।	१९४
१९७ अदृष्टद्वाराऽत्मनोऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकुर्वता वैशेषिकाणां मतम् ।	१९५
१९८ साध्यमतेऽदृष्टस्याहङ्कारघर्मत्वादात्मन साक्षादधिष्ठातृत्ववर्णनम् ।	१९५
१९९ जीवेश्वरविभागपरशास्त्रस्य जीवात्मविभागपरत्वप्रदर्शनम् ।	१९५
२०० अहङ्कारादिकार्यप्रदर्शनम् ।	१९६
२०१ प्रकृतिपुष्टयोर्भोग्यभोक्तृभावस्यानादित्वस्थापनम् ।	१९७
२०२ शास्त्रार्थोपमहार ।	१९८
२०३ साध्यशास्त्रप्रणेतु कपिलस्य विष्णवतारत्वस्थापनम् ।	१९८
२०४ शास्त्रसमाप्ति ।	१९९

सभाष्यसांख्यदर्शनस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका

प्रथमाध्याये

सं० प्रकरणम्	पृष्ठम्
१ पुरुषार्थप्रकरणम् ।	१-१२
२ बन्धहेतुपरीक्षाप्रकरणम् ।	१२-३०
३ अविचे होच्येदप्रकरणम् ।	३०-३७
४ (प्रासङ्गिक) सकृत्पाद्यनुमानप्रकरणम् ।	३७-४१
५ उपादानवादप्रकरणम् ।	४६-५१
६ मोक्षप्रकरणम् (प्रासङ्गिकम्) ।	५२-५३
७ प्रमाणप्रकरणम् ।	५४-६६
८ सत्कार्यवारप्रकरणम् ।	६६-७८
९ भोक्तृप्रकरणम् ।	७८-८२

द्वितीये

१ मृष्टिप्रयोजनप्रकरणम् ।	८३-८५
२ मृष्टिप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८६-१००
३ द्दिश्यभौतिकत्वनिराकरणप्रकरणम् ।	१००-१०६

तृतीये

१ महाभूतप्रकरणम् ।	११०
२ शरीरोपादानप्रकरणम् ।	११०-११७
३ मुक्तिमाधनप्रकरणम् ।	११७-११८
४ ज्ञानसाधनप्रकरणम् ।	११९-१२०
५ बन्धसाधकप्रकरणम् ।	१२१-१२४
६ ध्यष्टिमृष्टिप्रकरणम् ।	१२४-१२६
७ मृष्टिनिवृत्तिप्रकरणम् ।	१२६-१३२
८ विव्रेकसिद्धिप्रकरणम् ।	१३२-१३५

चतुर्थे

१ विवेकज्ञानप्रकरणम् ।	१३६-१४५

पञ्चमे

१ मगलवादप्रकरणम् ।	१४६
२ ईश्वरवादप्रकरणम् ।	१४६-१४८
३ अविद्यानिराकरणप्रकरणम् ।	१४८-१५०

सं० प्रकरणम्	पृष्ठम्
४ धर्माधर्ममिद्विप्रकरणम् ।	१५०-१५३
५ शब्दप्रमाणप्रकरणम् ।	१५४-१५७
६ सुखादिसिद्धिप्रकरणम् ।	१५७-१५९
७ शब्दानित्यप्रकरणम् ।	१५९-१६०
८ आत्माद्वैतनिरासप्रकरणम् ।	१६०-१६२
९ मन प्रकरणम् ।	१६२-१६५
१० मनात्तरपदार्थेष्वण्डनप्रकरणम् ।	१६५-१७०
११ शरीरविशेषप्रकरणम् ।	१७०-१७१
१२ इन्द्रियाणामप्राप्तकारित्वनिरासप्रकरणम् ।	१७१-१७३
१३ शरीरान्वाद्यप्रकरणम् ।	१७३-१७४
१४ नित्यमुक्तिप्रकरणम् ।	१७४-१७६
१५ उद्भिज्जशरीरप्रकरणम् ।	१७७
१६ ईश्वरामिद्विप्रकरणम् ।	१७८

पष्ठे

१ आत्मोपमहारप्रकरणम् ।	१७८-१८०
२ मुक्-युपमहारप्रकरणम् ।	१८०-१८७
३ जगद्धेनुपमहारप्रकरणम् ।	१८७-१९१
४ आत्मस्वरूपप्रकरणम् ।	१९१-१९६
५ मृष्टिनायोपमहारप्रकरणम् ।	१९६

प्रकरणमसि ।

सांख्यप्रवचनभाष्यम्

॥ ॐ नम श्रीपरमात्मने ॥

सांख्यप्रवचनभाष्यम्

विद्वद्भिरश्रीमद्विज्ञानभिक्षुविरचितम्

प्रथमोऽध्यायः

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
सर्वाभिमानधिनिवर्तनतोऽस्य मुक्त्यै ।
वैधर्म्यलक्षणभिदाविरहं वदन्ति
नाखण्डता ख इव धर्मशताधिरोधात् ॥ १ ॥
तस्य श्रुतस्य मननार्थमथोपदेष्टुं
सद्युक्तिजालमिह सांख्यकृदाविरासीत् ।
नारायणं कपिलमूर्त्तिरशेषदुःख-
हानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्मै ॥ २ ॥
नानोपाधिषु यज्ञानारूपं भात्यनलार्कवत् ।
तत् समं सर्वभूतेषु चित्सामान्यमुपास्महे ॥ ३ ॥
ईश्वरानीश्वरत्वादि चिदेकरसवस्तुनि ।
विमृढा यत्र पश्यन्ति तदस्मि परमं महं ॥ ४ ॥
कालार्कभक्षितं सांख्यशास्त्रं ज्ञानसुधाकरम् ।
फलावशिष्टं भूयोऽपि पूरयिष्ये यत्रोऽमृतैः ॥ ५ ॥
चिदचिदप्रान्थिमेदेन मोचयिष्ये चित्तोऽपि च ।
सांख्यभाष्यमिषेणास्मात् प्रीयता मोक्षदो हरि ॥ ६ ॥
तत् त्वमेव त्वमेवैतदेवं श्रुतिशतोदितम् ।
सर्वात्मनामवैधर्म्यं शास्त्रस्याम्यैव गोचर ॥ ७ ॥

“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
(वृ उ ग० ५१) इत्यदिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधनभ्याऽऽत्मसाक्षा-
त्कारस्य हेतुतया श्रवणादित्रयं विहितम् । तत्र श्रवणादाबुपाया-
काङ्क्षायां स्मर्यते—

श्रोतव्यः श्रुतिप्राप्तयेभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥ इति ,

ध्येयो योगशास्त्रप्रकारेणेति शेष । तत्र श्रुतिभ्य ध्रुतेषु पुरुषार्थं तद्धेतुज्ञानतद्विषयात्मस्वरूपादिषु ध्रुत्वविरोधिनीरुपपत्ती पडध्यायी-रूपेण विवेकशास्त्रेण कपिलमूर्त्तिर्भगवानुपविदेश ।

ननु न्यायवेशेपिकाभ्यामप्येतेऽर्थेषु न्यायः प्रदर्शित इति ताम्या मस्य गतार्थत्वं, सगुणनिर्गुणत्वादिविद्वद्भूतैरात्मसाधकतया तद्युक्ति-भिरप्रत्ययुक्तीनां विरोधेनोभयोरपि दुर्घट च प्रामाण्यमिति । मैवम् । व्यावहारिकपारमार्थिकरूपविषयभेदेन गतार्थत्वविरोधयोरभावात् । न्यायवेशेपिकाभ्यां हि सुप्रिदु प्याद्यनुवादतो देहादिमाप्रविवेकेनात्मा प्रथमभूमिकायामनुमापितः, परतदा परसूक्ष्मे प्रवेशासम्भवात् । तदीयं च ज्ञान देहाद्यात्मतानिरसनेन व्यावहारिकं तत्प्रज्ञानं भवत्येव । यथा पुरुषे स्थाणुध्रमनिरासकतया फरचरणादिमत्प्रज्ञानं व्यवहारतन्तत्त्व ज्ञानं तद्वत् । अत एव—

प्रकृतेर्गुणममूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥

(गी ३।२९)

इति गीतायां कर्तृत्वाभिमानिनमार्किकस्य अकृत्स्नविरामेव कृत्स्नवित्साध्यपेशयोक्तं, न तु सर्वार्थज्ञानत्वमिति । तथा तदीयमपि ज्ञानमपरवेत्ताभ्यद्वारा परम्परया मोक्षसाधनं भवत्येवेति तज्ज्ञाना पेशयापि च साध्यज्ञानमेव पारमार्थिकं, परचैराग्यद्वारा साक्षात्मोक्ष-साधनं च भवति, उक्तगीतायाप्येनात्माकर्तृत्वविरयम्यैव । एतन्न-वित्त्वमिति । "तीर्णो हि तदा भवति हृदयस्य शोकान् कामादिकं मन एव मन्यमान " (ष्ट उ ४।३।२२) "सगुर्भो लोकायनुमञ्जरति ध्याय तीय लेलायतीव" (ष्ट उ ४।३।७), "म यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्य नन्यागतस्तेन भवति" (ष्ट उ ४।३।१६) इत्यादि तार्विकधुनिदानै ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि मर्शः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥

(गी ३।२७)

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।

दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥

(वि सु ६।७।२२)

इत्यादि तार्विकधुनिदानैः, न्यायवेशेपिको न ज्ञानस्य परमार्थं भूमौ धाधिनरदाय । न चैतावता न्यायाद्यप्रामाण्यम्, विषयिणाद्यं

देहाद्यतिरेकांशे बाधाभावात्, “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायात् । आत्मनि सुखादिमत्त्वस्य लोकमिद्वयतया तत्र प्रमाणान्तरानपेक्षणेन तदंशस्यानुवादत्वान्न शास्त्रतात्पर्यविषयत्वमिति ।

स्यादेतत् । न्यायप्रदेशोपि काभ्यामत्राऽविरोधो भवतु । ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां तु विषेधोऽस्त्येव, ताभ्यां नित्येश्वरसाधनात्, अत्र चेश्वरस्य प्रतिषिद्ध्यमानत्वात् । न चाऽत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकरूपेण सेश्वरनिरीश्वरत्वादयोरविरोधोऽस्तु, सेश्वरवादस्योपासनापरत्त्वसम्भवादिति वाच्यम्, विनिगमकाभावात् । ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरीश्वरत्वमपि लोकाव्यवहारसिद्धमैश्वर्यवैराग्यायानुवदितुं शक्यते, आत्मनः सगुणत्वमिव, न तु काऽपि श्रुत्यादावीश्वरस्फुटं प्रतिषिद्ध्यते, येन सेश्वरवादमर्थैव व्यावहारिकत्वमवधार्यतेति ।

अत्रोच्यते । अत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभावो भवति—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ (गी १६।८)

इत्यादिशास्त्रैर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वात् । अस्मिन्नेव शास्त्रे व्यावहारिकरूपैवेश्वरप्रतिषेधस्येश्वर्यवैराग्याद्यर्थमनुवादत्वौचित्यात् । यदि हि लोकायतिरुमतानुसारेण नित्येश्वर्यं न प्रतिषिद्ध्येत, तदा परिपूर्णनित्यनिर्दापैश्वर्यदर्शनेन तत्र चित्तावेशतो विवेकाभ्यासप्रतिबन्धः स्यादिति साख्याचार्याणामाशयः । सेश्वरवादस्य न कापि निन्दादिरुमस्ति, येनोपासनादिपरतया तच्छास्त्रं सङ्कोच्येत । यत्तु—

नास्ति साङ्ख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

(म भा शां. प ३१६।२)

अत्र चः संशयो माभूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ।

(म भा शा प ३०१।१०१)

इत्यादि वाक्ये, तद् विवेकांश एव सांख्यज्ञानस्य दर्शनान्तरेभ्य उत्तरं प्रतिपादयति, न त्वीश्वरप्रतिषेधाशोऽपि । तथा पराशराद्यखिलशिष्टसंवादादपि सेश्वरवादस्यैव पारमार्थिकत्वमवधार्यते । अपि च—

अक्षपादप्रणीते च काणादे साख्ययोगयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽग्नः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीयं च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥

इति पराशरोपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्ममीमांसाया ईश्वरांशे बलवत्त्वम् । तथा—

न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।

हेत्यागममदाचारैर्यद्युक्तं तदुपास्यताम् ॥

(म भा शां. प २१०२२)

इतिमोक्षधर्मधाक्यादपि पराशराद्यखिलशिष्टन्यवहारेण ब्रह्ममीमा
सान्यायवैशेषिकाद्युक्तः ईश्वरसाधनन्याय एव ग्राह्यो बलवत्त्वात् ।
तथा—

य न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् ।

अनादिनिघनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥

इत्यादिकौर्मादिव्याप्त्यै साहचर्यानामीश्वरसाधनस्यैव नारायणादिना
प्रोक्तत्वाच्च ।

किञ्च ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर एव मुद्यो विषय उपक्रमादिभिरव
धृत । तत्रांशे तस्य षाधे शास्त्रस्यैवाप्रामाण्यं स्याद्, 'यत्पर शब्द
स शब्दार्थ' इति न्यायात् । साहचर्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्सा-
धनप्रकृतिपुरुषविवेकाद्येव मुख्यो विषय इति ईश्वरप्रतिषेधांशषाधेऽपि
नाप्रामाण्यं "यत्पर. शब्द स शब्दार्थ" इति न्यायात् । अत साय
काशतया साहचर्यमेवेश्वरप्रतिषेधाशो दुर्बलमिति ।

न च ब्रह्ममीमांसायामपीश्वर एव मुद्यो विषयो, न तु नित्यैश्वर्य-
मिति पक्षतुं शक्यते । स्मृत्यनुराशाशोपप्रसङ्गरूपपूर्वपक्षस्य (म. सू
२।१।१) अनुपपत्त्या नित्यैश्वर्यविशिष्टत्वेनैव ब्रह्ममीमांसाविषयत्वाऽय
धारणात् । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यतया तु, 'अथात परब्रह्म-
जिज्ञासा' इति न सूचितमिति ।

एतेन साहचर्यविरोधाद् ब्रह्मयोगदर्शनयो कार्येश्वरपरत्यमपि न
शङ्कनीयम् । प्रकृतिस्वातन्त्र्यापत्त्या 'स्वनानुपपत्तेध, नानुमानम्'
इत्यादिब्रह्मसूत्र (२।२।१) परम्परानुपपत्तेध । तथा "स पूर्वेषामपि
शुभ कालेनानवच्छेदात् (यो सू १।२६) इति योगसूत्रतदीयव्यास-
भाष्यार्यां स्फुटमीशानियताऽवगमाच्छेति । तस्माद् अग्न्युपगमयाद्
प्रौढिवादादिनेव साध्यस्य ध्यायहारिकेश्वरप्रतिषेधपरतया ब्रह्ममीमा
सायोगाभ्या नह न विरोध । अग्न्युपगमयाद्ध शास्त्रे दृष्ट । यथा
विष्णुपुराणे—

एते भिन्नदृशां दैत्य ! निरुल्पाः कथिता मया ।

छृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥

(वि पु १।१।७।८३) इति ।

अस्तु वा पापिनां ज्ञानप्रतिपन्नार्थमास्तिरुदर्शनेष्वप्यंशतः श्रुति-
विरुद्धार्थव्यवस्थापनम्, नेषु तेष्वशेषप्रामाण्यं च । श्रुतिस्मृत्यवि-
रुद्धेषु तु मुष्यविषयेषु प्रामाण्यमस्त्येव । अत एव पञ्चपुराणे ब्रह्मयोग-
दर्शनातिरिक्तानां दर्शनानां निन्दाप्युपपद्यते (प. पु. ६।२६।३।६६-७५) ।
यथा तत्र पार्वती प्रतीश्वरवाक्यम्—

शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥
प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्त्यानेशितैर्भिः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यन्तु कपिलेन वै ॥
द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमथार्थतः ।
निरीधरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।
दैत्यानां नाशनार्थाय त्रिष्णुना बुद्धरूपिणा ।
बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नगनीलपटादिकम् ॥
मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।
मयैव ऋधितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयेल्लोकगर्हितम् ।
कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ॥
सर्वकर्मपरिश्रान्नैककर्म्यं तत्र चोच्यते ।
पात्तमजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ॥
ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया ।
सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे ॥
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।
मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात् ॥ इति ।
अधिकं तु ब्रह्ममीमासाभाष्ये प्रपञ्चितमस्माभिरिति ।

तस्मादास्तिरुशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्यं विरोधो वा, स्वस्व-
विषयेषु सर्वेषाम् अत्राधात्, अविरोधाच्चेति ।

नन्वेवं पुरुषबहुत्वांशोऽप्यस्य शास्त्रस्याभ्युपगमजादत्वं स्यात् ।
न स्यात्, अविरोधान् । ब्रह्ममीमांसायामपि "अशो नानात्रयदेशात्"
(श्र सू २।३।४३-५०) त्यादिसूत्रजातं जीवात्मबहुत्वस्यैव निर्ण-
यात् । साङ्ख्यमिद्विपुरुषाणामात्मत्व तु ब्रह्ममीमांसया याच्यत
एव । 'आत्मेति तूपगच्छन्ति' (श्र सू ४।१।३) इति, तत्सूत्रेण परमा-
त्मन एव परमार्थभूमात्मात्मत्वाऽवधारणान् । तथापि च साङ्ख्यस्य
नाप्रामाण्यम् । व्यासह्यारिजान्मतो जीवस्यैतद्विरेकज्ञानस्य मोक्ष-
साधनत्वे विरक्षितार्थे साधामात्रान् । एतेन श्रुतिस्मृतिप्रमिद्वयोर्ना-
नाऽऽत्मैकतामवयोर्यां प्रहारिष्यत्परमार्थिकभेदेन अविरोध इति ब्रह्म-
मीमांसाया (२।३।४३ भा) प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् ।

नन्वेवमपि तत्त्वसमामाप्यस्यै, महात्म्या षडध्याय्या पीन-
रुक्त्यमिति चेत् ? मैवम् । संक्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपीनरुक्त्यात् ।
अन एवाऽस्या षडध्याय्या योगदर्शनस्यैव साङ्ख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता ।
तत्त्वसमामाप्यं हि यत् सङ्घितं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षणार्था-
निर्वचनमिति । विरोधस्त्वयं यत् षडध्याय्या तत्त्वसमामात्योक्तार्थं
विस्तरमात्रम् । योगदर्शने त्वाम्यामभ्युपगमजादप्रतिषिद्धस्यैवैध्वरस्य
निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति । अस्य च साङ्ख्यसना साध्यया—

महर्ष्यां प्रकृतै चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ।

तत्रानि च चतुर्विंशत् तेन साह्ययाः प्रकीर्त्तिताः ॥

(महाभा शा प ३०६।४३)

इत्यादिभ्यो माग्ताद्विराज्येभ्य । साङ्ख्यया सम्यग्निर्देशेनाऽऽत्म-
कथनमित्यर्थं । अत साङ्ख्यशास्त्रस्य योगरुद्धतया "तत्राग्नौ साङ्ख्य-
योगाऽधिगम्यम्" (श्रु ३ ६।३) इत्यादि श्रुतिषु ।

एषा त्तेऽभिहितः साम्ये बुद्धिर्योगे निरमा नृणु ।

(गी २।३२)

इत्यादिस्मृतिषु च साध्यशाब्देन साध्यशास्त्रमेव ध्यातं, न पुनर-
ध्यातं चर्चनीयमिति ।

तदिदं मोक्षशास्त्रं चिकित्साशास्त्रप्रथममुच्यते । यथा हि—रोग,
आरोग्य, रोगनिदानं, भैरज्यम् इति चत्वारो व्यूहा समूहाश्चिकित्सा-
शास्त्रस्य प्रतिपाद्या, तथैव देयं, दानं, देयहेतुः, दानोपायधेति चत्वारो
व्यूहा मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपाद्या भवन्ति, मुमुक्षुभिर्ज्ञेयमित्यात् । तत्र

त्रिविधं दुःखं हेयम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् । प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा
चाऽविवेको हेयहेतुः । विवेकस्यातिस्तु हानोपाय इति । व्यूहशब्देन
वैषामुपकरणसंग्रहः ।

तत्रचादौ फलत्वेनाभ्यर्हितं हानं, तत्प्रतियोगिविधयैव च हेयं
प्रतिपादयिष्यन् शास्त्रकारः शिष्याऽवधानाय शास्त्राऽऽरम्भं प्रति-
जानीते—

(सू.)अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥१॥

अथशब्दोऽयमुच्चारणमात्रेण मङ्गलरूपः । अत एव 'मङ्गलाचरणं
शिष्टान्तरान्' इति स्वयमेव पञ्चमाध्याये (५।१) वक्ष्यति । अर्थस्त्वत्राय
शब्दस्याधिकार एव । प्रश्नान्तर्यादीनां पुरुषार्थेन सहान्वयासम्भ-
वात् । ज्ञानाद्यान्तर्यस्थ च सूत्रैरेव वक्ष्यमाणतया तत्प्रतिपादनवैय-
र्थ्यात् । अधिकारमिन्नार्थत्वे शास्त्रारम्भप्रतिज्ञायत्नाभिसङ्गात् ।
तस्मात् पुरुषार्थस्योपक्रमोपसंहारदर्शनादधिकारार्थत्वमेवोचितम् ।
'तदुच्छितिः पुरुषार्थः' (६।७०) इत्युपसंहारो भविष्यतीति ।

अधिकारश्चाधिक्येन प्राधान्येनारम्भणम् । आरम्भश्च यद्यपि
साध्याच्छास्त्रस्यैव तथापि तद्द्वारा शास्त्रार्थतद्विचारयोरपीति ।
तथा च साधनाद्युपकरणसहितो यथोक्तपुरुषार्थोऽधिकृतः प्राधान्येन
निरूपयितुमस्माभिः प्रारब्ध इति सूत्रवान्यार्थः ।

त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च दुःखम् । तत्रात्मानं
स्वसंघातम् अधिकृत्य प्रवृत्तमित्याध्यात्मिकम्—शारीरं मानसं च ।
तत्र शारीरं व्याध्याद्युत्थम्^१ । तथा भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्त-
मित्याधिभौतिकम्—व्याघ्रचोराद्युत्थम् । देवानग्निद्याव्यादीन् अधिकृत्य
प्रवृत्तमित्याधिदैविकम्, दाहशीताद्युत्थमिति भावः । यद्यपि सर्वमेव
दुःखं मानसं तथापि मनोमात्रजन्यत्वाऽजन्यत्वान्या मानसत्वाऽमान-
सत्वविशेषः । एषां त्रिविधदुःखानां याऽत्यन्तनिवृत्तिः स्थूलसूक्ष्म-
साधारण्येन निःशेषतो निवृत्तिः, सोऽत्यन्तः परमः पुरुषार्थः पुरुषाणां
बुद्धेरिष्ट इत्यवान्तरवान्यार्थः ।

तत्र स्थूलं दुःखं वर्तमानावस्थम् । तच्च द्वितीयक्षणादुपरि स्वय-
मेव न हृद्यति । अतो न तत्र ज्ञानापेक्षा । अतीतं तु प्रागेव नष्टमिति
न तत्र साधनापेक्षेति परिशेषादनागतावस्थसूक्ष्मदुःखनिवृत्तिरेव

१ वानपितृश्लेष्मणा वैषम्येण जनिन् शारीरम् ।' कामबोधनोभमोट-
मदमसरादीनां प्रतीयेन भवम् मानसिकञ्च ।

पुरुषार्थतया प्रकृते पर्यवस्यति । तथा च योगसूत्रम्—“हेय दुःख-
मनागतम्” (यो सू २।१६) इति । निवृत्तिश्च न नाश, अपित्वती
तावस्था, ध्वंस प्रागभासयोरतीतानागततावस्थास्वरूपत्वात्, साकार्य-
यादिभिरभासानङ्गीकारात् ।

ननु कदाचिदप्यवर्तमानमनागतं दुःखमग्रामणिकम् । अत एवप्य
निवृत्तिवत् तन्नित्यत्वेन पुरुषार्थस्य युक्तमिति । मैवम्, सर्वत्र हि
स्य स्वकार्यजननशक्तिर्यावद्द्रव्यस्थायिनीति पातञ्जले सिद्धम् । बाह्य
दिशक्तिदान्यस्याग्न्यादेः काप्यदर्शनात् । सा च शक्तिरनागतावस्थ
तत्तत्कार्यरूपा । इयमेव चोपादानकारणस्वरूपयोग्यतेत्यपि गीयते ।
अतो यावच्चित्तसत्ता तावदेवानागतदुःखसत्तानुमीयते, तन्नित्यत्विद्य
पुरुषार्थ इति ।

जीवन्मुक्तिदशायां च प्रारब्धकर्मफलातिरिक्तानां दुःखानामना-
गतावस्थानां बीजाद्यानां दाह, विदेहकैवल्ये तु चित्तेन सह विनाश
इत्यवान्तरविशेषः । बीजदाहश्चाविद्यासहकार्युच्छेदमात्रम्, ज्ञान
स्याविद्यामात्रोच्छेदकत्वस्य लोके सिद्धत्वात् । अत एव चित्तेन
सहैव दुःखस्य नाशः । ज्ञानस्य साक्षाद्दुःखादिनाशकत्वे प्रमाणा
भावादिति ।

ननु तथापि तु अनित्यत्वेन पुरुषार्थं सम्भवति, दुःखस्य चित्तधर्म
त्वेन पुरुषे तन्नित्यसम्भवात् । तु अनित्यत्वात्तदस्य तु तानुत्पादार्थ-
कत्वेऽपि पुरुषे तस्य नित्यसिद्धत्वान् ।

यस्य कण्ठचामीकरवत् सिद्धेऽप्यसिद्धत्वधर्मान् पुरुषार्थता
स्यादिति, तत्रापि एवमपि पुमात्रिदुःख इति ध्वयण मननोत्तर दुःखदा
नार्थं निदिध्यासनार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ब्रह्मायामन्नाध्ये एवार्थे फल-
निश्चयादेव प्रवृत्तिर्भवति । प्रवृत्ते तु ध्वयणमननाभ्यां सिद्धत्वज्ञानायाऽ-
ग्रामाण्यज्ञानाऽनाम्यन्दिन फलम्याऽसिद्धत्वनिश्चयोऽस्तीति । विश्व-
भवतु कदाचिद्गमादिना पुरुषेच्छाधिपयत्यं दुःखमायम्य, श्रुतिस्तु
मोहनाशिनी कथं सिद्धस्य फलत्वं प्रतिपादयेत् ? “तरति शोकमा
त्मयिन्” (छा ३ ७।१।३), “विद्वान् कर्मशोकां जहानि” इत्यादिरिति ।

अत्रोच्यते । “न नित्यशुद्धशुद्धमुक्तमनाम्य तद्योगस्तद्योगादते”
(ग्नां सू १।१०) इति हेयहेत्ययथात्कर्मप्रेषेणाय पूर्वपक्षं समा-
धाम्यते । तथाहि—प्रतिविम्वरूपेण पुरुषेऽपि सुखदुःखे मत्, अन्यथा
तयोर्मांस्यतानुपपत्तेः । सुखादिप्रदणं हि मोग, प्रदणं च तदा
कारणम् । सा च कृत्स्नचित्तां गुणैर्योकार्यन् परिणामो न सम्भव
तीत्यगत्या प्रतिविम्वरूपेणायमेव पर्यवस्यति ।

अयमेव बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बो “वृत्तिसारूप्यमितरत्र” (यो सू. १।४) इति योगसूत्रेणोक्तः । ‘सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधत् पुरुषोऽप्यनुतप्यत इव दृश्यते’ इति योगभाष्ये (२।१७) च तदाकारानुरोधशब्देन विशिष्यैव तापादिदुःखस्य प्रतिबिम्ब उक्तः । अत एव च पुरुषस्य बुद्धिवृत्त्युपरागे स्फटिक दृष्टान्तं सूत्रकारो वक्ष्यति—‘दुःखमवच्छ मणि’ (सा सू. २।३५) इति ।

वेदान्तिभिरपि चेतनेऽध्यस्ततयैव दृश्यमानमुच्यते, स चाध्यास प्रतिबिम्बं विना न घटेत् । ज्ञानमात्रस्याध्यासत्वे आत्माध्यास, अध्यासाज्ज्ञान ज्ञानमेव चाध्यास इति । तदेतत् स्मर्यतेऽपि—

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति मरसीव तदद्भुताः ॥

(यो वासि उपश ९।१।१३) इति ।

अत्र हि दृष्टिशब्दो बुद्धिवृत्तिसामान्यपरो युक्तिसाम्यात् । प्रतिबिम्बश्च तत्तदुपाधिषु बिम्बाकारश्चित्तपरिणाम इति । तस्मात् प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्धो भोगाद्योऽस्ति । अतस्तेनैव रूपेण तद्विवृत्तेः पुरुषार्थत्वं युक्तम् । अत एव ‘दुःखं मा भुञ्जीयेति’ प्रार्थनाऽप्यापामरं दृश्यते । तच्च दुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमन्यशेषतया न सम्भवतीति सैव स्वतः पुरुषार्थः । दुःखनिवृत्तिस्तु कण्टकादिनिवृत्तिवत् तादर्थ्येन न स्वतः पुरुषार्थः । एवं सुखमपि न स्वतः पुरुषार्थः । किन्तु तद्भोग एव स्वतः पुरुषार्थत्वं यातीति ।

तदिदं दुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं योगभाष्ये व्यासदेवैरुक्तम्—“तस्मिन् निवृत्ते पुरुष पुनरिदं नापश्यं न भुङ्क्त” (यो. भा. ३।५०) इति । अतः श्रुतावपि दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं विषयतासम्बन्धेनैव बोध्यम् । तदेतद्योगवातिके प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् ॥

तदेवमनेन सूत्रेण व्यूहद्वयसङ्घेपेणोद्दिष्टम् । विस्तरस्त्यनयोपस्थाङ्गचितेति ॥ १ ॥

अतः परं वक्ष्यमाणस्य हानोपायव्यूहस्याकाङ्क्षार्थं तदितरेषां हानोपायत्वप्रत्याचष्टे सूत्रजातेन—

न दृष्टात् तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥२॥

लौकिकादुपायादानादेरत्यन्तदुःखनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति । कुतः ? धनादिना दुःखे निवृत्तेः पश्चाद्धानादिक्षये पुनरपि दुःखानुवृत्ति

दर्शनादित्यर्थः । तथा च श्रुति — "अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति
चित्तेन" (च. उ. ४।५।३) इत्यादि ॥ २ ॥

नन्वेवं धनाद्यर्जनस्य कुञ्जरशौचयद् दुःखाऽनिवर्त्तकत्वे कथं तत्र
प्रवृत्तिस्तत्राह—

प्रात्यहिकुक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतीकारचेष्टनात्
पुनर्पार्थत्वम् ॥ ३ ॥

दृष्टसाधनजन्याया दुःखनिवृत्तात्पत्यन्तपुरुषार्थत्वमेव नास्ति ।
यथाकथञ्चित् पुरुषार्थस्य त्वस्त्येव । कुत ? प्रात्यहिकस्य क्षुद्दुःखस्य
निराकरणरूपेण तेन धनादिना दुःखनिराकरणस्य चेष्टनादन्वेषणादि-
त्यर्थः । अतो धनाद्यर्जने प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः । कुञ्जरशौचादि-
कर्मप्राप्त्यापानदुःखनिवर्त्तकतया मन्दपुरुषार्थो भवत्येवेति ॥ ३ ॥

स च दृष्टसाधनज्ञो मन्दपुरुषार्थो विवेक्ष्य इत्याह—

सर्वासम्भवात् सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद् द्वेषः
प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

स च दृष्टसाधनज्ञो दुःखप्रतीकारो दुःखादुःखविवेकशास्त्राऽभिज्ञे
द्वेषो दुःखपक्षे निक्षेपणीयः । कुत ? सर्वासम्भवात्—सर्वदुःखेषु
दृष्टसाधनं प्रतीकारासम्भवात् ।

यत्रापि सम्भवस्तत्रापि प्रतिप्रदपापाद्युत्पद्यु ग्राऽऽयद्यकत्वमाह-
सम्भवेऽपि । सम्भवेऽपि दृष्टोपायान्तररीयकादिदुःखसम्पर्कायद्य-
म्भावादित्यर्थः । तथाच योगसूत्रम्—'परिणामतापसस्कारदुःखैर्गुण-
वृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः' (यो सू. २।१५) इति ॥ ४ ॥

ननु दृष्टसाधनजन्ये सर्वस्मिन्नेव दुःखप्रतीकारे दुःखसम्भेदनियमो-
ऽप्रयोजकः । तथा च स्मर्यते—

यत्र दुःखेन सम्मिष्टं न च प्रस्तमनन्तरम् ।

अमिलापोषणीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

(महा भा समाप नीलकण्ठी १।१।४) इति ।

तत्राह—

उत्कर्षादपि मोक्षस्य स्वयंत्कार्यश्रुतेः ॥ ५ ॥

दृष्टसाधनाऽऽसाध्यस्य मोक्षस्य दृष्टसाधनमाध्यराज्यादिभ्य उक्त्वा-
र्षान् तेषु दुःखसत्ताऽप्यधार्यते । अपिशब्दात् त्रिगुणत्वादेरपि ।

मोक्षस्योत्कर्षे प्रमाणं 'सर्वोत्कर्षश्रुते'रिति—'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोस्त्वहतिरस्ति, अशरीरं वा घ सन्तं प्रियाप्रिये 'न स्पृशत' (छां उ ८।१२।१) इत्यादिना विदेहकैवल्यस्योत्कर्षश्रुतेरित्यर्थः ॥५॥

ननु मा भवतु दृष्टसाधनादत्यन्तदु खनिवृत्ति, अदृष्टसाधनात् तु वैदिककर्मणः स्यात्—'अपाम सोमममृता अभूम' (ऋ वे ८।४८।३) इत्यादिश्रुतेरिति तत्राह—

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

उभयोरेव दृष्टादृष्टयोस्त्यन्तदु खनिवृत्त्यसाधकत्वे ययोक्तद्वेतु-
त्वे चाऽविशेष एव मन्तव्य इत्यर्थः । एतदेव कारिकायामुक्तम्—

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ॥

(सां का २) इति ।

गुणोरनुश्रयत इत्यनुश्रवो वेदः । नद्विहितयागादिरानुश्रविक । स दृष्टोपायवदेवाऽशुद्ध्या हिंसादिपापेन विनाशि-सातिशयफलकत्वेन च युक्त इत्यर्थः ।

ननु वैधर्हिमाया' पापजनकत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधन-
त्वरूपस्य विध्यर्थम्यानुपपत्तिरिति चेत् ? न । वैधर्हिंसाजन्यानिष्टस्येष्टो-
त्पत्तिनान्तरीयरुत्वेनेष्टोत्पत्तिनान्तरीयरु-दुःसाधिरुदुःसाऽजनकत्व-
रूपस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यंशस्याऽक्षते ।

यत्तु वैधर्हिमातिरिक्तहिंसाया एव पापजनकत्वमिति, तदमत् । सद्बोचे प्रमाणाऽभावान् । युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मोऽपि युद्धादौ क्षाति-
वधादिप्रत्यवायपरिहाराय प्रायश्चित्तश्रवणाच्च ।

तस्माद्यास्याम्यहं तात ! दृष्ट्वेमं दुःखसन्निधिम् ।

त्रयीधर्ममधर्मात्त्र्यं किम्पाकफलसन्निभम् ॥

(मार्क पु १०।३१)

इति मार्कण्डेयवचनाच्च । "अहिंसन् सर्वभूतान्वन्यत्र तीर्थेभ्य" (छां उ ८।१५।१) इति श्रुतिस्तु वैधातिरिक्तहिंसानिवृत्तेरिष्टसाध-
नत्वमेव वक्ति, न तु वैधर्हिंसाया अनिष्टसाधनत्याभावमपीत्यादिकं
योगवार्तिके (२।३४) द्रष्टव्यमिति दिक् ।

"न कर्मणा प्रजया घनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः"

(तै आ. १०।१०) इति ।

‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय’
(भवे उ ३।८, यजु ३१।१८)

इत्यादिश्रुतिविरोधेन तु सोमपातादिभिरमृतत्वं गोणमेव मन्तव्यम्—
‘आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते’ ।

(२।८।१०) इति विष्णुपुराणात् ॥ ६ ॥

तदेवं दृष्टाऽदृष्टोपाययो साक्षात्परमपुरुषार्थाऽसाधनत्वे साधिते
तदुपायाऽङ्गाया विवेकज्ञाननुपायो वक्तव्यः । तत्र विवेकज्ञानम
विवेकाप्यदु पद्वेत्च्छेदद्रावैव हानोपाय इत्याशयेनादावपि विवेक
मेवेत्प्रतिषेधेन हेयहेतुतया परिशेषयति प्रघट्टकेन—

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥

दु घात्यन्तनिवृत्तेर्मोक्षत्वम्योक्तनया बन्धोऽत्र दुःखयोग एव ।
तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्यामाधिकत्वं बध्यमाणलक्षणमस्ति, यतो
न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य धीनस्य विधेरनुष्ठान
नियोज्याना घटते । न ह्यग्ने रजाभायिकादौष्ण्यान्मोक्ष सम्भवति,
स्यामाधिकस्य यावद्द्रव्यभाषित्वादित्यर्थ । तदुक्तमीश्वरगीतायाम्—

‘यद्यात्मा मलिनोऽस्त्रच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः’ ॥

‘न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तराश्रयैरपि’ ॥

(कृ पु २।२।१२-१३) इति ।

यस्मिन् सति कारणविलम्बाद् विलम्बो यस्योत्पत्तौ न भवति
तस्य तत् स्वमाधिकम्, इति स्यामाधिकत्वलक्षणम् ।

ननु सर्वदोषलम्भापत्तर्दुःखस्य स्यामाधिकत्वशर्तुच नाम्नीति चेत्,
प्रिगुणात्मरत्वेन चित्तस्य दुःखस्य भावरेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिमत्याम्
सदा दुःखानुपलम्भिरदात्मनोऽपि तदनुपलम्भमभ्यात् । दुःख-
स्यामाधिक्यत्रादिभिर्वीर्यैश्चित्तस्यैवात्मनाभ्युपगमात् । अर्थमग्न-
नाशादेव मोक्षोऽस्तित्यतिचेन्न, अहं यसौ यिमुक्त स्यामिति बन्ध-
नामानाधिरूप्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ॥ ७ ॥

अथत्पननुष्ठानेन किमित्यत आह—

स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

स्यभाष्यस्य यावद्द्रव्यभाषित्यान्मोक्षानुष्ठानेन तत्साधनोपदेश
धुनेरनुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थ ॥ ८ ॥

ननु श्रुतियलादेवानुष्ठान स्यात्, तत्राह—

नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

नाऽशक्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति, यत उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्यस्योपाये स उपदेशो न भवति । किन्तूपदेशाभास एव । 'बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति' न्यायादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र शङ्कते—

शुक्लपटवद् वीजवच्चेत् ॥ १० ॥

ननु स्वाभाविकस्याप्यापायो दृश्यते । यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविक शौम्भ्यं रागेणापनीयते । यथा च वीजस्य स्वाभाविक्यऽप्यङ्कुर-शक्तिरग्निनापनीयते । अतः शुक्लपटवद् वीजवच्च स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपाय पुरुषे सम्भवतीति, तद्वदेव तत्साधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः ॥ १० ॥

समाधत्ते—

शक्त्युद्भवानुद्भवान्यां नाऽशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

उक्तदृष्टान्तयोरपि नाऽशक्याय स्वाभाविकतायापायोपदेशो लोकानां भवति । कुत ? शक्त्युद्भवानुद्भवान्याम् । दृष्टान्तद्वये हि शौम्भ्यादेराधिर्भाव तिरोभावावेव भवतः, न तु शौम्भ्याङ्कुरशक्त्योर-भायो भवति । रजकादिभ्यापारैर्योगिसङ्कल्पादिभिश्च रक्तपटभृष्ट-वीजयो पुन शौम्भ्याङ्कुरशक्त्याधिर्भावादित्यर्थः ।

नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न, दुःखाऽत्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुभवान्, श्रुतिस्मृत्यो-पुरुषार्थत्वसिद्धेश्च । न तु दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च दुःखशक्तिरोभावमात्रस्य मोक्षार्थं कदाचिद्योगीश्वरसङ्कल्पादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टरीजेष्विव मुक्तेष्वपि सम्भवेनाऽनिर्माक्षापत्ति-रिति ॥ ११ ॥

स्वभावेन निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्र-जातेन (१०-५५) । पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वेऽपि हानाद्युपायोच्छे-द्यत्वं न घटते, अनागतात्पथसूक्ष्मदुःखस्य यादृद्भव्यभाधित्वादित्या-शयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते—

न कालयोगनो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात् ॥ १२ ॥

नापि कालसम्बन्धनिमित्तकं पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? व्यापिनो

नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्ताऽमुक्तसकलपुरुष
सम्बन्धान् । सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः ।

अत्र च प्रकरणे कालदेशस्मोदीना निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते,
ध्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात्, किन्तु यन्नेमित्तिकत्वं पाकजरूपा
दिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव वन्दे प्रतिविध्यते, पुरुषे बन्धस्योपाधि
कत्वाभ्युपगमात् ।

ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि न्हकार्यन्तरसम्भवाऽसम्भवाभ्या
व्यवस्थाभ्यादिति चेत् ? परं सति यत्सयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तत्रैव
सद्वकारिणो लाघवाद् बन्धो युक्तः । पुरुषे बन्धस्य उद्धारस्योपाधिभवे
नाभ्युपपत्तेरिति एतन्नेमित्तिकत्वेनेति ॥ १० ॥

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

देशयोगतोऽपि न बन्धः । कुत ? जन्मात् पूर्वसूत्रोक्तान्मुक्ताऽ-
मुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धान्मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

नावस्थानो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

तज्ज्ञानविशेषरूपताया देहरूपा याऽवस्था तन्निमित्ततोऽपि न
पुरुषस्य बन्धः । कुत ? तस्याऽवस्थाया देहधर्मत्वात्, अचेतन
धर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गान्मुक्त
स्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं ? तत्राह—

असङ्गोऽयं पुरुष उति ॥ १५ ॥

'इति' शब्दो हेतुर्वै । पुरुषस्याऽसङ्गत्वाद्यवस्थाया देहमात्रधर्मत्व
मिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्याऽवस्थापरिष्कारस्वीकारे विकारहेतु
संयोगाद्य तद्ग प्रसज्येतेति भावः । असङ्गत्वे च ध्रुति — 'म पद्म
किञ्चित् पश्यत्यन्तःप्रगमनेन भवति, असङ्गो हाय पुरुष' इति
(वृह उप ४।३।१६) । तद्गन्ध संयोगमात्रं न भवति, कालदेश
सम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । ध्रुतिस्मृतियु पन्नपत्रम्यज्जलेनेत्र पत्र
पत्रस्याऽसङ्गताया पुरुषाऽसङ्गतायां वृष्टान्ताधरणाय ॥ १५ ॥

न कर्मणान्यधर्मत्वाद्निप्रसक्तोऽथ ॥ १६ ॥

न हि विहितनिगिह्यकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः, कर्मणागमनात्मधर्म-
त्वात् । अन्यधर्मण साक्षाद्यस्य वन्दे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । ननु
स्य स्योपाधिकर्मणा बन्धाद्धीकारे नायं श्रेय इत्याशयेन हेत्यन्तरमाह—

अतिप्रसक्तेश्चेति । प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः । सह-
कार्यन्तरविलम्बतो विलम्बरूपेण च प्रागेव निराकृत, 'न कालयोग'
(सां सू १।१२) इत्यादिसूत्र इति ॥ १६ ॥

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन
चित्तम्यैवास्तु, दुःखस्य चित्तधर्मनायाः सिद्धत्वात्, किमर्थं पुरुष-
स्यापि कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्क्यामाह—

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्ति ।
पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे
सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यादियमनाभावात् । ततश्चायं
दुःखभोक्तार्यं च सुखभोक्त्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येतेत्यर्थः ।

अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो
बन्धः पुरुषेऽपि रवीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोग प्रतिविम्बरूप एवेति
प्रागेवोक्तम् । प्रतिविम्बश्च स्वोपाधिवृत्तेरेव भवतीति न सर्वपुसां
सर्वदुःखभोग इति भावः । चित्तवृत्तिरोधे पुरुषम्यानादि स्वस्वामि-
भाय सम्बन्धो हेतुरिति योगभाष्यात् (१।४) अयं सिद्धान्तः सिद्धः ।
चित्ते च पुरुषस्य सत्त्वं स्वभुक्तवृत्तिवासनावरत्रमिति । यत्तु 'चित्त-
स्यैव बन्धमोक्षी, न पुरुषस्येति' श्रुतिस्मृतिषु गीयते, तद् विम्बरूप
दुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय बोध्यम् ॥ १७ ॥

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति—

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेत्; न, तस्या अपि पारतन्त्र्यम् ॥१८॥

ननु प्रकृतिनिमित्ताद् बन्धो भवत्विति चेन्न । यतस्तस्या अपि
बन्धकत्वे 'संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्र' (१।१०) वक्ष्यमाणमस्ति । संयोग
विशेष विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रसङ्गादित्यर्थः ।
प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद् बन्धने-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्वन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोग-
विशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यघदिति स्वसिद्धान्त-
मनेनैव प्रसङ्गेनान्तराल एवावधारयति—

न नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्वभावस्य तद्योग-

स्तद्योगाहते ॥ १९ ॥

तस्मात् तद्योगाहते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्ध

स्वप्नोऽस्ति, अपि तु स एव बन्धः । बन्धस्यौपाधिकृत्यलाभाय नम्रद्वयेन वक्रोक्तिः । यदि हि बन्धः प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात् पापञ्ज रूपम्, तदा तद्वदेव तद्वियोगेऽप्यनुवर्त्तते । न च द्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकत्वं कल्प्यम्, कारणनाशस्य कार्यनाशकतायाः फलसत्त्वेन तेनैवोपपत्तावस्माभिस्तदल्पनात् । घृत्तिर्हि दुःखादेरुपादानम् । अतो दीपशिखावत् क्षणमहुराया घृत्तेराशुविनाशित्वेनेव तद्वर्माणं दुःखेच्छादीनां विनाशः सम्भवतीति । अतः प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो, न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा संयोगनिवृत्तिरेव साक्षाद्दानोपाय इत्यपि वक्रोक्तिकलम् । तथा च स्मृतिः—

यथा ज्वलद्गृहाश्लिष्टगृहं विच्छिद्य रक्ष्यते ।

तथा सदोपप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति ॥ इति ॥

धैरोपिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति भ्रमो मा भूदित्ये तदर्थं नित्येत्यादि । यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य रागयोगो न जपायोगं विना घटते, तथैव नित्यशुद्धादिस्य भावस्य पुरुषस्योपाधि संयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते, स्वतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः । तदुक्तं सारे—

यथा हि केवला रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः ॥

(स्त्री पु ११।३१) इति ।

नित्यत्वं कालान्तरच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावस्य च नित्यशुद्धत्यादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यशून्यत्वम् । नित्यशुद्धत्वमनुत्तचिद्रूपत्वम् । नित्यमुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखाऽयुक्तत्वम् । प्रतिविम्बरूपदुःखयोगस्तथापारमार्थिको बन्ध इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्यादीं च श्रुतिः—‘अयमात्मा सन्मात्रो नित्यशुद्धो युद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभु’ (नृ उ २।१२) इत्यादि ।

नन्वस्य मननशास्त्रत्याद्वैतार्थं मुक्तिरपि घटत्येति चेत्, सत्यम् । ‘न तद्योगस्तद्योगादतः’ इत्यनेन नित्यशुद्धत्यादीं मुक्तिरप्युक्तं । तथाहि—आत्मनि नियतविमुक्त्यादिकं तावन्व्यायादिदर्शनेऽप्येव सति तम् । तत्र नित्यस्य विमोरात्मनो यद्योगं विना दुःखाद्यश्लेषिकारं यागो न भवति, तस्यैवान्तःकरणस्य सर्वगन्मतकारणस्य तदुपादानं कारणत्वमेव युक्तम्, लायथात् । सर्वविकारोऽन्तःकरणस्यैवान्यप-

व्यतिरेकाभ्यां च, न पुनरन्तर्विकारेषु मनसो निमित्तत्वमात्मनश्चो-
पादानत्व युक्तम्, कारणद्वयरूपने गौरवात् ।

नन्वह सुखी, दुःखी, करोमीत्याद्यनुभवादात्मनो विकारोपादा-
नन्वसिद्धिः ।

इति चेन्न, अहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्त पातित्वेनाप्रामाण्य-
शङ्काम्कन्दितनयोक्तप्रत्यक्षाणामुक्तकर्तृकानुगृहीतानुमानापेक्षया दुर्बल-
त्वात् । आत्मनश्चिन्मात्रत्वे तु युक्तिरग्रे बक्ष्यत इति दिक् ।

अभ्य सूत्रस्यैवार्थः कारिकयाऽयुक्तः—

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चैतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तव्यं मनस्युदासीनः ॥ २० ॥

(सां का)

कर्तृत्वमत्र दुःखित्वादिसकलविकारोपलक्षणम् । तथा योगसूत्रे
ऽप्यस्य सूत्रस्यैवार्थ उक्त—‘द्रष्टृदृश्ययोः सयोगो हेयहेतुरिति’
(२।१७) । गीतायां च—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥

(१३।२१) इति ॥

प्रकृतिस्थः प्रकृतौ संयुक्तः । तथा च श्रुतावपि—

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

(क उ १।३।४) इति ।

नच कालादिवदेव प्रकृतिसंयोगोऽपि मुक्तामुक्तपुरुषसाधारणत-
या ऋयं बन्धहेतुरिति वाच्यम् ।

जन्माऽपरनाम्न स्वस्वबुद्धिभाषापन्नप्रकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्र
संयोगशब्दार्थत्वात्, योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात् । बुद्धि-
वृत्त्युपाधिनैव पुरुषे दुःखयोगाच्च । वैशेषिकादिष्वेव भोगजनकता
वच्छेदकत्वेनाऽन्तःकरणसंयोगे वैजात्यं चास्माभिरपीष्टम् । अतो न
सुषुप्त्यादौ बन्धप्रसङ्गः । स्वत्वं च स्वस्वमुक्तवृत्तिवासनावश्यम्,
यत्किञ्चिद्बुद्धितत्संस्काराप्यवाहोऽप्यनादिरत स्वस्वाभिभावव्यव-
स्थितिः ॥

कश्चित् तु प्रकृतिपुरुषयोः सयोगाद्भोकारे पुरुषस्य परिणामसङ्गी
प्रसज्येपाताम् । अतोऽत्राऽविवेक एव योगशब्दार्थो, न तु संयोग
इति ।

तत्र । 'तद्योगोऽप्यविवेका' दिति (१।१५) सूत्रेणाविवेकस्य योगहेतुताया एव सूत्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात् । 'स्यस्यामिशक्त्यो-
स्वरूपोपलब्धिहेतु' संयोगः, 'तस्य हेतुर्गवियेति' (द्वि. पा २३-२४)
सूत्राभ्यां पातञ्जलेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैवाविद्याया उक्तत्वाच्च ।

किञ्च विवेकाभावरूपस्याविवेकस्य संयोगत्वे प्रलयादावपि
प्रकृतिपुरुषसंयोगसत्त्वेन भोगाद्यापत्तिः, मिथ्याज्ञानरूपस्याविवेकस्य
च संयोगत्वे आत्माश्रयः, पुम्प्रकृतिसंयोगस्याज्ञानादिहेतुत्वादिति ।
तस्मादविवेकातिरिक्तो योगो वक्तव्यः । स च संयोग एव,
अन्यस्याप्रामाणिकत्वात् । संयोगश्च न परिणाम, सामान्यगुणातिरि-
क्तधर्मोत्पत्त्यैव परिणामित्वव्यवहारात् । अन्यथा फूटस्यस्य सर्वगत-
त्वरूपविभुत्वानुपपत्तेः ।

नापि संयोगमात्रं सङ्ग, परिणामहेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दार्थनाया
वक्तव्यत्वादिति ।

ननु तथापि कथं नित्ययोः प्रकृतिपुरुषयोर्महदादिहेतुरनित्य-
संयोगो घटते ?

इति चेन्न । प्रकृते परिच्छिन्नाऽपरिच्छिन्नत्रिविधगुणसमुदाय
रूपतया परिच्छिन्नगुणायच्छेदेन पुरुषसंयोगोत्पत्तेः सम्भवान् ।
श्रुतिस्मृतिसिद्धत्यान् प्रकृतिसंयोगशोभयोरिति । एतच्च योगवार्तिके
(२।१८-२०) प्रपञ्चिनमस्माभिः ॥

अपरन्तु भोग्यभोक्तृयोग्यनैवानयो संयोग इत्याह ।

तदपि न । योग्यताया नित्यत्वे ज्ञाननिघर्त्यत्वानुपपत्तेः । अनि-
त्यत्वे किमपराद्ध संयोगेन, परिणामित्यापत्तेः समानत्वात् । भोग्य-
भोक्तृयोग्यताया संयोगरूपत्वस्य सूत्रादिष्वनुक्तत्वेन अप्रामाणि-
कत्वाच्चेति । तस्मात्संयोगविशेष एवात्र बन्धादवद्वेषहेतुतया सूत्र-
काराभिप्रेत इति स्वयं बन्धहेतुरवधारितः ॥ १९ ॥

इदानीं नास्तिक्वामिप्रेता अपि बन्धहेतव्यो निराकर्तव्या । तत्र, 'एव
भिषो द्दशयलोऽद्वययादी यिनायक' (अमरकोश १।३।१४) इत्य-
नुशासनादिसिद्धा क्षणिकविज्ञानात्मयादिनो धौदप्रमेदा एवमाहुः—
नास्ति प्रकृत्यादि एता एवमप्यहं, येन तत्संयोगादीषाधिक्रमता
स्तिक्वो या बन्धः म्यात् । किन्तु क्षणिकविज्ञानमन्तानमात्रप्रकृतिर्नायं
तत्त्वम्, अन्यत् स्वयं सांभृतिकं संभृतिधाविद्या मिथ्याज्ञानागया, नन
एव बन्ध इति ।

तथा च तैरुक्तम्—

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासनिदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति ॥

तन्मतमादौ निराक्रियते—

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अपिशब्दं पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया, अविद्यातोऽपि न साक्षाद्बन्ध-
योगः ।

अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अप्यवस्तुत्वेन तथा बन्धानौचि-
त्यात् । न हि स्वप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टमित्यर्थः । बन्धोऽप्यवास्तव
इति चेन्न । स्वयं सूत्रकारेण निराकरिष्यमाणत्वात् ।

विज्ञानाद्वैतध्वणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगाभ्यासाभ्युपगमविरो-
धाच्च ।

बन्धमिध्यात्वध्वणेन बन्धनिवृत्त्याऽप्यफलसिद्धत्वनिश्चयात् तदर्थं
बद्धायाससाध्ययोगाद्भानुष्टानाऽसम्भवाद्दिनि ॥ २० ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

यदि चाविद्याया बन्नुत्वं स्वीक्रियते तथा स्वाभ्युपगतस्याऽवि-
द्यानृतत्वस्य हानिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

विज्ञानोयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

त्रिज्ञाविद्याया बन्नुत्वे अपि न विज्ञानसन्तानाद्विज्ञानीयं द्वैतं प्रस-
ज्येत । तच्च भवनामनिष्टमित्यर्थः ।

सन्तानान्तं पातिव्यक्तीनामानन्त्यात् सजातीयद्वैतमिष्यत एवेत्या-
शयेन विज्ञानोयेति विरोपणम् ।

नन्वविद्याया अपि ज्ञानविरोपत्वाद्चित्त्यापि कथं विज्ञानीय-
द्वैतम् ?

इति चेन्न । ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाऽ-
विद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना तु ज्ञानाद्विज्ञानी-
यैवेति ।

एभिश्च सूत्रैर्ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो निराक्रियत इति श्रमो न
कर्तव्यः । ब्रह्ममीमांसायां केनापि सूत्रेणाविद्यामात्रो बन्धस्याऽनु-
क्तत्वात् । 'अविभागो घचना (वे सू ४-२-१६) दि'त्यादिसूत्रैर्ब्रह्म-

मीमांसाया अभिप्रेतस्याविभागलक्षणाद्वैनस्याविद्यादियास्तवत्वेऽप्य
विरोधाच्च ।

यत्तु वेदान्तिब्रुवाणामाद्युक्तिकस्य मायावादस्यात्र लिङ्गं दृश्यते तन्
तेषामपि विमानवाद्येऋदेशितया युक्तमेव,—

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं धौद्वमेव च ।

मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥

इत्यादिपद्मपुराणम्याशिववाक्यपरम्पराभ्यः । न तु तद्वेदान्तमतम्—
'वेदार्यवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम्' ।

इति तद्वान्यशेषादिति । मायावादिनोऽत्र च न साक्षात् प्रतिपा
दित्वं, विजातीयेतिविशेषणवैयर्थ्यात् । मायावादे सजातीयद्वैतस्या
प्यनभ्युपगमादिति । तस्मादत्र प्रकरणे विज्ञानवादिनां बन्धहेतुष्वय
म्यैव साक्षाद्विराक्रियते ।

बनयैव च रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नगौडानां मायावादिनाम
विद्यामात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृत चेदित्यम् ।

अस्मन्मते त्वविद्याया कूटस्थानित्यतारूपपारमार्थिकसत्त्वाभा
वेऽपि घटादिवत्तास्तवत्वेन घक्ष्यमाणसंयोगद्वारा बन्धहेतुत्वे यथोक्त
थाधाऽनवभाश । एव योगमते ब्रह्ममीमांसामतेऽपीति ॥ २२ ॥

पुन शङ्कते—

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

नतु विरुद्धं यदुभयं सदसच्च सदसद्विलक्षणं वा तद्रूपैवापिघा
यत्तप्या । अतो न तथा पारमार्थिकवैतनमङ्ग इति चेदित्यर्थः ।

स्वयं तु सदसत्त्वं प्रपञ्चस्य यद् घक्ष्यति (५।१६), तत्र सत्त्वा
सत्त्वे व्यक्ताऽव्यक्तत्वरूपस्याद्विरुद्धे एव न भवति इति नूद्ययितुं विरुद्ध
पदोपादानम् ॥ २३ ॥

परिहरति—

न तादृकरूपदार्थापत्तीतिः ॥ २४ ॥

सुगमम् ।

अपि चाविद्याया माहादेय दुःखयोगात्प्रबन्धहेतुत्वे ज्ञानेन
विद्याक्षयानन्तरं प्रारम्भमोगानुपपत्तिः, बन्धपर्यायस्य दुःखमोगस्य
कारणताशादिति ।

अस्मदादिमते तु नायं दोषः । संयोगद्वारैवाविद्याकर्मादीनां बन्ध-
हेतुत्वात् । जन्मात्यश्च संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्य-
तीति ॥ २४ ॥

पुन शङ्कते—

न वयं पदपदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

ननु वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं पदपदार्थवादिनः ।
अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्य-
भ्युपेयमिति भावः ॥ २५ ॥

परिहरति—

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य सद्ब्रह्मोऽन्यथा

बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

पदार्थनियमो माऽस्तु, तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य
सदसदात्मकपदार्थस्य सद्ब्रह्मो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भ-
वति ।

अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य सद्ब्रह्म स्यादित्यर्थः ।
श्रुत्यादिरुं चास्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति । युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रु-
तेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः ॥

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

(सौर ११।२९)

इत्यादिसौरादिवाक्यानां त्वयमर्थः—

‘निकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम्’ ।

(चूलिकोप ३)

इत्यादिश्रुतिसिद्धा मायात्या प्रकृतिः परमार्थसती न भवति, पूर्व-
पूर्वविकाररूपैः प्रतिक्षणमपायात् ।

नापि परमार्थसती भवति । अर्थक्रियाकारित्वेन दाशशृङ्गविल-
क्षणत्वात् । नाऽपि तदुभयात्मिका विरोधाच्च । अतः सदसद्भ्याम-
निर्वाच्या, सत्येऽत्रैत्यसत्येवेति च निर्धार्योपदेष्टुमशक्या ।

किन्तु मिथ्याभूता लयाख्यव्यावहारिकासत्त्ववती, परिणामि नि-
त्यतरूपव्यावहारिकसत्त्ववती चेति । पतञ्जले (१।६१, ६५) प्रपञ्च-
यिष्याम इति द्विक् ।

पतत्रप्रकरणोपन्यस्तानि च सर्वाण्येव दूषणान्याधुनिकेऽपि माया
वादे योजनीयानि ॥ २६ ॥

अपरे नास्तिका आहु - 'क्षणिका बाह्यविषया सन्ति तेषा यास
नया जीवस्य बन्ध' इति । तदपि दूषयति—

नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यात्मन श्रवाहरूपेणानादिर्या विषयवासना, तन्निमित्तकोऽपि
बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः । निमित्ततोऽप्यस्येति पाठस्तु सर्वा-
र्चीन ॥ २७ ॥

अत्र हेतुमाह—

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरज्योपरत्त्वकभावोऽपि देशव्य-
वधानात् स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥

तन्मते परिच्छिन्नो देहान्तस्य एवात्मा । तस्याऽऽभ्यन्तरस्य न
बाह्यविषयेण सहोपरज्योपरत्त्वकभावोऽपि सम्भवति ।

कुत ? स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव, देशव्यवधानादित्यर्थः ।
संयोगे सत्येव हि वासनाद्य उपरागोदृष्टः । यथा मञ्जिष्ठाजस्रयो ।
यथा वा पुष्पकटिकयोरिति । अपिदाग्ने न स्वमतेऽपि संगामायादि
समुच्चीयते । स्रुघ्नपाटलिपुत्रौ विप्रकृष्टौ देशविशेषौ ॥ २८ ॥

ननु भवतामिन्द्रियाणामिवास्माकमात्मनो विषयदेशे गमनाद्विष-
यसंयोगेन विषयोपरागो धत्तव्यस्तथाह—

द्वयोरैकदेशलब्धोपरागात्त व्यवस्था ॥ २९ ॥

द्वयो यद्भुक्तात्मनोरैकस्मिन् विषयदेशे लब्धविषयोपरागात्
बन्धमोक्षव्यवस्था म्यात् । भुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥

अत्र शङ्कते—

अदृष्टवशाचेत् ॥ ३० ॥

नन्वेकदेशसम्बन्धेन विषयसंयोगसाम्येऽप्यदृष्टवशादेवोपरागलाभ
इति चेद्विपर्ययः ॥ ३० ॥

परिहरति—

न द्वयोरैककालायोगादुपकार्योपकाररुभावः ॥ ३१ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमाद् द्वयो कर्तृभोक्त्रोरैककालात्मत्वेन नोपका-
र्योपकाररुभावः । न कर्तृनिष्ठादृष्टेन भोक्तृनिष्ठो विषयोपराग सम्भ-
वतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

शङ्कते—

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

ननु यथा पितृनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारो भवति तद्वद्व्य-
धिकरणेनैवाद्येन विषयोपरागः स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति—

नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भा-
धानादिना संस्क्रियेत ॥ ३३ ॥

पुत्रेऽपि तन्मते पुत्रस्योपकारो न घटते । हि यस्मात् तत्र
तन्मते गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यन्तं स्यायी एक आत्मा नास्ति, यो
जन्मोत्तरकालीनकर्माधिकारार्थं पुत्रेऽपि संस्क्रियेतेति दृष्टान्तस्याप्य-
सिद्धिरित्यर्थः ।

अस्मन्मते तु स्थैर्याभ्युपगमात् तत्राप्यदृष्टसामानाधिकरण्यमे-
वास्ति । पुत्रेऽपि जनितेन पुत्रोपाधिनिष्ठाऽद्येनैव पुत्रोपाधिद्वारा
पुत्रस्योपकारादित्यस्मन्मतेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥

ननु चन्वस्यापि क्षणिकत्वादनियतकारणकोऽभावकारणको वा
चन्वोऽस्त्वित्याशयेनापरो नास्तिकः प्रत्यवतिष्ठते—

'स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

१ ननु न पुनरयमक्षणिकताभावहति भावादीना, बाधके सति समारो-
पितगोचरत्वात् । तथाहि—अस्ति हि बाधक यत्नम् तदक्षणिक यथाघटप-
दादि । सञ्च विवादास्पदीभूत शब्दादिरिति स्वभावहेतुः, भावभात्रानुबन्धि-
सःध्यविशयत्वात् । ननु पूर्वापरभागविकलकालमात्रावस्थितिलक्षणाया क्षणि-
कताया नय सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः ? इत्यम्—सर्वोपाख्यानिरूपणा भावाना
सत्ता न तु न्य अर्थक्रियाकारितातिरिक्ता । एवञ्चार्थक्रियाकारित्वं सत्ता भावा-
नाम् । सा च क्रमाक्रममाभ्या व्याप्ता, तृतीयप्रकारविरहात् । एव च भावना
तामु तास्वर्थक्रियामु क्रमाक्रमो परस्परपरिहारवन्तौ प्रत्यक्षते एव चकास्त ।
तदेव परस्परपरिहारवन्तौ क्रमाऽऽप्तौ परिच्छिद्यते प्रत्यक्षमेव प्रतिक्षिपति ।
दृश्यविशेषणरहितोऽपि तदनुपलभो दृश्यमानतादात्म्यनियेयात्मकतया तदभा-
वव्यवहाराय कल्पते पिशाचादीनामिव । तथाहि क्रमाक्रमरूपप्रकारद्वयसमा-
तिङ्गितगरीरा अर्थक्रिया न प्रकारात्तरादुभयवितुमर्हति । पदार्थानामर्थक्रिया
क्रमाक्रममाभ्या व्याप्ता । तौ च स्थिरादव्यावनमानो अर्थक्रियामपि व्यावर्तयत ।
वृषणा सिद्धयामिव । अयमेव बोद्धव्यमात्मन्य—तदुक्त स्थिरकार्यासिद्धेरिति ।

बन्धस्येति शेष । भावस्तूक्त एव ।

अत्रायं प्रयोगः । विजादास्पद बन्धादि क्षणिकं सत्त्वात् दीपशि
खादिप्रदिति । न च घटादौ व्यभिचारस्तस्यापि पक्षसमत्वात् । एतदे
वोक्त स्थिरकार्यासिद्धेरिति ॥ ३४ ॥

समाधत्ते—

न प्रत्यभिज्ञावाधात् ॥ ३५ ॥

न कस्यापि क्षणिकत्वमिति शेष ।

यदेवाहमद्राक्ष तदेवाहं स्पृशामीत्यादिप्रत्यभिज्ञया स्थैयसिद्धे,
क्षणिकत्वम्य वाधात्, प्रतिपक्षानुमानेनेत्यर्थ ।

तद्यथा बन्धनादि स्थिर सत्त्वात् घटादियदिति धम्मन्मत एवानुकू-
लनकंसत्त्वेन न स्तप्रतिपक्षता । प्रदीपादौ च सूक्ष्मानेकक्षणानाकलनेन
क्षणिकत्वभ्रम एव परेषामिति ॥ ३५ ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

'मदेव मौम्येदमग्र धामीन्' (छा ६।२।१), 'तम एवेदमग्र धामी'
(मैत्रा ५।२) इत्यादिश्रुतिभिः, कथमसत् सज्जायेते ।

(छां उ ६।२।२)

त्यादिश्रौतादियुनभिश्च कार्यकारणात्मकागित्त्वमपञ्चे क्षणिक
त्वानुमानस्य विरोधाच्च क्षणिकत्वं कस्यापीत्यर्थ ॥ ३६ ॥

हृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

प्रदीपशिखादिहृष्टान्ते क्षणिकत्वामिद्धेश्च न क्षणिकत्वानुमान
मित्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च क्षणिकतागदिनां मृद्घटादिस्थलेऽपि कार्यकारणभाय प्रवृ-
त्तिनिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिसिद्धौ नोपपद्येतेत्याह—

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

किं युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभावः किं वा प्रमित्तयोः ?
तत्र नाद्यो, चिनिगमकामायाद्विभ्य इति मायः ॥ ३८ ॥

नान्त्य इत्याह—

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

पूर्वम्य कारणम्यापायकाले उत्तरम्य कार्यस्योत्पत्त्यनौचित्यात्पि
न क्षणिकवादे सम्भवति कार्यकारणभाय । उपादानकारणानुगततयैव
कार्यानुमयादित्यर्थ ॥ ३९ ॥

उपादानकारणमधिरुत्यैव दूषणान्तरमाह—

तद्भावे तदयोगाद्बुभयव्यभिचारादपि ॥ ४० ॥

यत पूर्वस्य भावकाले उत्तरस्यासम्बन्धोऽत उभयव्यभिचारा
द्वयव्यतिरेकव्यभिचारादपि न कार्यकारणभाव इत्यर्थः ।

तथाहि—यदोपादेयोत्पत्तिस्तदोपादानं, यदा चोपादानाभावस्तदो-
पादेयोत्पत्त्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकेणैवोपादानोपादेययोः कार्यकारण-
भावग्रहो भवति ।

तत्र क्षणिकत्वेन क्रमिकयोस्तयोर्विरुद्धकालतयाऽन्वयव्यतिरेक-
व्यभिचाराभ्या न कार्यकारणभावसिद्धिरिति ॥ ४० ॥

ननु निमित्तकारणस्यैवोपादानकारणस्यापि पूर्वभावमात्रेणैव
कारणतास्तु, तत्राह—

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमात्राभ्युपगमे चेदमेवोपादानमिति नियमो न स्याद्विनिमित्त-
कारणानामपि पूर्वभावाविशेषात् । उपादाननिमित्तयोर्विभाग सर्व-
लोकसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपरे तु नास्तिका आहु —‘विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन बन्धोऽपि
विज्ञानमात्रं स्वप्रपदार्थवत्’ । अतोऽत्यन्तमिथ्यात्वेन न तत्र कारण-
मस्तीति । तन्मतमपाकरोति—

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतिः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्र तत्त्वम्, बाह्यार्थानामपि विज्ञानवत् प्रतीतिसिद्ध-
त्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु लाघवतरुण स्वमादिदृष्टान्तैर्दृश्यवद्देतुक्रमिथ्यात्वानुमानेन
बाह्यवस्त्यनुभयो बाधनीयो, ऽत्रभवताम् । श्रुतिस्मृती अपि स्त—
‘चिद्दीदं सर्व’ (नृसि उ. २।७) तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न
संस्तुति’ (कूर्म. २।१।३२) इत्यादौ ।

इत्यतो दूषणान्तरमाह—

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

तर्हि बाह्याभावे शून्यमेव प्रसज्येत, न तु विज्ञानमपि । कुत ?
तदभावे तदभावात् बाह्याभावे विज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्गाद्विज्ञानप्रती-
तेरपि बाह्यप्रतीतिवदवस्तुविषयत्वानुमानसम्भवात् । विज्ञानप्रामाण्य-

स्य क्वाप्यसिद्धत्वाच्च । तथा विज्ञाने प्रमाणानामपि याद्यतयापलापा-
द्येत्यर्थः ।

मन्त्रनुभवे कस्यापि विवादाभावेन नास्ति तत्र प्रमाणापेक्षा इति
चेन्न । शून्यत्वादिनामेव तत्र विवादात् ।

अथासतापि प्रमाणेन वस्तु सिद्ध्यति । विषयायाधस्यैव प्रामाण्य
प्रयोजकत्वात्, न तु प्रमाणपारमार्थिकत्वस्य इति चेन्न । एवं सत्य
सत्प्रमाणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन क्वाप्येव प्रमाणान्वेषणस्यायोगात् ।

अथामन्मध्येऽपि व्यावहारिकसत्त्वरूपो विज्ञेय प्रमाणादित्रेष्टव्य
इति चेत् ।

जायानं मार्गेण । किं पुनरिदं व्यावहारिकत्वम् । यदि परिणा-
मित्वं तदाहमाभिर्यादृशमेव सत्त्वं प्राद्यप्रादक्षप्रमाणानामिष्टम् । शुक्ति-
रजनादितुल्यत्वस्यैव प्रपञ्चेऽहमाभि प्रतिषेधात् । यदि पुन प्रतीय
मानतामात्रं तदापि तादृशैरेव प्रमाणैर्याद्यार्थस्थापि सिद्धिप्रसङ्गात् ।
लाघवतर्कानुगृहीतेन यथाकथञ्चिदनुमानेनैव याधन्तु विज्ञानेऽपि न
मान इति ।

एतेनाधुनिकाना चेदान्तिग्रुधानामपि मतं विज्ञानवाद्यदतुल्ययोगेशे
मतया निरस्तम् । विज्ञानमात्रसत्यताप्रतिपादकधुतिस्मृतयस्तु कृ-
त्स्वरूपा पारमार्थिकसत्तामेव याद्याना प्रतिषेधन्ति, न तु परिणामि-
त्वरूपा व्यावहारिकसत्तामपि ।

यत्तु कालान्तरेणापि नान्यमंशासुर्पति वै ।

परिणामादिसम्भूता तद्वस्तु नृप तद्य किम् ॥

वस्तु राजेति यद्योके यत्तु राजमटादिरुम् ।

तथान्यच्च नृपेत्यं तु न मत् सङ्कल्पनामयम् ॥

(वि पु ०१३१९४-९५)

इति विष्णुपुराणादिभ्यः परिणामित्वस्यैवामत्तात्वाद्यगमादिति ।
सङ्कल्पनामयर्माश्वरादिमङ्कल्पपरचितम् । एतेन- 'विज्ञानमयमेतदुदो-
ममगच्छत' (३११-११६) इत्यादिना विष्णुपुराणे मायामोहकपिणा
विष्णुना असुरेभ्योऽपि तत्त्वमेयोपदिष्टम्, ते त्वनधिकारादिदोषैर्वि-
परीतार्थप्रदणेन विज्ञानवादिनो नास्मिन्ना यभूयुरित्ययगन्तव्यम् ।
तदेतन्मयं प्रहर्मासासामांशं (१११-४) मायायादनिरत्मनप्रम-
दतो विम्वारितमम्मामि ॥ ४३ ॥

नन्वेवं भवतु शून्यमेव तत्त्वं, तदा सुतरामेव बन्धकारणान्वेषणं न युक्तम्, तुच्छत्वादिति नास्तिकशिरोमणिः, प्रत्यवतिष्ठते—

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्म
त्वाद्दिनाशस्य ॥ ४४ ॥

शून्यमेव तत्त्वम् । यतः सर्वोऽपि भावो विनश्यति । यश्च विना-
शी स मिथ्या स्वभवत् ।

अतः सर्ववस्तूनामाद्यन्तयोरभाषमात्रत्वान्मध्ये क्षणिकसर्वं सा-
वृत्तिकं, न पारमार्थिक बन्धादि । ततः किं केन बध्येतेत्याशयः ।
भावानां विनाशित्वे हेतुर्वस्तुधर्मत्वाद्दिनाशस्येति । विनाशस्य वस्तु-
स्वभावत्वात् । स्वभाव तु विहाय न पदार्थस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

परिहरति—

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

भावत्वाद्दिनाशित्वमिति मूढानामपवादमात्रं मिथ्यात्वाद् एव,
नाशकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशासम्भवात्, कार्याणामपि
विनाशासिद्धेश्च । घटो जीर्ण इति प्रत्ययब्रह्मे घटोऽनीत इत्यादि-
प्रतीत्या घटादेरतीताल्याया अवस्थाया एव सिद्धे । अव्यक्ततायाश्च
कार्यातीतताभ्युपगमेऽस्मन्मनप्रवेश एव ।

किञ्च विनाशस्य प्रपञ्चतत्त्वताभ्युपगमेऽपि विनाश एव बन्धस्य
पुरुषार्थः सम्भवत्येवेति ।

क्वचित्तु व्याचष्टे—शून्यं तत्त्वमित्यङ्गानां कुत्स्मितवादमात्रं, न पुन-
रत्र युक्तिरस्ति, प्रमाणसत्त्वान्त्वविकल्पासहत्वात् । शून्ये प्रमाणाङ्गी-
कारे तेनैव शून्यताशक्तिः, अनङ्गीकारे प्रमाणाभावात् शून्यसिद्धिः ।
स्वतः सिद्धौ च त्रिद्रूपनाद्यापत्तिरित्यर्थ इति ॥

न च—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

(माण्डूक्य का २३२)

सर्वशून्यं निरालम्बं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।

अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥

(शि पु. ७।२।७।३।६-७)

इति धुतिस्मृतिभ्यामपि शून्यं तत्प्रतया प्रतिपाद्यत इति यावत् ।
 पुरुषाणां निरोधायभाष्यैव तादृशीषु धुतिषु तत्स्थनोक्तत्वात् ।
 पूर्वोत्तराभ्याम्प्या पुरुषस्यैव प्रकरणान् । चिद्विनिधिश्चिदाकाश
 स्यैवैतादृशस्मृतिषु तत्प्रतया प्रतिपादनाच्च ।

ब्रह्मोक्तं गगनाकारं नभस्तुल्यं यषुःस्पर्कम् ।

त्रियद्गामि मनो ध्यायन् योगी ब्रह्मैव गीयते ॥

इत्यादिवान्प्यान्तरैरेकैवाक्यत्वादाकाशशून्ययो पर्यायत्वादिनि ।
 मनोमहत्तत्त्वाद्यपिलान्न कारण त्रियद्गामि चिदाकाशे त्वीनम् ॥ ४० ॥
 दूषणान्तरमाह—

उभयपक्षममानश्लेसत्वाद्यमपि ॥ ४६ ॥

क्षणिकजात्यविज्ञानोभयपक्षयो समानश्लेसत्वात् तुल्यनिस्सनहेतु-
 त्वाद्यमपि पक्षो विनश्यतीत्यनुपपन्नं । क्षणिकपक्षनिपासहेतुर्हि यत्प्र
 भिन्नानुपपत्त्यादि शून्यत्वेऽपि समान । तथा विज्ञानपक्षनिपासहेतु-
 र्वाद्यप्रतीत्यादिरूप्यत्र समान इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यदपि दुर्गतिरूपतया तत्साधनतया या शून्यतैषाम्नु पुरु-
 षार्थ इति तैर्मन्यते, तदपि दुर्घटमित्याह—

अपुरुषार्थत्वंमुभयथा ॥ ४७ ॥

उभयथा अत एतच्च शून्यताया पुरुषार्थत्वं न सम्भवति,
 स्थितिपूर्वत्वेनैव सुखादीनां पुरुषार्थत्वात् । स्थिरस्य च पुरुषस्यानन्दु
 पगमादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

तदेव बन्धकारणधियये नाम्निवमनानि दूषितानि । इदानीं
 पूर्वनिर्माद्यशिष्टाभ्यामितिश्लेसमान्यान्वयव्यानि बन्धकारणानि निर-
 स्यन्ते—

न गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

प्रकरणाद् बन्धो लभ्यते । 'न गतिविशेषात्' शरीरप्रवेशादि
 रूपादिषु पुरुषस्य न बन्ध इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

१ अनुपपत्त्या वातघनमनानि सर्वेषु तुल्यत्वादि' इति अविनिना
 प्रमाणं अत्रानुपपत्त्यं प्रकरणस्य विनश्यतायाश्च अत्रायात्पुनरावयव' इति
 श्लेषो न प्रसक्तः । पूर्वपुनानस्य विनश्यति गन्धयात्पुनरावयवत्वं तद्वि-
 नश्यतितायाहास्यताया मूलात्पुनरावयवत्वं पुनरावयवतायाहास्यताया
 तम् ।

अत्र हेतुमाह—

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥

निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्यसम्भवादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु श्रुतिस्मृत्योरिदलोकपरलोकगमनागमनश्रवणात् पुरुषस्य परिच्छिन्नत्वमेवास्तु, तथाच श्रुतिरपि—'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मे (इष्टे उ ३३) त्यादिरित्याशङ्कामपाकरोति—

मूर्त्तत्वाद् घटादिवत् समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥ ५० ॥

यदि च घटादिवत् पुमान् मूर्त्तं परिच्छिन्नं स्यीक्रियते' तदा सावयवत्वविनाशित्वादिना घटादिसमानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

गतिश्रुतिमुपापदयति—

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

या च गतिश्रुतिरपि पुरुषेऽस्ति सा विभुत्वश्रुतिस्मृतियुक्त्यनु-
रोधेनाकाशम्येवोपाधियोगादेव मन्तव्येत्यर्थः । तत्र च प्रमाणम्—

घटसंघृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

(ब्र. वि उ १३)

'शुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' (इष्टे उ ५८) इत्यादिश्रुतिः । 'नित्यः सर्वगः स्थाणुः' (भगवद्गीता-
द्वि अ २४) रित्यादिका च स्मृतिः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयव-
त्वापरत्या विनाशित्वम्, 'अणुत्वे च देहव्यापिष्ठानाद्यनुपपत्तिरित्या-
दिश्च युक्तिरिति । अत एव—

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।

प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥

(महा भा शां प ३०।४५)

इत्यादिस्मृतिभिः प्रकृतेरेव विशिष्य क्रियारूपा गतिः स्मर्येत
इति ॥ ५१ ॥

१ मात्प्रमने परमाणोरपि कार्यत्वमेव—'नाणुनि'यता तत्कार्यत्वश्रुते'
दत्तादिनूत्रेण पत्रमे वक्ष्यमाणत्वान् ।

न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

कर्मणाऽदृष्टेनापि साक्षात् पुरुषस्य बन्धः । कुत ? पुरुषधर्मत्वात्साक्षादित्यर्थः । पूर्वं विहितनिषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा बन्धो निराकृतः (मू १।१६) । अत्र तु तज्जन्त्यादृष्टेनेत्याधिकविभागादपौनरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥

नन्यधर्मैणाप्यन्यस्य बन्धः स्यात्, तथाह—

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

बन्धनकारणयोर्मिप्रसमत्वेऽतिप्रसक्तिः, मुक्तस्यापि बन्धापत्तिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं यदुक्ता स्वभावादिकर्मन्तैरन्येन वा केनापि पुरुषस्य बन्धोत्पत्तिर्न घटते, अतिविरोधादिति साधारण बाधकमाह—

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

पुरुषबन्धस्यानौपाधिकत्वे 'साक्षी चेता केवलौ निर्गुणश्चे' (इति उ ६।१) त्यादिध्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः । इतिशास्त्रो बन्धहेतुर्गीक्षा समानो ॥ ५४ ॥

नदेवं 'न स्वभावात्तो बद्धस्ये' त्यादिना (मू १।७) प्रघटकेनेन प्रप्रतिबंधन प्रवृत्तिपुरुषसंयोग एव साक्षाद्बन्धहेतुरवधारितः (मू १।१९) ।

तत्रेयमाशङ्क—

ननु प्रवृत्तिव्ययोगोऽपि पुरुषं स्वभावाधिकृत्यादिविकल्पप्रसक्तः कथं न भवति ? संयोगस्य स्वभावाधिकृत्यकालादिनिमित्तवश्यं हि मुक्तस्यापि बन्धापत्तिरित्यादिदोषा यथायोग्यं समाना एवेति ।

तामिमामाशङ्क परिहरति—

तन्योगोऽप्यविवेकात् समानन्वम् ॥ ५५ ॥

पूर्वोक्तसंयोगोऽपि पुरुषस्याविवेकाद्व्ययमाणादविवेकादेव हि निमित्तान् संयोगो भवति । अतो नोक्तदोषाणां समानत्वमस्तीत्यर्थः । न चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति, न तेषां पुन संयोगो भवतीति ।

नन्यविवेकोऽत्र न प्रवृत्तिपुरुषाभेदनाशात्कार, संयोगात् प्राग्वत्त्वाम्, किन्तु विवेकप्रागमायोऽविवेकादव्ययज्ञानवामना वा । तदुभयमपि न पुरुषधर्मं, किन्तु बुद्धिधर्मं एवेत्यन्यधर्मैणान्यत्र संयोगोऽतिप्रसक्तदोषमाभ्यमन्त्येवेति चेत् ?

मैवम् । विषयतासम्बन्धेनाविवेकस्य पुरुषधर्मत्वात्, तथा च प्रकृतिबुद्धिरूपा सती यस्मै स्वामिपुरुषाय तनुं विविच्य न दर्शितवती स्ववृत्तिदर्शनार्थं तदीयबुद्धिरूपेण तत्रैव पुरुषे संयुज्यत इति व्यवस्थयातिप्रसङ्गाभावात् ।

तदुक्तं कारिकाया—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पद्मबन्धनदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥

(सां. का २१ इति ।)

स्वामिने पुरुषाय प्रधानेन दर्शयितुं तयो कैवल्यार्थं चेत्यर्थः । अविवेकस्य वृत्तिरूपत्वं तु 'धाड्मात्रं न तु तच्च चित्तस्थिते' (१५८) रित्यागामिसूत्रे वक्ष्यामः । अविवेकनाशेऽपि जीवन्मुक्तस्य दुःखभोगदर्शनाच्च । अतः साक्षादेवाविवेको बन्धकारणं प्राङ्मोक्तः ।

ननु भोग्यभोक्तृभावनियामकत्वेन कलुषस्यानादिस्वस्वामिभावस्य कर्मादीनां वा संयोगहेतुत्वमस्तु, किमित्यविवेकोऽपि संयोगहेतुरित्यत इति चेत् ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदमद्योनिजन्मसु ॥

इति गीताया (अ० १३ श्लो० २१) सङ्गाख्याभिमानस्य संयोगहेतुत्वस्मरणान्, वक्ष्यमाणादिवाच्ययुक्तिभ्यश्च, अन्यथा हानतो मोक्षस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धस्यानुपपत्तेश्च ।

अथैवमपि स्वोपाधिकर्मादिकमपि संयोगकारणं भवति, तद्विहाय कथमविवेक एव केवलं तत्र कारणमुच्यते इति ?

उच्यते । अविवेकापेक्षया कर्मादीनामिव परम्परयैव पुरुषसम्बन्धः । तथाऽविवेक एव पुरुषेण साक्षाच्छेत्तुं शक्यते । कर्मादीनां त्वविवेकाख्यहेतुच्छेदद्वारैवेत्याशयेनाऽविवेक एव मुख्यतः संयोगहेतुतयोक्त इति ।

अयं चाऽविवेकोऽगृहीतासंसर्गकमुभयज्ञानमविद्यास्थलाभिषिक्त एव विवक्षितः । 'बन्धो विपर्ययात्' (सू. ३२४), 'विपर्ययभेदा पञ्चे' (सू. ३२७) त्यागामिसूत्रद्वयात् 'तस्य हेतुविवेचे' (३२४) ति योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्वाया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतावचनाच्चान्यथाख्यातयनभ्युपगममात्र एव योगतोऽत्र विशेषोचित्यात् । न

पुनरविशेषोऽऽत्राभावमात्रं विशेषप्रागभावो वा, मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः, जीवन्मुक्तस्यापि भाविविशेषव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनरन्वयप्रसङ्गाच्च, तथाऽऽगामिसूत्रस्य (१।५६) ध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेश्च, अभावस्य ध्वान्तवदावरकत्वाऽऽसम्भवात्, तथा वृद्धिहासाद्यप्यविशेषस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति ।

अस्मन्मते च चासनारूपस्यैवाविशेषस्य संयोगाद्यजन्महेतुतया तमोवशापरकत्ववृद्धिहासादिकमञ्जसैवोपपद्यते । 'तस्य हेतुरविशेषेति' पातञ्जलसूत्रे (२।२४) च माध्यकारैरविद्याशब्देनाविद्यार्थोक्तं व्याख्यातम् ।

ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालोन्वयेन संयोगाजनकत्वादिति । अपि च 'पुरुष प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते' (गी १३।२१) इत्यादियात्र्येष्वऽभिमानाद्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थताद्यसंयोगहेतुतायगम्यते ।

अत एव चाऽविद्या, नाभावोऽपि तु विद्याविरोधि ज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यामदेवैः प्रयत्नेनाग्रहृतम् । तस्मादविशेषाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमनयाऽविशेषस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् ।

अयं चाऽविशेषाद्विद्या संयोगाद्यजन्महेतुः, स्वाप्ताद्धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा रागादिदृष्टद्वारा च भवति । 'सति मूले तद्विपाक' (द्वि १३) इति योगसूत्रात् । 'कर्तास्मीति नियद्गते'—इति स्मृतेः, 'योऽन्तराजन्मादर्शना' (३।१।२५) इति न्यायसूत्राच्च ।

तदुक्तं मोक्षधर्मोऽपि—

ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् नोपसर्पन्त्यतर्पुलम् ।

हीनश्च करणं देही न देहं पुनरर्हति ॥

(शा. प २१३।२१)

तस्मात् तर्पन्मकारागाद् बीजाज्जायन्ति जन्तवः ॥

(शा २१३।१०) इति ।

'रागन्त्यपिशेषकार्य' इति योगसूत्रान्यामप्येतत् प्रत्येतद्वयम्, समानतन्त्रन्यायात् । तच्च सूत्रद्वयं—'ह्येतामूलं धर्मोदायः, सति मूले ऋद्धिपाको जन्तव्युत्पत्तिः' (योग सू २।१२-१३) इति । ह्येतामूलं विद्यादिपञ्चकमिति (योग सू ५।३) ।

अविशेषस्य बन्धजनने द्वारजानं च विण्डीष्टयेऽवर्गीकृत्यायामुक्तम्—

अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद् दुःख तथेतरत् ।
 रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥
 कार्यो ह्यस्य भवेदोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ।
 तदोषादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥

(कृ पु २१२०) इति ।

एतदेव न्याये सूत्रितम् । 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्त-
 रोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति (न्या सू १।१।२) । तदेवं
 संयोगात्पुण्यजन्मद्वारा बन्धात्पुण्यहेयस्य मूलकारणमविवेक इति हेयहेतु-
 प्रतिपादित ॥ ५५ ॥

इत पर क्रमप्राप्तं हानोपायव्यूहमतिविस्तरेणाशास्त्रसमाप्ति प्रति-
 पादयति । अन्तरान्तरा चोक्तव्यूहानपि विस्तारयिष्यति ।

नियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

शुक्तिरजतादिस्यले लोकसिद्धं यन्नियतकारणं विवेकसाक्षात्का-
 रस्तस्मात् तस्याविवेकस्योच्छित्तिर्भवति, ध्वान्तवत् । यथा ध्वान्त-
 मालोकादेव नियतकारणाद्भ्रमति नोपायान्तरेण, तथैवाऽविवेकोऽपि
 विवेकादेव नश्यति, न तु कर्मादिभ्यः साक्षादित्यर्थः । तदेतदुक्त योग-
 सूत्रेण—'विवेकख्यातिरविष्टया हानोपाय' (द्वि पा २६) इति ।
 कर्मादीनि तु ज्ञानस्यैव साधनानि । 'योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञान
 दीप्तिराविवेकव्याप्ते' (द्वि पा २८) इति योगसूत्रेण सत्त्वशुद्धिद्वारा
 ज्ञान एव योगाङ्गान्तर्गतसर्वकर्मणां साधनत्वावधारणादिति ।

प्राचीनास्तु वेदान्तिनो मोक्षेऽपि कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वमाहुः ।

विद्यां चापिद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अपिघया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

(ईशा मं १२)

इति श्रुतौ, 'सहकारित्वेन चे'ति (अ. ३ पा ४ सू ३३) वेदा-
 न्तसूत्रे चाङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानकर्मणोः सहकारित्वावधारणात् ।

ज्ञानिनाऽज्ञानिना वापि यावदेहस्य धारणम् ।

तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्तव्यं कर्म मुक्तये ॥

इत्यादिस्मृतेश्च । 'उपमर्दं चे'ति (अ. ३पा ४सू-१६) वेदान्त सूत्रेण तु कर्मत्यागो योगरूढस्य न्यायप्राप्तोऽनूद्यत एव, ज्ञानस्य मुख्यतो मोक्षहेतुत्वं व्यवस्थापयितुम् । यदि हि विक्षेपकत्वात् कर्म, ज्ञानाभ्यासस्य विरोधि भवेत् तदा 'गुणलोपे न गुणिन' इति न्यायेन प्रधानरक्षार्थमहभूत कर्मैव त्यास्यं जडभरतादिवदित्याशयादिति । तेषां मते ऽपि विक्षेपरूढारता विनाऽविवेकनाशकत्वं कर्मणो नैव सिध्यतीति न तद्विरोधः ।

अत्र सूत्रे ध्वान्तस्यालोकनाशयत्यवचनात् तमोऽपि द्रव्यमेव, न त्वालोकाऽभाय । अस्तति बाधके नीलं तम इत्यादिप्रत्ययाना ध्रम त्यानीन्वित्यात् । नच फलुत्तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यम् । एवञ्च सति विज्ञानमात्रेणैव इन्द्रियान् सर्वव्यवहारोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवेण यावत्प्रतीतेरपि बाधापत्तेः । तस्मादत्र प्रामाणिकत्वाद् गौरवं न दोषायति ।

ननु विवेकज्ञानं विनाप्यविवेकाद्यज्ञानप्यनीना स्व स्वतृतीयक्षणेऽवश्यं विनाशाज्ज्ञानस्य तत्राशकत्वं किमर्थमिष्यत इति चेत् ? अविवेकशब्देन तद्भासनाया एव पूर्वसूत्रे (१।५५) व्याख्यातत्वात् । अनागतावस्थस्याविवेकस्यास्मन्मते नाशसम्भवाच्चेति ॥ ५६ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषाविवेक एव चेत्यं संयोगद्वारा बाधहेतुमनयोर्विवेक एव च मोक्षहेतुस्तर्हि द्वेहाद्यभिमाननस्त्वेऽपि मोक्ष स्यात् । तद्य ध्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धमिति तत्राह—

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्दाने हानम् ॥ ५७ ॥

पुरुषे प्रधानाविवेकान् कारणाद्योऽन्याविवेको बुध्याद्यविवेको जायते कार्याविवेकस्य पार्यतयानादिकारणाविवेकमूलकत्वात्, तस्य प्रधानाविवेकदाने नश्यत्यस्य हानमित्यर्थः । यथा शरीरादाग्निविहितः शरीरकार्येषु रूपादिव्यविवेको न सम्भवति, तथा पृथस्य त्यादिधर्मैः प्रधानात् पुरुषे विहितः तत्कार्येषु परिणामादिधर्मेषु पुरुषादिव्यभिमानो नोत्पत्तुमुत्सद्दने तुन्यन्यायात्, कारणनाशाद्येति भाष । तदेतन्ममयते—

विश्राधारपटन्यागे त्यक्तं तस्य हि चित्रकम् ।

प्रकृतेरिदमे चेत्यं प्यापिनां के स्मरादयः ॥ इति ।

विरमो विरामस्त्यागः । आदिशब्देन द्रव्यरूपा अपि विकारा
ग्राह्या इति । यच्च बुद्धिपुरुषविवेकादेव मोक्ष इत्यपि क्वचिदुच्यते,
तत्र स्थूलसूक्ष्मबुद्धिग्रहणात् प्रकृतेरपि ग्रहणम् । अन्यथा बुद्धिविवे-
केऽपि प्रकृत्यभिमानसम्भवादिति ।

ननु बुद्ध्याद्यभिमानातिरिक्ते प्रकृत्यऽभिमाने किं प्रमाणमहमज्ञ
इत्याद्यखिलाभिमानानां बुद्ध्यादिविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न ।

मृत्वा मृत्वा पुनः सृष्टौ स्वर्गा स्या मा च नारकी ॥

इत्याद्यभिमानाना प्रधानविषयत्वं विनानुपपत्तेः, अतीतानां बुद्ध्या-
द्यखिलकार्याणां पुन सृष्ट्यभावात् । प्रधानस्य त्विदमेव प्रलयानन्तरं
जन्म यद्बुद्ध्यादिरूपैरुपरिणामत्यागेनापरबुद्ध्यादिरूपतया परिणम-
नमिति ।

न चात्मनि जन्मादिज्ञानमभिमान एव न भवति, पुरुषस्यापि
लिङ्गशरीरसंयोगवियोगरूपयोर्जन्ममरणयोः पारमार्थिकत्वादिति चा-
च्यम् ।

‘न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूयः’ ।
(भगवद्गीता द्वि २०) इत्यादिवान्यैर्जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्तिविनाशा-
भिमानरूपस्यात्मनि जन्मादिज्ञानस्य सिद्धेरप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् ।

किञ्च बुद्ध्यादिषु पुरुषाणामभिमानोऽनादिर्वक्तुं न शक्यते, बुद्ध्या-
दीनां कार्यत्वात् । अतः कार्येष्वभिमानव्यवस्थार्थं नियामकाकाङ्क्षायां
कारणाभिमान एव नियामकतया सिद्ध्यति, लोके दृष्टत्वात्, कल्पना-
याश्च दृष्टानुसारित्वात् । यथा लोके दृष्टः क्षेत्राभिमानात् क्षेत्रजन्य-
धान्यादिष्वभिमान, सुवर्णाभिमानाश्च तज्जन्यकटकदिष्वभिमानः,
तयोर्निवृत्त्या च तयोर्निवृत्तिरिति प्रधानाभिमानतद्वासनयोश्च र्वाजा-
ङ्कुरवदनादित्वात् तदभिमाने नियामकान्तरापेक्षेति ॥ ५७ ॥

एवं प्रतिपादिते चतुर्व्यूहे पुनरियमाशङ्का । ननु पुरुषे चेद्
यन्मोक्षोऽयं विवेकाऽविवेकी स्वीकृतौ, तर्हि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्येति
(११९) स्वोक्तिविरोधः । तथा च,—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

(मां का २३२)

इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति । ता परिहरति—

बाह्यात्रं न तु तत्र चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

बन्धादीनां सर्वेषां चित्त एवावस्थानात् तत् पुरुषे बाह्यात्रं सर्वं स्फटिकलौहित्यवत् प्रतिबिम्बमात्रत्वात् न तु तत्रं तस्य माय । अनारोपितं अपालीहित्यवदित्यर्थं । अतो नोक्तविरोध इति भाव । 'स समान सद्गुणो लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव' (१८ अ ४ गं ३७) त्यादिश्रुतयस्त्वत्र प्रमाणम् । पुरुष समानो लोकयोरेकरूप । इयदाध्याम्या नानारूपत्वस्योपाधिकत्वमुक्तम् । यथा चोक्तम्—

बन्धामौक्षीं मुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया ।

स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी ॥ इति ॥

मायया मायाद्यप्रकृत्योपाधिकीत्यर्थं ।

नन्वेवं तुच्छस्य बन्धस्य दानं कथं पुरुषार्थं ? यान्यधर्माभ्यामपि विवेकविवेकान्ध्यामन्यस्य बन्धमोक्षस्वीकारे कर्मादिभिरपि नाप्यवश्येति चेदत्रोक्तप्राप्यमपि पुनः प्रपन्न्यते ।

यद्यपि दुःखयोगरूपो बन्धो घृत्तिरूपौ च विवेकाविवेकौ चित्तस्यैव, तथापि पुरुषे दुःखप्रतिबिम्ब एव भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि तद्दानं पुरुषार्थं, दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनात् । एवं यस्मै पुरुषाय प्रवृत्तिरविवेकेनात्मानं दर्शितवती तद्दामनाप्रदानं तमेव सयोगहाता यथाति नान्यम् । तथा यस्मै विवेकेनात्मानं दर्शितवती तमेव स्रिययोगहाता मोक्षयति, वासनोच्छेदादिति व्यवस्थापि घटन इति । कर्मादिभिर्यन्धाम्युपगमे त्वेयं ध्ययस्या न घटते । कर्मादीनां साक्षिमास्यत्याभावेन साक्षान् पुरुषेऽत्र प्रतिबिम्बनादिति ॥ ५८ ॥

ननु बन्धादिकं चेत् पुरुषे बाह्यात्रं तर्हि धयणेन युक्त्या वा तस्य बाधो भवन्, किमर्थं श्रुतिस्मृत्योः साक्षात्कारपर्यन्तं विवेकज्ञानमुपदिश्यते मोक्षहेतुतयेति, न प्राह—

युक्तिनोऽपि न बाध्यते दिष्टाद्बुद्धयदपरोक्षान्नहते ॥ ५९ ॥

युक्तिर्भननम् । अपिदाह्य धयणमनुष्यार्थं । बाह्यात्रमपि पुरुषस्य बन्धादिषु धयणमननमात्रेण न बाध्यते साक्षात्कारं विना । यथा दिष्टमूढस्य जास्य बाह्यात्रमपि दिग्दर्शित्वं धयणयुक्तिभ्यां न बाध्यते साक्षात्कारं विनैत्यर्थः । घटने चेदमेव बाध्यस्य यत् पुरुषे

यन्धादिवृद्धिनिवृत्तिर्न त्वभावसाक्षात्कारः, श्रवणादिना तदुत्पत्ति-
सम्भावनाया अप्यभावादिति ।

अथवेत्थं व्याख्येयम् । ननु नियतकारणात् तदुच्छित्तिरित्यनेन
(१।५६) विवेकज्ञानमविवेकोच्छेदरुमुक्तम्, तज्ज्ञानं किं श्रवणादि-
साधारणमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्याकाङ्क्षायामाह युक्तोऽपीत्यादि-
सूत्रम् । अविवेको युक्तित् श्रवणतश्च न बाध्यते नोच्छिद्यते,
विवेकापरोक्षं चिन्ता दिङ्मोहवदित्यर्थः । साक्षात्कारभ्रमे साक्षात्कार-
विशेषदर्शनस्यैव विरोधित्वादिति ॥ ५९ ॥

नदेव विवेकसाक्षात्कारान्मोक्ष प्रतिपाद्य इतः परं विवेकः प्रति-
पादनीयः । तत्रादौ प्रकृतिपुरुषादीनां विवेकेन सिद्धौ प्रमाणान्यु-
पन्यस्यन्ते—

अचाञ्जुपाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव बह्वेः ॥ ६० ॥

अचाञ्जुपाणामप्रत्यक्षाणाम् । केचित् तावत् पदार्थाः स्थूलभूतत-
त्कार्यदेहादयः प्रत्यक्षसिद्धा एव । प्रत्यक्षेणासिद्धानां प्रकृतिपुरुषादीनां
मनुमानेन प्रमाणेन बोधः पुरुषनिष्ठफलसिद्धिर्भवति । यथा धूमादि-
भिर्जनितेनानुमानेन बह्वेः सिद्धिरित्यर्थः । अनुमानाऽसिद्धमप्यागमात्
सिद्ध्यतीत्यपि बोध्यम् । अस्य शास्त्रस्यानुमानप्राधान्यात् तु केवलानु-
मानस्य मुख्यतयैरोपन्यासो न त्वागमस्यानपेक्षेति । तथा च कारिका—

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्मादपि चाऽभिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥

इति (ईश्वरकृष्णोक्ता का ६) ॥ अनेन च सूत्रेणैव मननशास्त्र-
मित्यवगम्यते ॥ ६० ॥

उक्तप्रमाणैः साध्यस्य विवेकस्य प्रतियोग्यनुयोगिपदार्थानां सङ्ग-
हसूत्रं वक्ष्यमाणाऽनुमानोपयोगिकार्यकारणभावमपि प्रदर्शयति—

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतो
ऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं, तन्मात्रे-
भ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिका गुणा संयोगविभागवत्त्वात् ।
लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च

१ सत्त्वं तदुत्पत्तौ न विद्यते इत्युक्तम् च न च रजः ।

सत्त्वरजकमेव तमः प्रदीपवत्त्वार्यतो वृत्तिः ॥ (सा का. १३)

गुणशब्द पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकप्रिगुणात्मकमद्वदादि-
रज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्थाऽ-
न्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासद्वतावस्थेति यावत् ।
अकार्यावस्थेति निरुक्तम् । अकार्याऽवस्थोपलक्षितं गुणसामान्य
प्रकृतिरित्यर्थः । यथाशुने घैपम्यावस्थाया प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् ।

सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः मदा ।

एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारं परं पदम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतिरत्रचक्षाद्य । सत्त्वादीना-
मनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यायर्त्तनाय गुणेति । मद्ददादिभ्यायर्त्त-
नाय चोपलक्षितान्तमिति । मद्ददादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपा
पुरुषोपकरणतया गुणाश्च मन्वन्तीति । तदत्र प्रकृते स्वरूपमेवोक्तम् ।
अस्या विशेषस्तु पश्चाद्दृश्यते ।

प्रकृते कार्यं महान् महत्तत्त्वम् । महदादीना स्वरूपं विशेषथ
यक्ष्यते । महत्तश्च कार्यमद्वद्दत्तं अद्वद्दत्तस्य कार्यद्वयं, तन्मात्रापसु-
मयमिन्द्रियं च । तत्रोभयमिन्द्रियं यत्ताप्यन्तरभेदेनैकादशाधिधम् ।
तन्मात्राणां कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां
सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगमम् । पुरुषस्तु कार्यकारणविच्छेदण इति ।
इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यूहः । एतदतिरिक्तः पदार्थो नाम्नी-
त्यर्थः । अथवा सत्त्वादीनां प्रत्येकद्रव्यकदाचित् गणशब्धो यक्तिः ।

अथ च पञ्चविंशतिको गणो द्रव्यरूप एव । धर्मधर्म्यभेदात्तु
गुणधर्मसामान्यादीनामत्रैवान्तर्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थमत्रे हि
ततोऽपि पुरुषस्य विवेकव्यतया तदसद्दृश्यूनतापद्येत् । एतेन साङ्ग्या
नामनियतपदार्थाभ्युपगम इति मूढप्रलप उपेक्षणीयः । दिक्पाली
घाक्राशमेव 'दिक्पालायाक्राशादिव्य' (२१२) इत्यागामिन्प्रात् ।

एत एव पदार्था परस्परप्रवेशावशेषाभ्या क्वचिन् तन्ने एकमेव,
क्वचित्सु* पट्, क्वचिन्* षोडश, क्वचिन् सद्गुणान्तरेत्पुर्पादिदयन्ते ।
विशेषस्तु सांख्यस्यैधर्म्यमात्र इति मन्तव्यम् । तथा चोक्तं भाग्यते -

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टान्तराणि च ।

पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तत्रे तत्रानि मरुतः ॥

(भा ११०७८) ।

१ अत्र एक 'दिक् सांख्यिक' श्रुतेन विग्रहः ।

२ वैतेषिण्ये ।

३ न्यायतये ।

इति नानाप्रसङ्गानं तत्त्वानाम् ऋषिभिः कृतम् ।

सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्बिदुषा किमशोभनम् ॥

(भा. ११२२१२५) इति ॥

एते च पदार्था श्रुतिष्वपि गणिता । यथा गर्भोपनिषदि—‘अष्टौ प्रकृतय षोडश विकारा’ (३) इति । प्रश्नोपनिषदि च—‘पृथिवी च पृथिवीमात्रा चे’ (४८) त्यादिना । एवं मैत्रेयोपनिषदादिष्वपि । अष्टौ च प्रकृतय कारिकया व्याख्याताः—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

(सां का ३) इति ॥

एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमिति श्रुतिस्मृतिप्रवादस्तु सर्वतत्त्वानां पुरुषे विलापनेन शक्तिशक्तिमदभेदेनेत्यधिरोधः । लयस्तु सूक्ष्मीभावेनावस्थानं न तु नाश इति । तदुक्तम्—

आसीञ्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एरुमेवाविकल्पितम् ॥

अविकल्पितमविभक्तम् । एतच्च ब्रह्मर्मासाभाष्ये (१११४-५) ऽद्वैतप्रसङ्गतो विस्तरेणोपपादितम् ।

विशेषस्तद्य यत्, सेश्वरवादेऽन्यतत्त्वानां तत्रैवाऽविभागाद् ईश्वरचैतन्यमैवैकं तत्त्वम् । निरीश्वरवादे तु त्रिवेणिकदन्योन्याऽविभक्ततयैकस्मिन् कूटस्थे तेजोमण्डलवदादित्यमण्डले प्रकृत्याख्य-सूक्ष्मावस्थाया महदादेरविभागादाःमैवैकं तत्त्वमिति । तथाच वक्ष्यति— ‘नाऽद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति’ (११५४) ॥ ६१ ॥

एतेषु पदार्थेष्वचाश्रुपाणामनुमानेन बोधं प्रतिपादयति सूत्रजातेन—

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

बोध इत्यनुवर्तते (१६० सूत्रत.) । स्थूलं तावच्चाश्रुपमेव । तच्च तन्मात्रकार्यतयोक्तम् । ततः स्थूलभूतात् कार्यात् तत्कारणतया तन्मात्रानुमानेन स्थूलविवेकतो बोध इत्यर्थः । आकाशसाधारण्याय स्थूलत्वमत्र बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणकत्वं, शान्तादिविशेषवत्त्वं वा । तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रयं न तिष्ठति तज्जातीयाना शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानाम-विशेषाः,—

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न शान्ता नापि घोरस्ते न मूढाश्चापिशेषिणः ॥

(वि. पु. १।२।४३)

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः । तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद् द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता । ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाण्यै स्थूलगतशब्दादिविशेष शून्या, एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति । शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलं सुखात्मकान्येव, सुखाधिक्यादिति ।

अत्रेदमनुमानम् अपकर्षकाष्ठापन्नानि स्थूलभूतानि स्वविशेषगुणघट्टद्रव्योपादानकानि स्थूलत्वाद्, घटपटादिवदिति । अत्रानवस्थापरत्या सूक्ष्ममादायैव साध्यं पर्यवस्यति । अनुकूलतर्कश्चात्र कारणगुणक्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेर्बाधक्यतिरेकेणाऽपरिहार्यत्वम्, श्रुतिस्मृतयधेति । प्रकृतेः शब्दस्पर्शादिमत्त्वे तु बाधकमस्ति—

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

(वि. पु. १।२।२० २१)

इति विष्णुपुराणादिवाक्यजातम् । शुद्धबद्धकारयोश्च शब्दस्पर्शादिमत्त्वे भूतकारणत्वश्रुतिस्मृतय एव बाधिका मन्ति । घातोन्द्रियप्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वस्यैव भूतलक्षणत्वेन तयोरपि भूतत्यापत्या स्वस्य स्वकारणत्वानुपपत्तेरिति ।

नन्वेवं कारणद्रव्येषु रूपाद्यमाये तन्मात्ररूपादेः किं कारणमिति चेत्, स्वकारणद्रव्याणां न्यूनानधिकमात्रेणान्योऽन्यं संयोगविशेष एव । हृदिद्रादीनां संयोगस्य तदुभयारब्धद्रव्ये रत्नरूपादिहेतुरत्यदंशानात् । हृष्टानुसारं न्याययद्देतुसंयोगानामेव रूपादिहेतुरत्यगम्भये ताविकाणां परमाणुषु रूपरूपनं तु हेयम् । न जार्तीयकारणगुणभ्येव कार्यगुणरम्भतेति तु तेषामपि न नियमः । इत्यन्तरेणुमद्वत्त्वाद्यवयवपरत्वादेरेव तैरपि हेतुत्वान्युपमादिति दिक् ।

इन्द्रियानुमानघाताशानुमानवद्दर्शनवचनादिभिः प्रत्यक्षाभिमूर्तिभिरप्येति तदत्र मोक्षम् । तत्त्वान्तरेण तस्यान्तरानुमानानामेव प्रकृत्यादिति न न्यूनता । तन्मात्राणां चोत्पत्तां योगमायोक्तप्रविधेय

प्राह्या । यथा अहङ्कारच्छब्दतन्मात्रम् । ततश्चाऽहङ्कारसद्वृत्तच्छब्द-
तन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणकं स्पर्शतन्मात्रम् । एव क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या
तन्मात्राण्युत्पद्यन्त, इति । या तु—

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

बलवानभवद्वायुस्ततः स्पर्शो गुणो मत्तः ॥

(वि पु १।२।३८)

इत्यादिना विष्णुपुराणे स्पर्शादितन्मात्रसृष्टिराकाशादिस्थूलभूत-
चतुष्टयादुक्ता । सा भूतरूपेण परिणमनरूपैव मन्तव्या । आकाशादीनि
जलान्तानि हि स्थूलभूतानि स्वस्थोत्तरभूतरूपेण स्वानुगततन्मात्रा-
स्योपष्टम्भत परिणमयन्तीति ॥ ६२ ॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तै पञ्चतन्मात्रैश्च कार्येस्तरकारण-
तयाऽहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिक्रमन्त-
करणद्रव्यं, न त्वभिमानमात्रम् द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात्,
सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गाद्वासनाश्रयत्वेनैवाह-
ङ्काराद्यद्रव्यसिद्धेश्चेति । अत्रेत्यमनुमानम्—तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमान-
वद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वात्, यत्रैवं तत्रैवम् यथा
पुरुषादिरिति ।

नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेद्, अहं गौर इत्यादिवृत्त्यु-
पादनतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धे । अनेन चानुमानेन मन आयतिरेक-
मात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तरु ।
'बहुस्यां प्रजायेय' (छा. उ ६।२।३) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद् भूता-
दिसृष्टेरभिमानपूर्वकत्वाद् बुद्धिवृत्तिपूर्वकस्यै कारणतयाभिमान-
सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्येवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्व
लाघवात् कल्प्यत इति ।

नन्वेवं कुलालाहङ्कारम्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ
तदन्त करणनाशे तस्मिन्निघटनाशः स्यात्, न चैतद्युक्तम्, पुरुषा-
न्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । मैवम् । मुक्त-
पुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्त करणमोक्षोत्तरमुच्छेदात्, न तु
परिणामसामान्यस्यान्त करणस्वरूपस्यैवोच्छेद । 'कृतार्थे प्रति

नष्टमप्यनष्ट तदन्यसाधारणत्वा (द्वि पा २२) दितियोगसूत्रे मुक्त-
पुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषपर्यंसाधकत्वसिद्धेरिति । अथवा घटादि-
त्सपि हिरण्यगर्भादङ्कार एव कारणमस्तु, न कुलालाद्यदङ्कारस्तथापि
सामान्यव्याप्तिं न व्यभिचारः । समष्टिपुरुषाद्युपादानिकैव द्वि सृष्टि
पुराणादिषु साहचर्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते, न तु तदशक्यष्टिपुरुषाद्यु-
पादानिका । यथा महापृथिव्या एव स्यात्परजङ्गमाद्युपादानत्व न तु
पृथिव्यंशलोष्टाद्वैरिति ॥ ६३ ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहङ्कारेण कार्येण तत्कारणतया मुप्यस्यान्त करणस्य महदादय-
बुद्धेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अत्राप्ययं प्रयोग-अहङ्कारद्रव्यं निश्चय
वृत्तिमद्द्रव्योपादानकम् निश्चयकार्यद्रव्यत्वात्, यन्मैवं तस्यैवम् यथा
पुरुषादिरिति ।

अत्राप्ययं तर्कः । सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य
पश्चाद्भिमन्यते अयमहं मयेद् कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति सायत्
सिद्धमेव । तत्राहङ्कारद्रव्यकारणात्साहाय्या वृत्त्यो कार्यकारणभावेन
तदाध्ययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते । कारणस्य वृत्ति
लाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यैतिसर्गिकत्वादिति । श्रुतावपि 'स ईशाञ्जयेः
(वृ १।४।२) तदक्षते (छा उ ६।२।३) त्यादौ सर्गाद्यत्पगयुद्धित एव
तदितरापिल्लसृष्टिरत्यगम्यते इति ।

यद्यप्येकमेवान्त करणं वृत्तिभेदेन त्रिषिधं लाघवात् ।

गुणलोभे जायमाने महान् प्रादुर्भूय ह ।

मनो महांश्च विज्ञेय एकं तद्वृत्तिभेदतः ॥

इति लैहान् । 'पञ्चवृत्तिर्मनोयद् व्यपदिश्यते' (२।४।१२) इति
वेदान्तसूत्रेण प्राणवृष्टान्तत्रिषया मनसोऽपि वृत्तिमात्रभेदेन षड्व्य-
सिद्धेः । अन्यथा निश्चयादिवृत्तिभिरपि भ्रमसंशयनिद्राप्रोधादिवृत्ति
भिरपि स्वसमनहृषानन्तान्त करणापत्तेः । युद्धादिव्यव्ययस्थया मन
धादिप्रयोगस्य पानञ्जलादिसर्गंदाग्नेष्युपपत्तेः । तथापि यदापर्यं
स्त्रियायान्तरभेदमाधिरयाग्त करणत्रये प्रथमः कार्यकारणभावधोक्तः,
योगोपयोगिधुतिस्मृतिपरिमायानुगात्वादिति मन्तव्यम्, तदुक्तं यदाष्टे-

अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।
 एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ! ॥
 एतस्मात् प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृतिः ।
 निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते ॥
 अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता ।
 सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्त चेतोमनोऽभिधा ॥ इति ॥

अहमर्थोऽन्त करणसामान्यम् । अत्र वाच्ये बीजाङ्कुरन्यायेन परस्परैवान्त-करणवृद्धस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्याख्यावस्थाभेदाः क्रमिकान्निविधा परिणामा उक्ता इति । साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्ता-वृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भाव । अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धाद्यन्तर्भाव ॥ ६४ ॥

ततः प्रकृतः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात् कार्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बाध इत्यर्थः । अन्त करणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रिय ज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धम्, श्रुतिस्मृति-प्रामाण्याच्च । तस्य च प्रकृतिस्वयत्वेऽयं प्रयोग-सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धि सुखदुःखमोहधर्मरुद्रव्यजन्या कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्म-कत्वात्, कान्तादिवदिति । कारणगुणानुसारेणैव कार्यगुणौचित्यं चाद्यानुकूलस्तरकं, श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् ।

ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति, अहं सुखीत्याद्येषानु-भवात्, तत्कार्यं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न । सुखाद्यात्मक-बुद्धिकार्यतया स्मत्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वासिद्धे, श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च ।

किञ्च यस्यान्यन्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव-सुखाद्युपादानत्वं कल्प्यते । तस्य निमित्तत्वं परिकल्पयाम्यस्योपादा-नत्वरूपने कारणद्वयरूपनागौरवात् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तत्सुख-प्रदणायाम्मन्त्रये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलमुख्यवाच्य-दोषाद्यहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयाऽवयव्यसिद्धिप्रसहात् तत्कारणादि-कल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकं च मार्कण्डेये प्रोक्तम्—

तत् मन्तु चेतस्यधरापि देहे ।

मुषानि दुःखानि च किं भूमात्र ॥ इति ॥

(मार्क ३७।३८)

अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु, अहं धनीत्यादिप्रत्ययवत् स्वप्नामि
भाराद्यन्मन्धन्ध्रिययश्च । तेषां प्रत्ययानां समजायसम्बन्धविषय
कत्वध्रमनिरामार्थं तु सुखिदुःखिमूढेभ्यः पुरुषो विधिच्यते शास्त्रे-
ष्विति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मनात्यवहार एकार्थसमवायात् ।
अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्तप्रमाणेभ्यः, विषयगतसुखादेश्च
बुद्धिमात्रप्राप्तत्वं फलत्रयात् । यत्तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिमुक्तं
सात्त्विकं सुखुपस्थादी व्यस्यते, तदेव बुद्धिधर्म आत्मसुखमुच्यते इति ।

यद्यपि वैशेषिकाद्या अपि तार्किका, प्रपञ्चेऽन्यथापि कार्यकारण-
व्यवस्थामनुमिमते, तथापि बहुलश्रुतिस्मृत्युपोढलनेनास्माभिरनुमिनैव
व्यवस्था मुमुक्षुभिरुपादेया । मूलशैथिल्यदोषेण परानुमानानां दुर्बल-
त्वान् । अत एव 'तर्काप्रतिष्ठाना' इति (अ २ पा १ सू-११)
वेदान्तसूत्रेणाप्रतिष्ठादोषत केवलतर्कोऽपास्त' । तथा मनुनापि—

आपं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽपिरोधिना ।

यस्तर्केणाऽनुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

(मनु १२।१०६)

इति वेदाधिकृततर्कस्यैवार्थनिधायकत्वमुक्तम् । तस्मान् 'धोतस्य-
श्रुतियाप्त्येभ्यो मन्तव्यधोपपत्तिभि' इत्यादिवाक्येभ्यः धयणममा
नार्थकमेव मननं यत्तवत् । अन्याकारं मननं तु परंपरा दुर्बलम् । एषं
पुरुषेऽपि सुखदुःखादिसररेण तेषामनुमानं बहुलश्रुत्यादिविरोधाद्
दुर्बलमिति दिक् । प्रवृत्तिगतविरोधं च पश्चाद्दक्ष्याम ॥ ६५ ॥

नन्वपिल्लजडेभ्यः पुरुषविशेष एव मुनी हेतुस्तन् किमर्थं अडा
नामन्योऽन्यविरोकोऽत्र दर्शित इति चेत्, प्रवृत्त्यादितरघोषामनया
सत्त्वगुणवैष्ये विरोधस्यात्यवेक्षितत्वादिति । कार्यकारणमुद्रया प्रवृत्ति
पर्यन्तस्यानुमानेन विरोधनं सिद्धिमुक्तया यथोक्तकार्यकारणभाव-
न्त्यस्य पुरुषस्य प्रकारान्तराणाऽनुमानान्नया सिद्धिमाह—

संततपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

संदननमारम्भवाच्ययोगः । स चायवयावयवस्यभेदान् प्रवृत्तिवार्थं

साधारणः । तथा च संहतानां प्रकृतितत्कार्याणां परार्थत्वानुमानेन पुरुषस्य बोध इत्यर्थः । तद्यथा विधादास्पदं प्रकृतिमहदादिक परार्थम्-स्वेतरस्य भोगाऽपवर्गफलरुम् सहतत्वात्, शय्यासनादिव-दित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुष सिद्ध्यति । तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः ।

पातञ्जले च—‘परार्थं संहत्य कारित्वा’ (कै पा २४) इति सूत्र-कारेणानुमानं कृतम् । तत्तु यथाश्रुतमेवान्त्याऽवयवसाधारणम्, इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते, नित्य-प्रकाशरूपत्वात्, पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिवृत्त्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यार्थक्रियेति । अत्र च ‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती’त्यादिश्रुति (बृह उ २।४।५) स्मृतयोऽनुकूलतर्काः ।

अन्यच्च सुखादिमत् प्रधानादिकं यदि स्वस्य सुखादिभोगार्थं स्यात्तदा तस्य साक्षात् स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोधः । न हि धर्मिभानं विना सुखस्य भानं सम्भवति, अहं सुखीत्येव सुखानुभवाविति । अपि च संहन्यमानानां बहूनां गुणानां तत्कार्याणां चानेकविकाराणा-मनेकैतन्यगुणरूपनायां गौरवेण लाघवादेक एव चित्प्रकाशरूपः पुरुषः सर्वसहतेभ्य परं कल्पयितुं युज्यत इति ।

अनेन सूत्रेण निमित्तकारणतया पुरुषानुमानमुक्तम्, पुरुषार्थ-स्याऽखिलवस्तुसंहनननिमित्तत्ववचनात् । अत एव सर्गाद्युत्पन्नपुरुषं प्रकृत्य विष्णुपुराणादौ स्मर्यते—

निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।

प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥

(वि पु १।४।५१)

गुणसाम्यात्तनस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने । ।

गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम । ।

(वि पु १।२।३३)

इत्यादिक्षेत्रज्ञाऽधिष्ठानं चासमात्तपुरुषार्थस्य संयोगमात्रं गुण-व्यञ्जनं महत्तत्त्वं कारणतया त्रिगुणात्मप्रधानव्यञ्जकत्वादिति । तदेवम-चाश्रुपाणामनुमानेन सिद्धिरुक्ता (सू १।६०) ॥ ६६ ॥

इदानीं सर्वकारणत्वोपपत्तये प्रकृतिनित्यत्वमुपपाद्यते पुरुषकौट-
स्थ्यसिद्धयर्थम्—

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

अयोर्विशतितत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं मूलशून्यम् । जनवस्था
पत्त्या तत्र मूलान्तरासम्भवादित्यर्थं ॥ ६७ ॥

ननु—

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ! ।

(म भा शां प ३३४।३१)

इत्यादिना प्रधानस्यापि पुरुषादुत्पत्तिध्वनात् पुरुष एव प्रवृत्तेर्मूलं
भवतु, पुरुषस्य नित्यतया च मानवस्था, अविद्याद्वारकतया च न
पुरुषकौटस्थ्यद्वानि, तथाच स्मर्यते—

तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि । इति ॥

इत्याशङ्क्याह—

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येक-
स्मिन्पविशादां यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायां पर्यघसान् भविष्यति,
पुरुषस्यापरिणामित्वात् । अतो यत्र पर्यघसानं नैव नित्या प्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तिरिह मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

नन्वेवं पञ्चविंशतितत्त्वानीति नोपपद्यते, महत्तत्त्वकारणात्पत्त्या
पेश्यापि जडतत्त्वान्तरापत्तेरित्याशयेन मूलमनाधानमाह—

समानः प्रवृत्तेर्द्वयोः ॥ ६९ ॥

धम्नुतन्नु प्रवृत्तेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतियादिनोराशयो-
समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति—यथा प्रवृत्तेरुत्पत्तिः भूयते, एवम-
विद्यायां भवि ।

अविद्या पञ्चपर्यया प्रादुर्भूता महात्मनः ।

(वि. पु १।५।१)

इत्यादिवाक्यैः । अत्र पक्षस्या भयदयं गौण्युत्पत्तिर्भवेत्तस्या । अत्र
च प्रवृत्तेरेव पुरुषसंयोगादिमित्यभिप्रेत्यतिरूपं गौण्युत्पत्तिर्भवेत्,—

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोः ।

इति कौर्मवान्धये प्रकृतिपुरुषयोगौणोत्पत्तिस्मरणात् । अविद्या-
याश्च वापि गौणोत्पत्त्यश्रवणात् तस्या अनादिता । वाक्यानि तु प्रवाह-
रूपेणैव वासनाद्यनादिवाक्यवद् व्याख्यायानीति ।

अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रिनः (१।८)मतो
न तत्त्वाधिक्यम् । अथवा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः ।

यतः प्रधानपुरुषो यतश्चैतच्ञराचरम् ।

कारणं सकलस्याऽस्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥

इत्यादिवान्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथाच
पुरुषस्यैव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिः । नित्यत्वश्रवणादित्यपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादान जगत । प्रकृतिधर्मश्चाऽविद्या
जगन्निमित्तकारणम् । तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत्तु,—

अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्निणम् ।

सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥

(म मा शां. प ३०५।२)

इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनम् । तत्तु तदु-
भयविषयतयोपचरितमेव । परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरस-
तीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे
स्वस्वकारणाऽपेक्षया भूतान्तं कार्यज्ञानमविद्येत्युक्तम् । स्वस्वापेक्षया
च स्वस्वकारणं विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु
प्रकृत्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिवत् श्रुतिस्मृत्योत्पासार्थमेवानुच्यते ।
अन्यथा 'अस्यूलमनपवहस्वमि' (वृ उ. ३।८।८) त्यादिश्रुतिविरोधा-
पत्तेरिति मन्त यम् ।

मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति'
(श्वे उ २।१०) श्रुतौ, 'अस्मान्मार्या सृजते विश्वमेतत्, तस्मिंश्चान्यो
मायया सन्निरुद्धः' (श्वे उ ४।९) इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृति-
स्वरूपतावचनात्,

सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् ।

एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता ॥

लोहितश्वेतकृष्णोति तस्यास्तादृग्वहुप्रजाः ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च न तु ज्ञानादया अपिद्या मायाशब्दार्थो,
नित्यत्वानुपपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो, गुणत्वे च
तदाऽधारतया प्रकृतिसिद्धिः, पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः । अथ द्रव्य-
गुणकर्मविलक्षणयाऽस्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न । तादृशपदार्थो
प्रतीतेरक्तत्वादिति (१।२४) ॥ ६९ ॥

नन्वेवञ्चेत् प्रकृतिपुरुषायनुमानप्रकारोऽस्ति तर्हि सर्वेषामेव कथं
विवेकमननं न जायते, तथाह—

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

श्रवणादाविव मननेऽप्यधिकारिणस्त्रिविधा मन्द्मध्यमोत्तमा
इत्यतो न सर्वेषामेव मनननियमः । कुतर्षादिभिर्मन्द्मध्यमयोर्बाध-
सत्प्रतिपक्षतास्मभवादित्यर्थः । मन्दैर्हि पौञ्जाद्युक्तकुतर्कजातेनोक्ताऽनु-
मानानि यास्यन्ते । मध्यमैश्च पुञ्जाद्युक्तैरेव विरुद्धामहिकैः सत्प्रति-
पक्षितानि क्रियन्ते । अत उक्तमाधिकारिणामेवैतादृशमननं भयतीति
भाष्ये ।

प्रकृते स्वरूप गुणसाम्यं प्रागेवोक्तम् । सूक्ष्मभूतादिकं च
प्रमिद्धमेवास्तीति ॥ ७० ॥

अत्रशिष्टयोर्मदक्षद्वारयो स्वरूपमाह सूत्राग्याम्—

महदाद्यप्यमार्थं कार्यं तन्मनः ॥ ७१ ॥

महदाद्यप्यमार्थं कार्यं तन्मनो मननवृत्तिषुम् । मननमत्र तिथयः ।
तद्वृत्तिका बुद्धिरित्यर्थः ।

यदेतद्विस्वर्तं बीजं प्रधानपुरुषात्मरुम् ।

महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितरं तदुच्यते ॥

इत्यादियादयैभ्यो बुद्धेरैवापकार्यत्वापगमात् ॥ ७१ ॥

परमोऽद्वारः ॥ ७२ ॥

तन्मानन्तरो यः सोऽद्वारात्तैरायद्वारोऽभिमानवृत्तिक इत्यर्थः ॥ ७२ ॥
यतोऽभिमानवृत्तिकोऽद्वारोऽतस्तत्कार्यत्वमुत्तरेषामुपपत्तिमाह—

तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

सुगमम्, अयं शिखुर्षोऽप्याणयाव वीमदकः पासाद्वापास्ता ॥ ७३ ॥

नन्वेवं प्रकृतिः सर्गकारणमिति श्रुतिस्मृतिविरोध- इत्याशङ्का-
यामाह—

आद्यहेतुता तद्द्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवत् ॥ ७४ ॥

पारम्पर्येऽपि साक्षाद्हेतुत्वेऽप्याद्याया प्रकृतेर्हेतुताद्द्वारादिषु
महदादिद्वारास्ति । यथा वैशेषिकमतेऽणूना घटादिहेतुता द्व्यणुकादि-
द्वारैवेत्यर्थं ॥ ७४ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरेव नित्यत्वात् प्रकृतेरेव कारणत्वे किं
नियामकं ? तत्राह—

१५७२३

पूर्वभावित्वे द्वयोरिकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥

द्वयोरेव पुं प्रकृत्योरखिलकार्यपूर्वभावित्वेऽप्येकतरस्य पुरुषस्या
परिणामित्वेन कारणताहान्याऽन्यतरस्या कारणत्वौचित्यमित्यर्थः ।
पुरुषस्यापरिणामित्वे चेदं बीजम् । पुरुषस्य संहत्यकारित्वे परार्थ-
त्वापत्त्याऽनपत्त्या । असंहत्यकारित्वे सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः ।
प्रकृतिद्वारा परिणामकल्पने च लाघवात् तस्या एव परिणामोऽस्तु ।
पुरुषे तु स्वामित्वेन द्रष्टृत्वोपचारः । यथा योधेषु वर्तमानौ जयपरा-
जयो राजन्युपचर्यते, तत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्यामित्वादिनि ।

किञ्च धर्मिप्राहरुमानेन कारणतयैव प्रकृते सिद्धौ नान्यकारणा-
काङ्क्षास्ति । यथा धर्मिप्राहरुप्रमाणेन द्रष्टृत्वा पुरुषसिद्धौ नान्यद्रष्टा-
काङ्क्षेति ।

अपि च पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचिच्चक्षुर्मनआदिवद् वन्ध्य-
त्वमपि भ्यान् । तथा च विद्यमानमपि सुखदुःखादिकं न ज्ञायेत ।
ततश्चाहं सुखी न वेत्यादिसंशयापत्तिः । अतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वान-
नपायेन पुरुषस्याऽपरिणामित्वं सिद्धयति । तदुक्तं योगसूत्रेण—‘सदा
ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभो पुरुषस्यापरिणामित्वा’दिति (कै पा १८) ।
तद्भाष्येण च ‘सदा ज्ञानविषयस्य तु पुरुषस्याऽपरिणामित्वं परिदीप-
यती’ति (श२०) । सदा प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि यथा नैरुदा विश्व-
प्रकाशत्वं तथा वक्ष्याम ॥ ७५ ॥

प्रकृतेर्गुणत्कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमपि परिपादयति—

परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

सर्वोपादानं प्रधानं न परिच्छिन्नं व्यापकमित्यर्थः । सर्वोपादानत्व-
मत्र हेतुगर्भविशेषणम्, परिच्छिन्ने तदसम्भवादिति ।

ननु प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं नोपपद्यते, प्रकृतिर्हि सत्त्वादिगुणत्रयाद-
तिरिक्ता न भवति 'सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादि' त्यागामिसूत्रात्
(६।२०), योगसूत्रभाष्याभ्या स्पष्टमप्रकृतत्वाच्च (२।१८ १९) ।
तेषां च सत्त्वादीना लघुत्वचलत्वगुरुत्वादयो धर्मा वक्ष्यमाणा विभुत्वे
सति विद्यन्ते, सृष्ट्यादिहेतव संयोगविभागादयश्च नोपपद्यन्ते
इति ॥

अत्रोच्यते परिच्छिन्नत्वमत्र देशिकाभाषप्रतियोगितावच्छेदकाऽप्य-
च्छिन्नत्वम् । तदभाषश्च व्यापकत्वम् । तथाच जगत्कारणत्वस्य
देशिकामात्रप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवेति प्रकृतेर्व्यापकत्वमिति पर्य-
वसितम् । यथा प्राणस्य स्थापितजह्नुमाद्यविलशरीरव्यापकत्वं प्राणत्व
सामान्येनोच्यते, प्राणव्यक्तीना सर्वदेहामग्न्यन्धात्, तद्वत् प्रकृते
र्व्यापकत्वमिति । प्रकृतेरकियैकत्वादिकं च साधर्म्यैधर्म्यसूत्रे
(१।१२८) प्रतिपादयिष्याम ॥ ७६ ॥

न केवलं सर्वोपादानत्वात्, अपि तु—

तद्रूपत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

तेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिध्वनाच्च । 'मथ यदल्पं तन्मस्य' (छां
उ ७।२।१) मित्यादिश्रुतिषु कारणधर्मकत्वेन परिच्छिन्नस्योत्पत्त्य
यगमात्, श्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्यर्थं ॥ ७७ ॥

इदानीं प्रकृतिकारणतोपपत्तयेऽभाषादिकारणता निरूपयति—

नाऽवस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

अवस्तुनोऽभाषात् वस्तुसिद्धिर्भाषोत्पत्तिः शशशट्पद्मात्रगदुत्पत्त्या
मोक्षाद्यनुपपत्तेर्नददर्शनाद्येत्यर्थं ॥ ७८ ॥

ननु जगदप्यवस्तुव्यास्तु म्यमादियदिति, तत्राह—

अयाघाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

स्वप्नप्रदार्थमेव प्रपञ्चस्य बाध. धृत्यादिप्रमाणैर्नास्ति । तथा
शङ्कपीतिमादेरपि दुष्टेन्द्रियादिजन्यत्वमपि नास्ति । दोषकल्पने प्रमा-
णाभाषादित्यतो न कार्यम्यावस्तुत्वमित्यर्थं ।

ननु 'वाचारम्भण विकारो नाभवेद्यं मृत्तिसंश्लेषेण भाष्यमित्यादि
श्रुति (छान्दो ० ६।१।४) मित्येव प्रपञ्चस्य बाधो, वायाघाऽविद्यागप
दोषोऽपि म्यकारणेऽस्तीति चेन्न । मृत्तुष्टान्नामिद्वयम्यानुपपत्त्या

स्वकारणापेक्षयास्थैर्यरूपासत्त्वपरत्वात् तादृग्वाक्यानाम्, अन्यथा सृष्ट्यादिवान्यविरोधाच्च ।

किञ्च श्रुत्या प्रपञ्चवाद्ये आत्माश्रयः । स्वस्यापि प्रपञ्चान्तर्गततया वाद्येन तद्व्योधितार्थे पुनः सशयापत्तिश्चेति । अत एव वाधावाधादिवैधर्म्यादुपलम्भाच्च ज्ञानप्रपञ्चस्य स्वमखपुष्पादितुल्यत्वमतिनिर्वन्वेन प्रत्याचष्टे वेदान्तसूत्रद्वयम्—‘वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति’ (वे-सू-२९-आ-२ अध्याय) ‘उपलब्धेश्चेति’ (२।२।३०) च । ‘नेति नेती’ त्वेवंविधवाक्यानि (वृ, उ २।३।६) च विवेकरूपान्येव, न तु स्वरूपतः प्रपञ्चनिषेधपराणि—‘प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति’ वेदान्तसूत्रात् (३।२।२२) । एवमन्यान्यपि वाक्यानि ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिर्द्वार्यातातानि ॥ ७९ ॥

नाऽवस्तुनो वस्तुसिद्धिरिति (१।७४) यदुक्तं, तत्र हेतुमाह—

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्
कुतस्तरां तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे कारणस्य सद्वृत्तत्वे तद्योगेन सत्तायोगेन कार्यसिद्धिर्घटेत । कारणस्याऽभावेऽसद्वृत्तत्वे तु तदभावात् कार्यस्याप्यसत्त्वात् कथं वस्तुभूतकार्यसिद्धिः । कारणस्वरूपस्यैव कार्यस्यौचित्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

ननु तथापि कर्मैवावश्यकत्वाज्जगत्कारणमस्तु, किं प्रधानरूपनयेति तत्राप्याह—

न कर्मण उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

कर्मणोऽपि न वस्तुसिद्धिर्निमित्तकारणस्य कर्मणो न मूलकारणत्वम्, गुणानां द्रव्योपादानत्वायोगात् । कल्पना हि दृष्टाऽनुसारेणैव भवति । वैशेषिकोक्तगुणानां चोपादानत्व न क्वापि दृष्टमित्यर्थः । अत्र कर्मशब्दोऽविद्यादीनामप्युपलक्षरु, गुणत्वाऽविशेषेण तेषामप्युपादानत्वायोगात् । चक्षुषः पटलादिवदविद्यायाश्चेतनगतद्रव्यत्वे तु प्रधानस्य सन्नमाश्रभेद इति ॥ ८१ ॥

तदेवं परिणामित्वाऽपरिणामित्वपरार्थत्वाऽपरार्थत्वाभ्यां पुम्प्रकृत्योर्विवेको दर्शितः । इदानीं विवेकज्ञानस्यैवाऽविवेकनाशद्वारा परमपुरुषार्थहेतुत्वं, न तु तत्र वैदिककर्मणां साक्षाद्हेतुतास्तीति यत् प्राग्-

कम् 'अविशेषधोमयो'रिति (११६) सूत्रेण तदेव प्रपञ्चयति पञ्चमि-
सूत्रे —

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनाऽऽवृत्तियोगा-
दपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

अपिदाब्देन 'न दद्यात् तत्सिद्धिरिति (११०) प्रागुक्तदृष्टममुच्यते ।
गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेद । तद्विहितो यागादिरानुश्रविकं कर्म ।
तस्मादपि न पूर्वोक्तपुरुषार्थमिति । यत् कर्मसाध्यत्वेन पुनरावृत्ति-
सम्बन्धादत्यन्तपुरुषार्थत्वाभाव इत्यर्थं कर्मसाध्यस्य चाऽनित्यत्वे
श्रुति - 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो
लोकः क्षीयत' (छा उ ८।१।६) इति ।

'न कर्मणामन्यधर्मत्वा' इति सूत्रेण (सा नृ १।१६) पूर्वं
कर्मणा बन्धो निराकृत । इदानीं च मोक्षो निराक्रियत इत्यपीनरु-
क्तयम् । अन्यधर्मत्वेन पूर्वोक्तहेतुना बन्ध इव मोक्षेऽपि कर्मणो हेतुत्वं
निराकृतप्रत्ययमिति पुनराशङ्क्य नोदेतीति चेत् । बन्धहेतुत्वेनाऽविवेके
सिद्धे तत्पुरुषार्थाविवेकजत्वेन कर्मणा तर्हीयत्रस्यवस्थोपपत्तेरिति ॥ ८२ ॥

नन्वेवं पञ्चाङ्गविद्यारूपेणोपायनाद्यकर्मणा तीर्थमरणादिकर्मणा
च प्रत्यलोकं गतस्यानावृत्तिश्रुतिः कथमुपपद्यते, तत्राह—

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्रानुश्रविककर्मणि प्रत्यलोकगतानां याऽनावृत्तिश्रुतिः सा तत्रैव
प्राप्तविवेकस्य मन्त्राया । अन्यथा हि प्रत्यलोकादस्याऽवृत्तिः प्रविषाद्यतां
पाक्यन्नराणां निरोध इत्यर्थं । तथापि साध्यनावृत्तिविवेकज्ञानस्यैव
फलं, न तु साक्षादेव कर्मण इति । एतच्च पञ्चाध्याये (१० १६)
प्रपञ्चयिष्यति । प्रत्यमीमान्नाभाष्ये (अ ४ पा ४) च तयोर्वाक्या-
न्युदाहृत्यास्माभिर्दर्शयानानि ॥ ८३ ॥

कर्मणस्तु फलं नदाह—

दुःखत्वाद् दुःखं जलाभिवेकस्य जात्यविमोहः ॥ ८४ ॥

अनुश्रविकास्तु द्विमादिशेषेण दुःखात्मकमोहेन च दुःखाद् दुःखं
दुःखार्थं भवति, न तु जात्यविमोहोऽविवेकनिवृत्तिः । दुःखविमोह
स्तत्रिदूर एव तिष्ठति । यथा जात्यविवेकस्य जलाभिवेकाद् दुःखाऽ-
निवृत्तिरेव भवति, न तु जात्यविमोह इत्यर्थं । तदुक्तम्—

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माण्डुमर्हति ॥

(भा १।८।५२) ॥ इति ॥

श्रूयते च ब्रह्मलोकस्थाना विष्णुपार्षदानामपि जयविजयादीना
पुनः राक्षसयोनी दुःखधारेति (भा ३।१५।१६) । कारिकया चेद-
मुक्तं—

दृष्टवदानुश्रविकुः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।

(सां. का. २) इति ॥ ८४ ॥

ननु निष्कामादान्तर्यागजपादिरूपकर्मणो न दुःखं, प्रत्युत मोक्ष. फलं
श्रूयत इति, तत्राह—

काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

काम्येऽकाम्ये च कर्मणि दुःखाद् दुःखं भवति । कृत. ? साध्य-
त्वाविशेषात् । कर्मसाध्यस्य सत्त्वशुद्धिद्वारकज्ञानस्यापि त्रिगुणा-
त्मकतया दुःखात्मकत्वादित्यर्थ. । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके
अमृतत्वमानशु' रित्यादिश्रुतिभ्यश्च (तै आ १।१।१०) कर्मणो न
साक्षान्मोक्ष फलमिति भावः । त्यागेनाभिमानत्यागेन । एके केचि-
देवास्मृतत्वमानशु. प्रातवन्तो, न सर्वे । अभिमानत्यागस्य तत्त्वज्ञान
जन्यतया दुर्लभत्वादित्यर्थ ॥ ८५ ॥

ननु भयन्मतेऽपि कथं ज्ञानसाध्यस्य न दुःखत्वं साध्यत्वाऽविशे-
षादिति तत्राह—

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम् ॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभासमुक्तस्याविद्याख्यकारणनाशेन यथोक्तबन्ध-
निवृत्तिमात्रं परमात्यन्तिकं विवेकज्ञानस्य फलम् । ध्वंसश्चाविनाशी,
न तु कर्मण इव सुखादिकं भावरूपं कार्यं, येन नाशितया दुःखदं तत्
स्यात् कर्मणश्च दृष्टकारणं विना न साक्षादेवाविद्यानाशकत्वं घटत
इति । अतो ज्ञानस्थाऽक्षयत्वात् समानत्वं ज्ञानकर्मणोरित्यर्थ । ज्ञानात्
पुनरावृत्तिः सम्भवति, अविवेकाऽऽख्यकारणनाशादिति सिद्धम् ।
तदेवं विवेकज्ञानमेव साक्षाज्ज्ञानोपाय इत्युक्तम् ॥ ८६ ॥

इदानीं विवेकज्ञानस्यापि साक्षादुपाया प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते ।

‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्य’ (श्रु उ २।३।५, ६।५।६) इत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रमाणत्रयेणात्मज्ञानमित्युक्तमव्यते । कर्मादिकं त्वन्य न्ननप्रादिप्रमाणानां शुध्वादिकरमेवेति—

द्वयोरेकतरस्य चाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा
तत्साधकतमं यत्तत् त्रिविधं प्रमाणम् ८७ ॥

असन्निकृष्ट प्रमातर्यनाल्लब्धोऽनधिगत इति यावन् । परम्भूत स्यार्थस्य घम्नुनः परिच्छित्तिरवधारणं प्रमा । सा च द्वयोर्बुद्धिपुरुष- योरुभयोरेव धर्मो भवतु, किं वैकृतरमात्रस्योभययैत्र तस्या प्रमाया यत् साधकतमं फल्लायोगव्यवच्छिन्नं कारणम्, तच्च त्रिविधं वक्ष्य माणरूपेणेत्यर्थः । स्मृतिव्यापत्तनायानधिगतेति । धर्मव्यापत्तनाय वस्तिरिति । नञ्शयव्यापत्तनाय तत्रधारणमिति ।

अत्र यदि प्रमाकृतं फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते, तदा बुद्धिबुद्धिरेव प्रमाणम् । यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते, तदा नृत्तेन्द्रियमधिषयां दिरेव प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येय, न प्रमातेति । यदि च पौरु- वेययोरो बुद्धिबुद्धिश्चोभयमपि प्रमोच्यते, तदानुभयमेव प्रमापेदेन प्रमाण मवति । चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहार परम्परयैत्र मयंयेति भावः ।

पातञ्जलभाष्ये तु व्यासशेषं पुरुषनिष्ठबोध प्रमेत्युनः । पुरुषार्थ मेव कारणाना प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवौचित्यात् । अतो ऽत्रापि न एव मुख्य सिद्धान्तः । न च पुरुषबोधकस्यैव नियतया कथं फलत्वमिति चाप्यम् । फलस्यैव निरवयवेऽप्यर्थोपरतस्य कार्यं त्वान् । पुरुषार्थोपरतस्यैव वा फलत्वादिति ॥

अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिकार्यार्थमधिषयेण लिङ्गमानादिना याऽऽदौ बुद्धेर्याकारा वृत्तिर्जायते । तत्र येन्द्रियमधिषयेण प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियविशिष्टबुद्ध्याधिता नयनादिगतविज्ञादिशेषं विज्ञाया कारवृत्त्युदयादिति विज्ञेयः । सा च वृत्तिरर्थोपरता प्रतिविम्बकत्वेन पुरुषारूढा सती भावने । पुरुषस्याधिष्णामिण्या बुद्धियन् स्वतो ऽर्थोकारत्वरूपमस्यात्, स्वार्थोपरताया एव चाधिष्णान्यात्, अन्वयस्य दुर्बलत्वादिति । तदेतद् एवमिति ‘अपाम्नादिकयोरेव नोपरता विन्त्यमिमान’ (६।२८) इति । योगसूत्रं च ‘वृत्तिस्तारूप्यमित्येति’ (१।४) । स्मृतिरपि—

तस्मिंश्चिद्वर्षणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तदद्रुमाः ॥

(यो वासि उप शम ९१।११३) इति ।

योगभाष्यञ्च-‘बुद्धे. प्रतिसवेदी पुरुष’ (२।२०) इति । प्रतिध्व-
निवत् प्रतिसवेद. संवेदनप्रतिबिम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः । एतेन पुरुषाणां
कूटस्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासनप्रसङ्गः । असङ्गतया
स्वनोऽर्थाकारत्वभावात् । अर्थाकारता चिना च संयोगमात्रेणार्थ-
ग्रहणस्यातीन्द्रियादिस्थले बुद्धावदृष्टत्वादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धि
वृत्तीनामेव प्रतिबिम्बार्पणसामर्थ्यमिति फलवलात् कल्प्यते । यथा
रूपरतामेव जलादिषु प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं नेतरस्येति । रूपवत्त्व च न
सामान्यतः प्रतिबिम्बप्रयोञ्जक शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिम्ब-
दर्शनात् । न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यम् ।
स्फटिकलौहित्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापस्या प्रतिबिम्बमिथ्या-
त्वसिद्धान्तक्षनेरिति । प्रतिबिम्बश्च बुद्धेरेव परिणामविशेषो विम्बकारो
जलादिगत इति मन्तव्यम् ॥

केचित्तु वृत्तौ प्रतिबिम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति, तथा
वृत्तिगतप्रतिबिम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता, न तु चैतन्ये वृत्ति-
प्रतिबिम्बोऽस्तीत्याह ।

तदसत् । उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्रयोजकरत्वात् ,
विनिगमनाधिरहेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयताख्यसम्बन्धरूप-
तयान्योन्यप्रतिबिम्बसिद्धेश्च । बाह्यस्थलेऽर्थाकारताया एव विषयता-
रूपत्वसिद्ध्याऽऽन्तरेऽपि तत्तदार्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्या-
शेति ।

ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति, तन्मते ज्ञानव्यक्ती-
नामनुगमरुधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञानमित्याद्यनुगत-
व्यवहारानुपपत्तिः ॥

केचित्तु तार्किका अनयैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः ।
तदप्यसत् । अनुभूयमानामर्थाकारतां विहाय विषयतान्तरकल्पने
गौरवादिति ॥

ननु तथापि स्वस्वोपाधिवृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषय-
तास्तु, स्वोपाधिवृत्तित्वेनैवानुगमाद् अलमाकाराख्यप्रतिबिम्बद्वयेनेति

चेन्न । प्रतिविम्बं चिना स्वत्वस्यापि दुर्यचत्वात् । स्वत्वं हि स्वभुक्त-
वृत्तिवामनावत्वम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथाच विषयतालक्षणस्य विषय
सामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः । तस्मादचेतन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयता
रूपोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्ब सिद्धः । अधिबन्तु योगवार्तिके
(२।२०) द्रष्टव्यमिति दिक् ।

अत्रायं प्रमात्रादिविभागः—

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः ।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बनम् ॥
प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेव उच्यते ।
साक्षादर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ॥
अतः स्यात् कारणाभावाद् वृत्तेः साक्ष्ये चेतनः ।
विष्णवादेः सर्वमाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावात् ॥

इति ॥ ८७ ॥

ननु—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥

(भ गी. १।३।३३)

इत्यादियात्क्येषूपमानादि प्रकृतिपुरुषविभेदे प्रमाणमुपन्यस्तम्,
तत् कथमुच्यते त्रिविधमिति, तत्राह—

तत्सिद्धौ सर्वमिच्छेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

त्रिविधप्रमाणसिद्धौ च सर्वस्यार्थस्य निवेर्न प्रमाणाधिक्य
सिद्धयति, गौरव्यादित्यर्थः । अत एव मनुनापि प्रमाणत्रयमेवोपन्य-
स्तम्—

प्रत्यक्षमनुमानं च श्राव्यं च त्रिविधागमम् ।
श्रयं सुविदितं त्रयं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

(मनु १।२।१००) इति ।

उपमानेतित्यादीनां चानुमानशब्दयो प्रयेक्ष । अनुपलब्ध्यादीनां
च प्रत्यक्षे प्रयेक्ष इति । उक्तपात्रये चैदमनुमानमभिप्रेतम् । भाषाद्

तल्लमस्तकं कृत्स्नं स्वव्यतिरिक्तैकेनैकेन प्रकार्यं स्वयमप्रकाशत्वान्
त्रैलोक्यवदिति । तेजश्चैतन्यसाधारणं च प्रकाशत्वमखण्डोपाधि
प्रकाशव्यवहारनियामकतया सिद्ध इति ॥ ८८ ॥

पुरुषनिष्ठा प्रमेति मुख्यसिद्धान्तमाश्रित्य प्रमाणानां विशेष-
लक्षणानि वक्तुमुपक्रमते—

यत् सम्बद्धं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं
तत् प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

सम्बद्धं भवत् सम्बद्धवस्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धि-
वृत्तिस्तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । अत्र सदित्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् ।
तथा च स्वार्थसन्निकर्षजन्याकारस्याश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणमिति
निष्कर्षः । 'वृत्ति सम्बन्धार्थं सर्पती'त्यागामिसूत्रात् (५१०७) न
वृत्ते सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रहणम् । चक्षुरादिद्वारकबुद्धि-
वृत्तिश्च प्रदीपस्य शिखानुल्या बाह्यार्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारो
ल्लेखिर्ना भवतीति नासम्भवः ॥ ८९ ॥

ननु योगिनामर्तानानागतव्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः, सम्बद्ध-
वस्त्वाकाराभावादित्याशङ्क्य तस्यालक्ष्यत्वेन समाधत्ते—

योगिनामथाह्यप्रत्यक्षत्वाद्न दोषः ॥ ९० ॥

ऐन्द्रियकप्रत्यक्षमेवात्र लक्ष्यम् । योगिनश्चागह्यप्रत्यक्षकाः । अतो
न दोषो, न तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ९० ॥

वास्तव्यं समाधानमाह—

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वाऽदोषः ॥ ९१ ॥

अथवा तदपि लक्ष्यमेव, तथापि न दोषो, नाव्याप्तिः । यतो लीन-
वस्तुषु लब्धयोगज्जन्मजन्यातिशयस्य योगिचित्तस्य सम्बन्धो घटत
इत्यर्थः । अत्र लीनशब्दः पराभिप्रेतासन्निकृष्टवाची । सत्कार्यवादिनां
ह्यतोतादिकमपि स्वरूपनोऽस्तीति तत्सम्बन्ध सम्भवेदिति व्यवहित-
विप्रकृष्टेषु सम्बन्धहेतुविधया लब्धातिशयेति विशेषणम् । अतिशयश्च
व्यापकत्वं, वृत्तिप्रतिबन्धकतमोनिवृत्त्यादिश्चेति ।

इदं चात्राऽववेयम् । यत्सम्बद्धं सदिति पूर्वसूत्रे (८९) बुद्धे-
रर्थसन्निकर्षस्यैव प्रत्यक्षहेतुतात्वाभात् प्रत्यक्षसामान्ये बाह्यार्थसाधारणे

बुद्धवर्थसन्निकर्ष एव कारणम् । इन्द्रियसन्निकर्षस्तु चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षेषु विशिष्यैव कारणानि ।

नन्वेवमिन्द्रियसन्निकर्षयोगजजर्माद्यभावेऽपि बुद्ध्या घाह्यार्थप्रत्यक्षा-
पत्ति । मेघम् । तत्र प्रतिबन्धेन तदानीं बुद्धिस्वरूपस्य वृत्त्यसम्भवात् ।
तत्र तत्र कदाचिद्व्येन्द्रिययोः सन्निकर्षेण, कदाचिच्च योगजधर्मेणा
पमार्यते, अज्ञानसंयोगेन नयनमालिन्यत् । न चैवं 'तद्धेतोरेव तद-
स्तिवनि' न्यायेनेन्द्रियसन्निकर्षादेरेव घाह्यार्थप्रत्यक्षसामान्ये हेतु
तास्त्वितिचान्यम् । सुषुप्त्यादी तमसो बुद्धिवृत्तिप्रतियन्धकार्यसिद्धे ॥

सत्त्वाज्जागरण त्रिधाद्रजसा स्वरूपमादिशेत् ।

प्रस्थापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥

(भा ११।२५।२०)

इत्यादिस्मृतिभ्य सुषुप्त्यादी वृत्तिप्रतियन्धकान्तराऽसम्भवाच्च ।
चाक्षुषपट्टावपि तमस प्रतियन्धदर्शनाच्च ।

यत्तु गुणकारिका सुषुप्ती वृत्त्यनुत्पादार्थं ज्ञानभामान्ये त्वज्ञानो
योगं कारणं कल्पयन्ति । तदसत् । त्वमिन्द्रियोत्पत्ते प्रागपि कंचल
बुद्ध्या स्वप्नभुव स्वप्नप्रत्यक्षधचनात् । त्वज्ञानोयोगानुत्पादेऽपि तमस
एव निमित्तताया चकम्प्यत्वाच्च । केवलतर्कस्याऽप्रतिष्ठादोषप्रस्तत्वा
चेति दिव ९१ ॥

ननु तथापीश्वरप्रत्ययेऽभ्यासि, । तस्य निमित्तत्वेन सन्निकर्षाऽ
जन्यत्वादिति, तत्राह—

ईश्वरासिद्धयेः ॥ ९२ ॥

ईश्वर प्रमाणाभावात् दोष इत्यनुवर्तते । अयं चेश्वरप्रतिरोध एव-
द्विधा प्रोक्त्यादेर्नयेति प्रागेव प्रतिपादितम् । भगवता द्योश्वराऽभावा
दित्येयोर्चेत् ईश्वरानुपगमे तु सन्निकर्षजन्यज्ञानोक्त्यस्य प्रत्यक्ष
लक्षणं चिद्यक्षितम् । साक्षात् च ज्ञानत्वमाशान्तात्प्रज्ञान्येति
भाष ॥ ९२ ॥

भुविस्मृतिभ्या कथमीशो न मिद्वरशोरयाज्ञात्वाया तर्कयितोर्षं
लौकिकमेव साधकमाह—

मुक्तयद्दयोरन्यनराभावात् तत्तिमद्धिः ॥ ९३ ॥

स ईश्वरोऽभिमत किं क्लेशादिमुक्तो वा तैर्वद्धो वा ? अन्यतरस्या-
प्यसम्भवान्नेश्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ९४ ॥

मुक्तत्वे सति स्रष्टृत्वाद्यक्षमत्वं तत्प्रयोजकाभिमानरागाद्यभावात् ।
यद्धत्वेऽपि मूढत्वान्न स्रष्टृत्वादिक्षमत्वमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिपादकश्रुतीना का गतिस्तत्राह—

मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासा सिद्धस्य वा ॥ ९५ ॥

यथायोगं काचिच्छ्रुतिमुक्तात्मन केवलात्मसामान्यस्य ज्ञेयता-
ऽभिधानाय सन्निधिमात्रैश्वर्येण स्तुतिरूपा प्ररोचनार्था । काचिच्च
सङ्कल्पपूर्वकस्रष्टृत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिः सिद्धस्य ब्रह्मविष्णुहरादे-
रेवानित्येश्वरस्याभिमानादिमतोऽपि गौणनित्यत्वादिमत्त्वाद्युपासा
परेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

ननु तथापि प्रकृत्याद्यखिलाधिष्ठातृत्वं श्रूयमाण नोपपद्यते, लोके
सङ्कल्पादिना परिणमनस्यैवाधिष्ठातृत्वव्यवहारोदिति । तत्राह—

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ९६ ॥

यदि सङ्कल्पेन स्रष्टृत्वमधिष्ठातृत्वमुच्यते, तदायं दोषः स्यात् ।
अस्माभिस्तु पुढपस्य सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्व स्रष्टृत्वादिरूपमिष्यते,
मणिवत् । यथाऽयस्कान्तमणे सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं, न
सङ्कल्पादिना, तथैवादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्त्वरूपेण
परिणमनम् । इदमेव च स्वोपाधिस्रष्टृत्वमित्यर्थः । तथा चोक्तम्—

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते ।

सत्तामात्रेण देवेन तथा चायं जगज्जनः ॥

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥

(यो वा ४।५।३०-३१) इति ॥

'तदैक्षत बहु स्याम्' (छा उ ६।२।३) इत्यादिश्रुतिस्तु, कूलं
पिपतिपतीतिवद् गौणी, प्रकृतेरामन्महुतरगुणसयोगात् । अथवा
बुद्धिपूर्वसृष्टिविषयमेतादृशवान्मज्जातं, न त्वादिसर्गपरम्, तस्याऽ-
बुद्धिपूर्वकत्वस्मरणादिति भावः । यथा कौर्म—

इत्येष ग्राह्येन सर्गः संक्षेपात् कथितो मया ।
अबुद्धिपूर्वरुस्त्वेष ब्राह्मी सृष्टिं निरोधत ॥

(सू पू १।४।६६) इति ॥

अस्य च वाक्यस्यादिपुरुषबुद्धयजन्यत्वेन मद्भोवे गौरवमिति ॥९६॥
न केवल सर्गादायेव पुरुषस्य संयोगमात्रेण स्रष्टृत्वादिकमपि
त्वन्येष्वपि सद्गुणादिपूर्वकेषु भूतादिष्वखिलेषु विशेषकार्येष्वपि
सर्वपुरुषाणामित्याह—

विशेषकार्येष्वपि जीवानाम् ॥ ९७ ॥

अधिष्ठातृत्वं सन्निधानादित्यनुपज्यते । अन्त करणोपलक्षितस्यैव
जीवशब्दार्थत्वं पष्ठाध्याये (सू ६३) धर्यति । तथा च विशेषकार्यं
विसर्गाद्ये व्यष्टिसृष्ट्यावपि जीवानामन्त करणप्रतिषिध्यितचेतनाना
सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्व, न तु केनापि व्यापारेण कूटस्थचिन्मात्र
रूपत्वादित्यर्थ ॥ ९७ ॥

ननु चेत् सदा सर्वैश्च ईश्वरो नास्ति, तर्हि वेदान्तमहावाक्यार्थस्य
विवेकस्योपदेशेऽन्धपरम्पराशङ्कयाऽप्रामाण्यं प्रज्येत, तत्राह—

सिद्धरूपयोद्बुद्धत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ९८ ॥

हिरण्यगर्भादीना सिद्धरूपस्य यथार्थस्य बोद्धत्वात्तद्वक्त्राऽऽयु-
वंदादिप्रामाण्येनावभृताद्यैवा वाक्यार्थोपदेश प्रमाणमिति शेष ॥९८॥

ननु पुरुषस्य चेत् सन्निधिमात्रेण गौणमधिष्ठातृत्व तर्हि मुख्य
मधिष्ठातृत्व कस्येत्याशङ्क्यामाह—

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाद्बोहवदधिष्ठातृत्वम् ॥ ९९ ॥

अन्त करणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्व सद्गुणादिद्वारकं प्रत्ये-
ष्यम् । नन्वधिष्ठातृत्व घटादिवच्चैतनस्य न युज्यते, तत्राह- लोहवत्
तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्त करणं हि तत्तत्संघटयतनोऽज्ज्वलित
भवति । अतस्त्वस्य चेतनायमानन्वाऽधिष्ठातृत्वं घटादिभ्यात्तमुप
पचत इत्यर्थं ।

नन्वेवं चैतन्येनान्त करणस्योऽज्ज्वलने चिते सन्नित्यमग्निरदेव
स्यादिति चेन्न । नित्योऽज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य, अथवा
संयोगविशेषजन्यचैतन्यप्रतिषिध्यस्यैवान्तःकरणोऽज्ज्वलनरूपत्वात् । न

तु चैतन्यम् अन्तःकरणे संक्रामति, येन सङ्किता स्यात् । अग्रेरपि हि प्रकाशादिकं न लोद्रे सक्रामति, किन्त्वग्नियोगविशेष एव लोहस्यो-
ज्ज्वलनमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वात्तमिति चेन्न । सामान्य-
गुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तावैधे परिणामव्यवहारादिति । अथं च संयोग-
विशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेकरूपात् परिणामाद्भवतीति फलवत्त्वात्
कल्प्यते । पुरुषस्याऽपरिणामित्वेन संयोगे तन्निमित्तकविशेषासम्भ-
वाद्दिति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योऽन्यप्रतिविम्बने
हेतुः । ननु प्रतिविम्बहेतुतया संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिविम्बकल्पना
व्यर्था, प्रतिविम्बकार्यस्यार्थज्ञानादे संयोगविशेषादेव सम्भवाद्दिति
चेन् । मैवम् । बुद्धौ चैतन्यप्रतिविम्बश्चैतन्यदर्शनार्थं कल्प्यते, दर्पणे
मुखप्रतिविम्बवनम् । अन्यथा कर्मकर्तृविरोधेन स्वस्य साक्षात् स्वदर्श-
नानुपपत्तेः ।

अयमेव च चित्प्रतिविम्बो बुद्धौ 'चिच्छायापत्तिरिति 'चैतन्या-
ध्यास' इति 'चिदावेश' इति चोच्यते । यश्च चैतन्ये बुद्धेः प्रतिविम्ब-
स चारुदविपर्ययै, सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते । अर्थाकारतयैवार्थग्रहणस्य
बुद्धेः स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशेषमात्रेणार्थभानस्य पुरुषेऽ-
प्यनौचित्यात् । अर्थाकारस्यैवार्थग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति । स चार्थाकार-
पुरुषे परिणामो न सम्भवतीत्यर्थात् प्रतिविम्बरूप एव पर्यवस्यतीति
दिक् ।

स चायमन्योऽन्यप्रतिविम्बो योगभाष्ये (१२०, ४२२) व्यास-
देवैः सिद्धान्तितः । "चित्तिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसक्रमा च परिणा-
मिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति । तस्याश्च प्रातचैतन्शेष-
प्रदरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्ति-
रित्याख्यायन" इत्यादिना । योगवातिके (१२०, ४२२) चैवद्विस्त-
रतोऽम्भामि प्रतिपादितम् ॥

कश्चित् तु 'बुद्धिगतया चिच्छायया बुद्धेरेव सर्वार्थज्ञातृत्वमि-
च्छादिभिर्ज्ञानस्य सामानाधिकरण्यानुभवादन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य
प्रवृत्त्यनौचित्याच्चेत्याह । तत् आत्माज्ञानमूलकत्वादुपेक्षणीयम् ।
परं हि बुद्धेरेव ज्ञातृत्वे 'चिद्व्यमानो भोग' (११०४) इत्यागामि-
सूत्रद्वयविरोधः । पुरुषे प्रमाणाऽभावश्च, पुरुषलिङ्गस्य भोगस्य
बुद्धावैव र्वाकारान् ।

न च प्रतिविम्बान्यथालुपपत्त्या विम्बभूतः पुरुषः सेत्स्यतीति

वाच्यम् । अन्योन्याश्रयात्, पृथग्विम्बसिद्धौ बुद्धिस्थवैतन्यस्य प्रतिविम्बतासिद्धिः, प्रतिविम्बतासिद्धौ च तत्प्रतियोगितया विम्बसिद्धिरिति ।

अस्मन्मते च घातृतया पुरुषसिद्धयनन्तर तस्य ज्ञेयत्वान्यघातुपपत्त्या प्रतिविम्बसिद्धौ नान्योन्याश्रयः ।

अथ वृत्तिसाक्षिनया विम्बरूपश्चेतन सिद्धयतीति चेत्, तर्हि साक्षिण एव प्रमातृत्वमप्युचितम् । उभयोर्भातृत्वकल्पने गौरवान् । वृत्तिज्ञानघटज्ञानयो सामानाधिकरण्यानुभवाच्च ।

किञ्चैव सति बुद्धेरेव भोक्तृत्वे 'भोक्तृभावा' (१।१४३) इत्यागामिस्त्रेण भोक्तृतया पुरुषसाधनं विरुद्धयेत । अथ बुद्धिगतविच्छायाकारुणेण सम्बन्धेन विम्बम्पैव ज्ञानं, न तु चित्तौ बुद्धिप्रतिविम्बकल्प्यत इत्येतादन्मात्रतया चेत् तस्याज्ञायो घण्येत । तदप्यसत् । सूर्यादे स्वप्रतिविम्बरूपसम्बन्धेन जलादितत्स्थपस्तुभासकत्वाऽदर्शनात्, किरणैरेव तदुभयभासनात् । मरुमरीचिकादौ तु म्याध्यस्तजलादिभासकत्वं दृष्टमेवेति दृष्टानुसारेणास्माभिधिनी बुद्धिप्रतिविम्ब एव सर्वोर्वमानहेतुतया सम्बन्ध कल्पित इति ।

यद्योक्तमन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति । तदपि न । 'अकर्तुंरपि फलोपभोगोऽज्ञाद्यत्' (१।१०५) इत्यागामिस्त्रेण ज्ञानप्रवृत्त्योर्वयधिकरणस्य दृष्टान्तेनोपपादयित्यमाणात्वात् । बुद्धेः सङ्कल्पेन देहप्रियायामिवात्रापि संयोगविशेषादेरेव नियामकत्वादिति ॥ ९९ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्यानुमानं लक्षयति—

प्रतियन्धदृशाः प्रतियद्बुजानमनुमानम् ॥ १०० ॥

प्रतियन्धो ध्याति । ध्यासिद्दर्शनात् ध्यायकज्ञान गृत्तिरूपमनुमानप्रमाणमित्यर्थः । अनुमितिम्नु पोरुपेयो बोध इति ॥ १०० ॥

शब्दप्रमाणं लक्षयति—

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तिरत्र योग्यता । वेदस्याऽवीक्ष्यतायाः पञ्चमाध्याये (५।४६-५०) यद्यमाणात्वात् । तथाय योग्य शब्दस्तत्रम्यं ज्ञानं शब्दाण्यं प्रमाणमित्यर्थः । फलं च पौरुषेय शब्दो बोध इति ॥ १०१ ॥

प्रमाणप्रतिपादनस्य स्वयमेव फलमाह—

उभयसिद्धिः प्रमाणात् तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

उभयोरात्मानात्मनोर्विवेकेन सिद्धिः प्रमाणादेव भवति । अतस्तस्य प्रमाणस्योपदेशः कृत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

तत्र येनानुमानविशेषेण प्रमाणेन मुख्यतोऽत्र प्रकृतिपुरुषौ विविच्य साधनीयौ तद्वर्णयति—

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

अनुमानं तावत् त्रिविधं भवति । पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतो दृष्टं चेति । तत्र प्रत्यक्षीकृतजातीयविषयक पूर्ववत् । यथा धूमेन वह्नयनुमानम्^१ वह्निजातीयो हि महानसादौ पूर्वं प्रत्यक्षीकृतः । व्यतिरेकानुमानं शेषवत् । शेषोऽपूर्वोऽर्थोऽस्य विषयत्वेनास्तीति शेषवत् । अप्रसिद्धसाध्यकमिति यावत् । यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानम्^२ पृथिवीतरभेदो हि प्रागसिद्धः । सामान्यतो दृष्टं च तदुभयभिन्नमनुमानम् । यत्र सामान्यतः प्रत्यक्षादिजातीयमादाय ध्यातिग्रहात् पक्षधर्मतायत्नेन तद्विजातीयोऽप्रत्यक्षाद्यर्थः सिद्ध्यति । यथा रूपादिज्ञाने क्रियात्वेन करणवत्त्वानुमानम् । अत्र हि पृथिवीत्वादिजातीयं कुठारादिकरणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्विजातीयमतीन्द्रियं ज्ञानकरणमिन्द्रिय साध्यत इति ।

तत्र सामान्यतोदृष्टादनुमानाद् द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिरित्यर्थः । तत्र प्रकृते सामान्यतोदृष्टमनुमानम् । यथा महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्योपादानकं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहधर्मकत्वात्, सुवर्णादिजकुण्डलादिवदित्यादि । पुरुषे तु यद्यप्यनुमानापेक्षा नास्ति सर्वसम्मतत्वान्, तथापि प्रकृत्यादिविवेके सामान्यतोदृष्टमेवापेक्ष्यते । तद्यथा प्रधान परार्थसहस्यकारित्वाद्, गृहादिवदिति । अत्र हि प्रत्यक्षसिद्धं देहाद्यर्थकत्वं गृहादिषु गृहीत्वा तद्विजातीयं पुरुषं प्रधानादिपरत्वेनानुमीयते । देहादीनां च भोःस्त्वमविवेकेन प्राग्गृहीतमित्युभयसिद्धिरिति ॥ १०३ ॥

१ पर्वनो वह्निमान् धूमान् ।

२ पृथिवी इतरम्यो भिद्यते न प्रवत्त्वात् । यत्रैव तत्रैवम् ।

या प्रमाणस्य फलभूता प्रमादयसिद्धिदका तथा पुरुषस्य परिणामापत्तिरित्याशङ्काया तस्या स्वरूपमाह—

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्येतादृशो भोगसिद्धिरित्यर्थः । पुद्गेर्भोगस्य व्यावर्तनाय चिदवसान इति । चित् परिणामित्वमन्धर्मत्यादिशङ्कानिरासायावसानपदम् । चिनी भोगस्य स्वरूपे पर्यवसित्वात्तत्र फोटस्थ्यादिहानिरित्याशयः ।

तथाहि प्रमाणाख्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेय वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिविम्बितं सद्भासते । अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिविम्बावच्छिन्नं मन्त्रपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः, प्रमाणस्य च फलमिति । ततश्च प्रतिविम्बरूपेणार्थसम्बन्धे हारतया वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं शिणुपुराणे—

गृहीतानिन्द्रियैरर्थात्मान्मने यः प्रयच्छति ।

अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥

(वि पु ११४।३५) इति ॥

राज्ञो हि करणवर्गं स्वामिने भोग्यजातं समपर्यन्तीति दृष्टमिति । भोगशब्दार्थश्चाभ्यवहरणम्, आत्मनात्करणमिति यावत् । स च देहादिचेतनान्नेषु साधारणः । विशेषस्तयम्—अपरिणामित्वात् पुरुषस्य त्रिषयभोग प्रतिविम्बादानमात्रम् । अन्येषां तु परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरपीति ।

अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिविद्भासते, 'पुद्गेर्भोग इत्यात्मना' (शिणु घ का २।०२) त्यादिभिरिति मन्तव्यम् । अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्यता निता । चिदवसानताया एवोभयसिद्धित्यवचनादिति ॥ १०४ ॥

ननु वस्तुस्य लोके प्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा नञ्जरात् एव नञ्जारोत्यदुःखभोग इति । तन् कथं पुद्दिष्टधर्मादिफलस्य तुणात्तात्मिकाया अर्थोपरक्तवृत्तिभोगः पुरुषे घटतेत्याशङ्कायामाह—

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽद्यावत् ॥ १०५ ॥

युद्धिकर्मफलस्यापि वृत्तेरुपभोगस्तद्वर्तुरपि पुरुषस्य तुल्यः, अप्राप्तवत् । यथान्वरुत्तस्याप्रादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः ।

अविवेकस्य स्वस्याभिभावस्य वा भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः ।
सुखदुःखादेः कर्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्मफलं पुरुषो बुद्धि-
इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥

इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिकर्मणा पुरुषे
एव फलमुत्पद्यत इति मुत्स्यसिद्धान्तमाह—

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥

अथवा कर्तरि फलमेव न भवति । सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनाभिर्भोग-
स्यैव फलत्वात् । अनो भोस्तृनिष्ठमेव फलं भवति, 'शास्त्रविहितं
फलमनुष्ठातरी'ति । शास्त्रेषु कर्तुं फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया
भोगाप्यसिद्धेः कर्तृबुद्ध्याविवेकादित्यर्थः । योऽहं करोमि स एवार्हं
मुखे इति हि लौकिकानुभव इति । या च सुखं मे भूयादित्यादिकामना,
सा पुत्रो मे भूयादितिवत् फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य
साधनम् । अतः स एव फलमिति मुत्स्य सिद्धान्तः ।

भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते श्रोत्रवत् कार्यता
बोध्या, सुखाद्यवच्छिन्नचित्तेरेव भोगत्वात् । अस्मिन् भोगस्य फल-
त्वपन्ने दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः । अथवा भोग्यतारूपस्वत्व-
सम्बन्धेन सुख दुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु । तेन सम्बन्धेन धनादेरिव
सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति ॥ १०६ ॥

तदेवं प्रमाणानि प्रमाणफलभूतां प्रमेयसिद्धिं च प्रतिपाद्य प्रमेय-
सिद्धेरपि फलमाह—

नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥

प्रमाणेन प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वाख्याने तत्त्वसाक्षात्कारे सति उभय-
मपि सुखदुःखे न भवतः । 'विद्वान् हर्षशोकौ जहाति' इति श्रुतेर्न्या-
याच्चेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

संक्षेपतो विवेकेनानुमापितौ प्रकृतिपुरुषौ । तयोः प्रकृतिपुरुषयो-
रनुमानेऽद्यान्तरविशेषा इतः परमध्यायसमाप्तिं यावद् विचार्याः । तत्र
चादौ प्रकृत्याद्यनुमानेष्वनुपलम्भबाधक्रमपाकरोति—

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्या-

मिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियानुपलभ्यतामाश्रतो घटाद्यभाज्यत् प्रत्यक्षेण चार्थोक्तैः प्रकृत्याद्यभाज्य साध्यितु न शक्यते । यतो विद्यमानोऽप्यर्थ इन्द्रियाणां कालभेदेन विषयोऽविषयश्च भवति, अतिदूरात्त्वादिदोषान् । इन्द्रियघटनेन्द्रियग्रहाभ्यां चेत्यर्थः । सामग्रीसमवधाने सति अनुपलम्भस्यैवामावप्रत्यक्षहेतुना । प्रकृत्याद्युपपन्ने तु घट्यमाणप्रतिबन्धात् सामग्रीसमवधानमिति भावः । अतिदूरादयश्च दोषा विशिष्य कति-कया परिगणिता —

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनरस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥

(सां० का० ७) इति ॥

समानाभिहारः सजातीयसचलनम् । यथा माद्विषे गन्धमिधना-न्माद्विषत्वाग्रहणमिति ॥ १०८ ॥

नन्वतिदूरात्त्वादिषु मध्ये प्रकृत्याद्युपपन्ने किं प्रतिबन्धकमिति, तथाह—

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

तयो पुरोक्तयोः प्रकृतिपुरुषयोस्तनुपलब्धिस्तु सौक्ष्म्यादित्यर्थः । सूक्ष्मत्व च नाणुत्तरम्, विश्वव्यापनम् । नापि दुरुत्त्वादिकम्, दुर्बल-रमात् । किन्तु प्रत्यक्षप्रमाप्रतिबन्धिका जातिः । योगत्रयमस्य घोषे जकनया प्रकृतिपुरुषादीनां प्रत्यक्षप्रमा भवति । जातिस्तदुच्यते च न दोषाग्रहम् । अथवा नित्यवयवद्रव्यत्वमेवाऽत्र सूक्ष्मत्व, योगत्रयमस्यो-त्तेजक परेति ॥ १०९ ॥

नन्वमात्रादेवानुपलब्धिमन्मये किमर्थं सौक्ष्म्यं कल्पयते अन्यथा च शशश्टहादेरपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धि किं न स्यादिति, तथाह—

कार्यदर्शनात्तदनुपलब्धिः ॥ ११० ॥

कार्योन्वयानुपपत्त्या प्रकृत्यादिसिद्धौ सरथां तेषां सूक्ष्मत्वं कल्पयते । अनुमानात् पूर्वं च सूक्ष्मत्वादिमंशयेनामायाऽतिर्गणपदतु-माननुपपत्तय इत्यर्थः ॥ ११० ॥

अत्र शङ्कते—

याद्विप्रतिपत्तेस्तदमिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

ननु कार्यं चेदुत्पत्ते प्राक् सिद्धं स्यात्, तदा तदाधारतया नित्या प्रकृति सेत्स्यति, कार्यसाहित्येनैव कारणानुमानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । चादिविप्रतिपत्तेस्तु सत्कार्यस्यैवासिद्धिरिति यदीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अभ्युपेत्य परिहरति—

तथाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

मास्तु सत् कार्यं, तथाप्येकतरस्य कार्यस्य दृष्ट्याऽन्यतरस्य कारणस्य सिद्धेरपलापो नास्त्येवेति नित्य कारणं सिद्धमेव । तत एव च परिणामिन सकाशादपरिणामितया पुरुषस्य विवेकेन मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । अनेनैवाभ्युपगमवादेन वैशेषिकाद्यास्तिकशास्त्रं प्रवर्तते । अतो न सत्कार्यवादिश्रुतिस्मृतिविरोधेऽपि तेषामंशान्तरेष्वप्रामाण्यमिति मन्तव्यम् ॥ ११२ ॥

परमार्थत परिद्वारमाह—

त्रिविधविरोधापत्तेश्च ॥ ११३ ॥

अथ सर्वं कार्यं त्रिविधं सर्ववासिद्धमतीतमनागतवर्तमानमिति । तत्र यदि कार्यं सदा सन्नेष्यते, तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः । अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्मकत्वानुपपत्तेः । सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादयस्थ्यात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे पटाद्यभावो घटाद्यभाव स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावेऽपि स्वरूपतो विशेषाऽङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषामाप्रत्यप्रसङ्गात् ।

अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति चेन्न । असत् प्रतियोगिनः प्रागभावादितु विशेषकत्वाऽसम्भवादिति ।

तस्मान्नित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्तमानावस्थाभेदा एव वक्तव्या । घटोऽतीतो घटो वर्तमानो घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तुल्यरूपनैवित्यात् । न त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाऽभावविषयत्वमिति । ते एवातीतानागतत्वे अत्रस्यै ध्वंसप्रागभावव्यवहारं जनयतः । तदतिरिक्ताभावद्रये प्रमाणाभावादिति दिक् । अधिकं तु पातञ्जले (यो या ४।१२) द्रष्टव्यम् ।

एवमत्यन्ताभावाऽन्योन्याभावावप्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगिसत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपाऽनपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्र-

सङ्ग इति वाच्यम् । परैरपि प्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावाङ्गी-
कारात्, प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव सामर्थ्यात्
न्ताभावत्वसम्भवाच्च । तस्मान्नास्मत्सिद्धान्तेऽभावोऽतिरक्तः ।

किञ्च घटो ध्वस्तो, घटो भार्वा, घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्ययनियाम-
कतया किञ्चिद्वस्त्याकाङ्क्षायां तद्भावरूपमेव कल्प्यते लाघवात् ।
अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवादिति मन्तव्यम् ॥ ११३ ॥

इतथ सत्कार्यसिद्धिरित्याह—

नासदुत्पादो नृशृङ्गवत् ॥ ११४ ॥

नत्पृङ्गत्वस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

अत्र हेतुमाह—

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

मृद्येव घट उत्पद्यते, तन्तुप्रेष पट इत्येवं कार्याणामुपादानकारणं
प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति । उत्पत्ते प्राक्कारणे कार्यासत्तायां
हि न कोऽपि विशेषोऽस्ति, येन कश्चिदेवासन्तं जनयेत्, नेतरमिति ।
विशेषाङ्गीकारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एष च विशेषोऽस्मा-
मि कार्यस्यानागतावस्थेत्युच्यते इति ।

एतेन यद्वैशेषिका प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति,
तदप्यपाम्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात्, भावानां
दृष्टत्वादन्यानापेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेपु म्यत्रो विशेषे भावत्वापत्तिः ।
प्रतियोगिरूपविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति । अतोऽभावानाम-
विशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्तमिति ॥ ११५ ॥

उपादाननियमे प्रमाणमाह—

सर्वत्र सर्वदा सर्वान्मिभवात् ॥ ११६ ॥

सुगमम् । उपादानानियमे च सर्वत्र सर्वदा सर्वे सम्भवेदि-
त्याशयः ॥ ११६ ॥

इतथ नामदुत्पाद इत्याह—

द्राक्तस्य द्राक्गकरणान् ॥ ११७ ॥

कार्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम्, अन्यस्य दुर्यन्तरात्, ला

घवाच्च । सा शक्ति कार्यम्यानागनावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्त्यकार्य-
करणाभासत उत्पाद् इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

इतश्च—

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

उत्पत्ते प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदं ध्रुयते, तन्माच्च सत्कार्य-
सिद्ध्या नासदुत्पाद् इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि सदसत्तोरभेदानुप-
पत्तिरिति । उत्पत्ते प्राक् कार्याणां कारणाभेदे च श्रुतिः—“तद्धीदं
तर्ह्यव्याकृतमासीत्” (वृ उ १।४।७) । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”—
(छा उ ६।१।२) । ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्’ (मैत्री उ ५।२) । “आप
पदेदमग्र आत्तु” (वृ उ ५।११) इत्याद्या ॥ ११८ ॥

शङ्कते—

न भावे भावयोगश्चेत् ॥ ११९ ॥

नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्पत्ति-
योगो न सम्भवति । असत् सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारादिति चेद्दि-
त्यर्थः ॥ ११९ ॥

परिहरति—

नाभिव्यक्तिनिवन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्तिनिमित्तकौ । अभि-
व्यक्ति उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः, न
स्वसत् सत्तयेत्यर्थः ।

अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं, किन्तु वर्तमानावस्था । कारणव्यापारोऽपि
कार्यस्य वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति । सतश्च कार्यस्य कारण-
व्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृष्टम् । यथा शिलामध्यस्थप्रतिमाया
लैङ्गिकव्यापारेणाऽभिव्यक्तिमात्रं, तिलस्यनेलस्य च निर्पीडनेन,
धानस्यनण्डुलस्य चाप्रघातेनेति ।

तदुक्तं वाशिष्ठे—

सुप्तनावस्थया चरुपद्मरेखा शिलोदरे ।

यथा स्थिता चितेरन्तस्तथैवं जगदात्मनी ॥ इति ॥

प्रकृतिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १२० ॥

ननु भवत्त्वत्ते. प्राक् सतो यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः । नाशस्त्यनादि-
भावस्य कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

लौङ् श्लेषणे (धा पा १।३३) इत्यनुशासनल्लिय सूक्ष्मतया
कारणेष्वविभाग । स एवातीताप्यो नाश इत्युच्यत इत्यर्थः । अना-
गताप्यस्तु लयः प्रागभाव इत्युच्यत इति शेषः । लीनकार्यव्यक्तेस्तु
पुनरभिव्यक्तिर्नास्ति, अत्यभिहाद्यापत्या पातञ्जले निराकृतत्वात् ।
परंपरामिवास्माकमप्यनागतावस्थया प्रागभावावस्थया अभिन्न्यक्ति-
हेतुत्वाच्चेति ।

नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणम् ? न हानागतसत्तायामि-
श्रुत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । मैयम् । योगि-
प्रत्यक्षत्वान्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धे, प्रत्यक्ष-
सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमानम्यापि प्रत्यक्षेणा-
सिद्धत्वापत्तेः । तस्माद्धियामौत्सर्गिकप्रामाण्येनाऽसति याधके योगि-
प्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्धयति । योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च
श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवृत्तिर्न प्रयञ्जितमिति दिक् ।
तदेवमभिव्यक्तिलयाभ्यां कार्याणामुत्पत्तिनाशव्यवहारानुक्तौ ।

नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं सती चाऽसती धा ? अर्धं कारणव्यापारान्
प्रागपि कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकरत्वापत्तिः । कारणव्यापारश्च
विफलः । अन्त्ये चाभिव्यक्त्याऽपि स्वकार्यनिष्पत्तिरिति, असत्त्वा-
व्याभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति ।

अत्रोच्यते । कारणव्यापारात् प्राक् स्वकार्याणां सदा स्वस्याभ्यु-
पगमेनोक्तविकल्पानवशाद् घटवन् तदभिव्यक्तेरपि वर्तमानाऽयस्यथा
प्रागसत्त्वेन तदसत्त्वानिर्गृह्यर्थं कारणव्यापारापेक्षणात् । अनागता-
वस्थया च स्वकार्यनिष्पत्तिसन्तम्याऽक्षते । नन्वेकश्चात्तद्व्यवहारो विरोध-
इति चेत्, प्रकारभेदरूपोक्तव्याम् । नन्वेवमपि प्रागभावात्तद्विचारं
प्रागसत्त्वमेव कार्याणां दुर्बन्धमिति । मैयम् । अयस्यानामेव परम्परा-
भावरूपत्वादिति ॥ १२१ ॥

ननु स्वकार्यनिष्पत्तिरन्तराद्यर्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्या, तथा
चानयस्येत्यादाह—

परम्पर्यतोऽन्वेषणा योज्यादुरवत् ॥ १२२ ॥

परम्पर्यन्तः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यम् । बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । बीजाङ्कुराभ्यां चात्रायमेव विशेषो, यद् बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्पर्यानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्पर्येति । प्रामाणिकत्वं तु तुल्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमवस्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये (३।१३, ४।१२) वदद्भिर्व्यासदेवैरुपोयमनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । अत्र च बीजाङ्कुरदृष्टान्तो लोकदृष्टोपन्यस्त ।

वस्तुतस्तु जन्मकर्मदिवदित्यत्रैव तात्पर्यम् । तेन बीजाङ्कुरप्रवाहस्यादिसर्गाऽवधिकत्वेनानवस्थाविरहेऽपि न क्षतिः । आदिसर्गं हि वृक्षं विनैव बीजमुत्पद्यते द्विरण्यगर्भसङ्कल्पेन तच्छरीरादिभ्य इति श्रुतिस्मृतयोः प्रसिद्धम्—

यथा हि पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः ।

आदिबीजात् प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥

१५७२३ (वि पु २।७।३२)

इति विष्णुपुराणादिग्रन्थैरिति ॥ १२२ ॥

वस्तुनस्त्वनावस्थापि नास्तीत्याह—

उत्पत्तिवद्भाऽदोषः ॥ १२३ ॥

यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात्, तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टव्या, लाघवात् । अत उत्पत्ताधिव्यक्तिरपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अद्येवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्या सत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः ।

नन्वेवं महदादीनामेव प्रागऽसत्त्वमिष्यताम्, किमभिव्यक्त्यारयावस्थाकल्पनेनेति चेन्न । “तद्धीद तर्ह्यव्याकृतमसीत्” (सू आ १।४।७) इत्यादिश्रुतिभिरव्यक्तावस्थया, सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेः । तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिस्वीकारापत्तिरिति चेन्न । तिसृणामन्नाम ताद्यवस्थानामन्योऽन्यभ्याभावरूपतयोक्तत्वात्, तादृशाभावनिवृत्त्यैव च कारणव्यापारसाफल्यादिसम्भवात् ।

अयमेव हि स्वत्कार्यवादिनामस्वत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यन् तेऽप्यमानौ प्रागभासप्रध्वंसौ स्वत्कार्यवादिभिः कार्यस्याऽनागतानीतावस्थे भावरूपे प्रीच्येते । धर्ममानताया चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद् व्यतिरिक्तोच्यते, घटादेरवस्थाप्रयवत्वानुमनादिति । अन्यन् तु सर्वं समानम् । अतो नास्त्यस्मात्स्वधिकशङ्कावकाश इति दिक् ॥ १२३ ॥

“कार्यदर्शानान् तदुपलब्धे” (सा ख १।११०) इति सूत्रेण कार्येण मूलकारणमनुमेयमित्युक्तम् । तत्र कियत्पर्यन्तं कार्यमित्यवधारयितुं सर्वकार्याणां साधर्म्यमाह—

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥ १२४ ॥

कारणानुमापकत्वात्प्रयगमनाद्वाऽत्र लिङ्गं कार्यजातम् । न तु महत्त्वमात्रमत्र विवक्षितम्, हेतुमत्त्वादीनामग्निलकार्यसाधारण्यात् ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं निपरीतमव्यक्तम् ॥

(सां. का. १०)

इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताद्यं सर्वं कार्यमेव लिङ्गमित्युक्तम् । तथा च तद्विङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति धार्यार्यं ।

तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् । अनित्यत्वं विनाशिता । प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता तद्वैपरीत्यमव्यापित्वम् । सक्रियत्वम् अव्ययमायादिरूपनियतकार्यकारित्वम् । प्रधानस्य तु सर्वविधासाधारण्येन कारणत्वात् कार्यकदेशमात्रकारित्वम् । न च क्रिया कर्मस्य यत् शक्यते । प्रवृत्तिशोभात् सृष्टिध्वयेन प्रवृत्तेरपि कर्मवत्त्वात् सक्रियत्वापत्तेरिति । अने इत्येव स्वर्गभेदेन भिन्नत्वम्, सर्गद्वयासाधारण्यमिति यावत् । न पुन सजातीयानेकन्यनिकत्वम्, प्रवृत्तावृत्तित्वात्, प्रवृत्तेरपि स्वस्याद्यनेकरूपत्वात् । “मत्त्वादीनामतदमेतत्वं तद्रूपत्वात्” (सां. सू. ६।३९) इत्यात्मामित्वादिदिति । आधित्यं चाप्यवेदित्विति ॥ १२४ ॥

कार्यकारणयोर्मदे हेतुमत्त्वादि सिद्धयतीत्यत्र कारणानित्यकार्यै-
निन्दो प्रमाणान्याह—

आश्रुत्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तस्मिद्धिः

प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

तस्मिद्धिर्लिङ्गावयवकार्यस्य कारणानित्येकत्वं, सिद्धिः क्वचिदाश्रयत्वात्

प्रत्यक्षत एवानायासेन भवति । यथा स्थौल्यादिना धर्मेण तन्त्वादिभ्यः पटादीनाम् । क्वचिच्च गुणसामान्यादेरभेदतो गुणसामान्याद्यात्मकत्वेन लिङ्गेनानुमानेन भवति । यथाऽध्यवसायादिगुणात्मकत्वरूपेण कारण-वैधर्म्येण महदादीनाम् । यथा च महापृथिवीत्वादिसामान्यात्मकता-रूपेण तन्मात्रवैधर्म्येण पृथिव्यादीनाम् । क्वचित्तु आदिशब्दगृहीतेन कर्माद्यात्मकतावैधर्म्येण । यथा स्थिरावयवेषुऽतिरिक्तस्य चञ्चलाव-यविनः ।

तथा प्रधानव्यपदेशात् प्रधानश्रुतेरपि कारणातिरिक्तकार्यसिद्धि-र्भवति । प्रधीयतेऽस्मिन् हि कार्यजातमिति प्रधानमुच्यते । तच्च कार्य-कारणयोर्भेदाभेदौ विना न घटते । अत्यन्नाभेदे स्मृत्याधारत्वासंभ-वादित्यर्थः । कार्याणां साधर्म्यरूपं लक्षणं कारणान्तिरिक्तकार्येषु प्रमाणं च सूत्राभ्यां दर्शितम् ॥ १२५ ॥

इदानीं कार्यसधर्मस्तथा कारणानुमानाय कार्यकारणयोरपि साधर्म्यं प्रदर्शयति—

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

द्वयोः कार्यकारणयोरेव त्रिगुणत्वादिसाधर्म्यमित्यर्थः । आदि-शब्दप्राह्याश्च कारिकायामुक्ता —

त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरिणस्तथा च पुमान् ॥ इति ॥

(सां का ११)

अथ सत्त्वादिद्रव्यरूपा गुणा अत्र सन्तीति त्रिगुणम् । तत्र महदा-दिषु कारणरूपेण सत्त्वादीनामवस्थाने घने वृक्षवदेवावगन्तव्यम् । अथवा सत्त्वादिशब्देन सुखदुःखमोहानामपि घचनात् कार्यकारणयो-स्त्रिगुणत्वं समञ्जसमिति । अविवेकिविषयोऽज्ञैरेव दृश्यम्, भोग्यमिति यावत् । अविवेकि च विषयश्चेति तच्छेद्रे त्वविवेकित्वं सम्भूयकारित्वं, विषयत्व तु भोग्यत्वमेव । सामान्यं सर्वपुरुषसाधारणम्, पुरुषभेदेऽ-प्यभिन्नमिति यावत् । प्रसवधर्मि-परिणामि । व्यक्तं-कार्यम् । प्रधान-कारणमित्यर्थः । कार्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यमपि कारिकायां दर्शि-तम्—

१ गुणत्रयसमूहभाग तु प्रधाने सत्त्वादीनानवस्थानम् । अत्रेदमपि क-
पाठान्तरं दृश्यते ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं निपरीतमव्यक्तम् ॥

इति (स का. १०)

अत्रैकत्वं सर्गभेदेऽप्यभिन्नत्वम् । अतः प्रकृतेरनेकव्यक्तिकत्वेऽपि नैकत्वक्षतिः ॥

महान्तं च ममाहन्य प्रधानं समप्रस्थितम् ।

अनन्तस्य न तस्यान्तः मह्वथानं चापि विद्यते ॥

(चि पु २।७।२७)

इति विष्णुपुराणेनासंख्येयताप्रवचनात् तु प्रधानस्य व्यक्तियदुत्पत्तिरिति ॥ १२६ ॥

प्रधानाद्याना जगत्कारणगुणानामन्योऽन्यविवेकाय तेषामप्रान्तरमपि वैधर्म्यं सिद्धान्तयति, विविधजगत्कारणत्वोपपत्तये च, न लोक-रूपात् कारणाद्विचित्रकार्याणि सम्भवन्तीति—

प्रीत्यप्रीतिविपादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम् ॥ १२७ ॥

गुणानां स्वत्वादिद्रव्यप्रयाणामन्योऽन्यं सुगुणग्राह्यवैधर्म्यं, कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । सुखादिकं च घटादेरपि रूपादिघटेषु धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वाद् 'अन्यकार्याणाम्' इत्युक्तम् । अत्रादिसाध्यात्प्राप्त्या पञ्चशिखाचार्यैरुक्ता । यथा स्वप्नं नाम प्रसङ्गात्प्राप्त्याभिष्वङ्गप्रीतितितिक्षासन्तोषादिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्मकम् । एष रजोऽपि शोकादिनामभेदं समासतो दुःखात्मकम् । एषं तमोऽपि निद्रादिनामभेदं समासतो मोहात्मकमिति ।

अत्र प्रीत्यादीनां गुणधर्मत्वप्रवचनादागामिसूत्रे च लघुत्वादेवैधर्म्यमाणात्वात् स्वत्वादीनां प्रत्यर्थं सिद्धम् । सुखाद्यात्मकता तु गुणानां मनसि सङ्घट्टात्मकतापदमधर्म्यभेदादेवोपपद्यते । न घटोपि शोकात् सुखादय एव स्वत्वादिगुणा इति । स्वत्वादिप्रथमपि व्यतिभेदादनन्तम् । धर्म्यथा हि विभुमात्रेण गुणयिमदंविचिन्त्याद् कार्यव्यचिन्त्यमिति सिद्धान्तो नोपपद्येत । यिमदंऽप्यन्तरभेदात्सम्भवात् ॥ १२७ ॥

गुणानां स्वत्वादीनामेवैकव्यक्तिमात्रेण वृद्धिदायादिकं नोपपद्यते । तथा परिच्छिन्नप्रथमे च तन्ममूह्यरूपस्य प्रधानस्य परिच्छिन्नप्रथमापत्त्या श्रुतिस्मृतिसिद्धमेवदाऽसङ्घट्टप्रमाणादिकं नोपपद्येत । अतोऽसङ्घट्टादे

गुणानां त्रित्वसङ्ख्योपपादनाय विवेकाद्यर्थं च तेषां साधर्म्यवैधर्म्यं प्रतिपादयति—

लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम् ॥ १२८ ॥

अथमर्थः । लघ्वादीति भावप्रधानो निर्देशः । लघुत्वादिधर्मैण सर्वासा सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं वैधर्म्यं च रजस्तमोभ्याम् । तथा च पृथिवीव्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेत्र सत्त्वव्यक्तीनामेकजातीयतयैकता सजातीयोपष्टम्भादिना वृद्धिहासादिकं च युक्तमित्याशयः । एवं चञ्चलत्वादिधर्मैण सत्त्वादिरजोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वतमोभ्यां च वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववत् । एव गुरुत्वादिधर्मैण सर्वासा तमोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वरजोभ्यां वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववदिति ।

वैधर्म्यस्य प्रागेवोक्ततयात्र पुनर्वैधर्म्यकथनं सम्पातायातम् । अत्र वैधर्म्यं वेति पाठः प्रामादिकं पवेति ।

अत्र सूत्रे सत्त्वादीनां कारणद्रव्याणां प्रत्येकमनेकव्यक्तिकत्वं सिद्धम् । अन्यथा लघुत्वादीनां साधर्म्यत्वानुपपत्तेः, समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वान् । न च कार्यसत्त्वादीनामनेकतया लघुत्वादिकं साधर्म्यं म्यादिति वाच्यम् । त्रिगुणात्मकत्वेन घटादीनामपि कार्यसत्त्वादिरूपतया लघुत्वादीनां सत्त्वादिसाधर्म्यत्वानुपपत्तेः । तस्मात् कारणगुणानामेवात्र साधर्म्यादिकमुच्यते इति । सत्त्वादीनां लघुत्वादिकं चोक्तं कारिकाया—

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपत्रार्थतो वृत्तिः ॥

(सा का १३) इति ॥

अर्थतः—पुरुषार्थनिमित्तात् । नन्वेवं मूलकारणस्य परिच्छिन्नापरिच्छिन्नासङ्ख्यव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतादत्र को विशेष इति चेत्, कारणद्रव्यस्य शब्दस्पर्शादिराहित्यमेव ॥

शब्दस्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरमंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

(वि पु १।२।२०)

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतच्च पातञ्जलेऽस्माभिः प्रपञ्चितम् (यो. धार्ति. २।१८-१९) ॥ १२८ ॥

ननु महदादीनां स्वरूपतः सिद्धावपि तेषां प्रत्यक्षेणोत्पत्त्यदर्शनान् कार्यान्वे नास्ति प्रमाणयेन तेषां हेतुमत्त्वं साधर्म्यं स्यात्, तथाह—

उभयान्यत्यात् कार्णत्यं महदादेर्घटादिवत् ॥ १२९ ॥

महदादिष्वभूतान्तं विवादास्पदं तावन्न पुरुषो, भोग्यत्वात् । नापि प्रकृतिः मोक्षान्यथाप्युपपत्त्या विनाशित्वात् । अत्र प्रकृतिपुरुष-भिन्नं तत् ; भिन्नत्वाच्च कार्यं घटादिवदित्यर्थं ॥ १२९ ॥

ननु विकारानिवाहादिनैव मोक्षाद्युपपत्तेर्यिनाशित्वमपि तेषाम सिद्धमित्याशङ्क्या कार्यान्वे हेत्वन्तराण्याह—

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिच्छिन्नत्वाद् देशिनामात्रप्रतियोगिनाच्छेदकजातिमत्त्वादि-त्यर्थं । तेन गुणव्यक्तीनां कियतीनां परिच्छिन्नत्वेऽपि न तत्र व्यभि-चारः ॥ १३० ॥

किञ्च—

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

उपजासादिना क्षीणं हि बुद्ध्यादितरमप्रादिभिः समन्वयेन समनु-गतेन पुनरुपधीयते । अतः समन्वयान् कार्यान्वेमुन्नीयत इत्यर्थः । नित्यस्य हि निरवयवतयाऽवयवतनुप्रवेशरूपं समन्वयो न घटत इति । समन्वये च भ्रुतिः प्रमाणम् मनः प्रकृत्य—'एवं ते स्वोभ्य योऽज्ञानां फलानामेका फलाऽतिशिष्टाभूत् । मान्नेनोपममाहिता प्राग्जालीम्' (छा उ ६।७।६) इति । योगसूत्रं च—'जात्यन्तरपरिणाम प्रकृत्या-पूराम्' (धार सू) इति ॥ १३१ ॥

किञ्च—

शक्तित्त्वेति ॥ १३२ ॥

करणतद्येत्यर्थः । पुरुषस्य यत् करणं तत् कार्यं घमुरादिपदिति माय । पुरुषे साक्षाद्विषयार्थकत्वं प्रकृतेर्नास्तीति प्रकृतिर्न करणमिति । अतो महत्त्वस्य करणतया कार्यान्वे सिद्धे सुतरामभ्येपामपि कार्यान्वेम् । इतिशब्दश्च हेतुपदसमाप्तिसूचनार्थः ॥ १३२ ॥

यदि च महदादिमध्ये विशिष्टकार्यं स्वीकियते तदापि तद्व्य-प्रकृतिः पुरुषो घेति सिद्धं न समोदितम् । प्रकृतेःपुरुषो प्रमात्य परे

णामित्वापरिणामित्वाभ्यां विवेकव्यावित्यत्रेवास्माकं तात्पर्यो-
दित्याह—

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

तद्धाने कार्यत्वहाने यदि परिणामी तदा प्रकृति । यदि वा अपरि-
णामी भोक्ता तदा पुरुष इत्यर्थ ॥ १३३ ॥

ननु नित्यमप्युभयमिदं स्यात्, तत्राह—

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

अकार्यस्य प्रकृतिपुरुषभिन्नत्वे तुच्छत्वं शशभृङ्गादिवन् प्रमाणा-
भावात् । अकार्यं हि कारणतया वा भोक्तृतया वा सिद्धयति, नान्यथे-
त्यर्थ ॥ १३४ ॥

तदेवं महदादिषु कार्यत्वं प्रसाध्य साम्प्रतं तैः प्रकृत्यनुमानेऽनुक्त
विशेषमाह—

कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

कार्यान्महत्त्वादेर्लिङ्गात् सामान्यतो दृष्टं कारणानुमानं यदुक्तं
तत् तादृस्थनिवृत्तये तत्साहित्यात् कार्यसाहित्येनैव कर्तव्यम् ।
“सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” (छां उ ६।२।१), “तम एवेदमग्र
आसीत्” (मै आ ५।२) इत्यादि श्रुत्यनुसारात् । तद्यथा—महदादिकं
स्वोपहितत्रिगुणात्मरुवस्तूपादानकं कार्यत्वात्, शिलामध्यस्थ-
प्रतिमाद्यत्, तैलादिवच्चेत्यर्थ । अत्रानुकूलतर्कः प्रागेव (१।६१-६५
भा) दर्शित ॥ १३५ ॥

तस्याः प्रकृतेः कार्याद्वैधर्म्यं विवेकार्थमाह—

अव्यक्तं त्रिगुणाद्भिद्भात् ॥ १३६ ॥

अभिव्यक्तात् त्रिगुणान्महत्त्वादिपि मूलकारणमव्यक्तं सूक्ष्मम् ।
महत्त्वस्य हि सुखादिर्गुण साक्षात् क्रियते, प्रकृतेश्च गुणोऽपि न
साक्षात्क्रियते इति प्रधानम् परमाव्यक्तम् । महत्त्वं नु तदपेक्षया
व्यक्तमित्यर्थ ॥ १३६ ॥

ननु परमसूक्ष्मं चेत् तर्हि तस्यापलाप एवोचित इत्याकाङ्क्षायां
पूर्वोक्तं स्मारयति—

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

सुगमम् ॥ १३७ ॥

प्रकृत्यनुमानगता विशेषा विन्नरतो विचारिताः । इत परमध्याय-
समाप्तिपर्यन्त पुरुषानुमानगता विशेषा विचार्या । तत्र षड्शनादी
विशेषमाह—

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् ॥ १३८ ॥

यत्र यन्तुनि सामान्यतो विवादो नास्ति न तस्य स्वरूपतः साधन-
मपेक्ष्यते, धर्मस्येतेत्यर्थं । अय भाव—यथा प्रकृते सामान्येनापि
साधनमपेक्षितं, धर्मिण्यपि विवादात् । नैवं पुरुषस्य साधनमपेक्षि-
तम्, चेतनापत्तारे जगदान्ध्यप्रसङ्गतो भोक्तव्यदम्पदायं सामान्यतो
यौजानामप्यविवादान् धर्म इव । धर्मो हि सामान्यतो यौक्षैरपि म्यी-
क्रियते ततश्चिल्लारोहणादिषु धर्मत्राम्युपगमात् । अतः पुरुषे त्रियेक-
नित्यत्वादिसाधनमात्रमनुमानं कार्यमिति ॥ १३८ ॥

‘संहतपरार्थत्यान् पुरुषस्य’ (११६६) इत्युक्तमूत्रेणापि विधे
कानुमानमेवाऽभिप्रेतम्, न तु तत्र पुरुषस्य सर्वथैवाप्रत्यक्षत्यमभि-
प्रेतमिति । तत्र चादौ विवेकप्रतिशास्त्रम्—

शरीरादिद्रव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

शरीरादिद्रव्यन्तं यद्यनुविंशानितररात्मकं यन्तु ततोऽतिरिक्तः
पुमान् भोक्तव्यर्थं । भोक्तृत्व च द्रष्टृत्वमिति ॥ १३९ ॥

अथ हेतूनाह सूत्रे—

संहतपरार्थत्यात् ॥ १४० ॥

यत्र सर्वं संहतं प्रख्यादिकं परार्थं भवति तदप्यादियन् । यतोऽ
संहतं संहतद्देहादिभ्यः परः पुरुषः सिद्धयतीत्यर्थः । अर्थं च हेतु-
संहतपरार्थत्यान् पुरुषस्येत्यत्र (११६६) व्याख्यानं । उक्तम्यापि
हेतोः पुनरुपन्यासो हेतुवर्गसङ्कलनाय ॥ १४० ॥

विश्व—

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

सुगदुःखमोहात्मकस्यादिवैपरीत्यादित्यर्थः । शरीरादीनां हि य-
सुखाद्यात्मकस्य धर्मः न सुखादिभोक्तृत्वं न सम्भवति, स्यर्थं सुखादि
प्रदाने कर्मकर्तृविरोधान्, धर्मिषुम्भारिण्य सुखाद्यनुभवादिने ।

ननु बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितं स्वसुखादिकं पुरुषेण गृह्यतां स्ववदिति चेन्न । एव सति बुद्धेरेव सुखादिरूपनौघित्यात् । पुरुषगतसुखादेर्बुद्धौ प्रतिबिम्बकल्पने गौरवात् । अहं-सुखी, दुःखी, मूढ, इत्यादिप्रत्यास्तु न पुरुषे सुखादिसाधकाः, तत्त्वामित्प्रेनाप्युपपत्तेश्च । बुद्धेः सुखादि-मत्प्रेनाप्युपपत्तेश्च । लौकिक्या ह्यहंबुद्धाववश्यं बुद्धिरपि विषयो मित्याज्ञानवासनादिरूपदोषानुवृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बकल्पनायां च गौरवा-दिति ।

आदिशब्देन चात्र 'त्रिगुणमविवेकि विषय' (सा का ११) इति कारिकोक्ताऽविवेकित्वादयो ग्राह्याः । तथा रूपादय शरीरादिधर्मा ग्राह्या ॥ १४१ ॥

किञ्च—

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

भोक्तुरधिष्ठातृन्वाधाधिष्ठेयेभ्यः प्रकृत्यन्तेभ्योऽतिरिक्ततेत्यर्थः । अधिष्ठानं हि भोक्तुः संयोगः । स च प्रकृत्यादीनां भोगहेतुपरिणामेषु कारणम् । भोक्तुरधिष्ठानाद् भोगायतननिर्माणमिति (५।११४) वक्ष्य-माणसूत्रान् । संयोगश्च भेदे सत्येव भवतीति भावः । इति शब्दो हेतु-समाप्तौ ॥ १४२ ॥

उक्तानुमानेऽनुकूलनरुं प्रदर्शयति सूत्राभ्याम्—

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

यदि हि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता स्यात् तदा भोक्तृत्वमेव व्याहन्येत, कर्मकर्तृविरोधान् । स्वस्य साक्षान् स्वभोक्तृत्वानुपपत्ते-रित्यर्थः । अनुपपत्तिश्च पूर्वमेव (१।९९ भा) व्याख्याता । अत्र सूत्रे पुरुषस्य भोगः स्वीकृत इति स्मर्तव्यम् । अपरिणामिनश्च पुरुषस्य भोगः, 'चिद्वसानो भोगः' (१।१०४) इत्यत्र व्याख्यातः ॥ १४३ ॥

किञ्च—

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १४४ ॥

शरीरादिक्रमेण चेद्भोक्तुः स्यात् तदा भोक्तुः कैवल्यार्थं दुःखात्यन्तो-च्छेदार्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्नोपपद्येत । शरीरादीनां विनाशित्वात् प्रकृ-तेश्च धर्मिप्राद्वकमानेन दुःखस्वाभाव्यासिद्ध्या कैवल्याऽसम्भवात् ।

न हि म्यमात्रस्यात्यन्तोच्छेदो घटन इत्यर्थः । अत्र क्वचस्यार्थं प्रवृत्ते-
रिति सूत्रपाठः प्राणादिकन्वाद्युपेक्षणीय ॥

महान्तरपर्यायान् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानान् ।

पुरुषोऽस्मि मां कुरुमान् क्वचस्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥

(सां वा १७)

इति पारिक्वात क्वचस्यार्थं प्रवृत्तेर्ध्वेति पाठात्, अर्थासङ्ग-
तेत्येति ॥ १४४ ॥

चतुर्विंशतिरत्रातिरिक्ततया पुरुषः साधितः, इदानीं पुरुषगणो
विशेषो विशेषस्मृद्योषणायानुमीयते—

जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

वेदोपिका आहुः—प्राणप्रकाररूपस्य जडस्यात्मनो मनसंयो-
गात्प्रज्ञानादपि प्रकाशो जायते इति । तत्र । त्रिकं जडस्याप्रकाशस्य
लोष्टादं प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगान् । अतः सूर्यादिषु प्रकाश-
स्यरूप एव पुरुष इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः—

यथा प्रकाशतमसोः मम्यन्धो नोपपद्यते ।

तद्वदेक्यं न मम्यद्वं प्रपञ्चपरमात्मनोः ॥

(श्रु. पु. २२।१० इति)

यथा दीपः प्रकाशात्मा इन्द्रो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानान्मानं तथा विद्यान् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥

(श्रु. पु. २२।११)

प्रकाशान्यं च तेजःमत्तयचैतन्येष्वनुगतमक्षणोपाधिरनुगतस्ययदा
रादिति ॥ १४६ ॥

ननु प्रकाशस्यरूपस्येऽपि तेजोयजमर्धमिमांशोऽस्मि, न वा?
तत्राह—

निर्गुणान्यान्न चिद्धर्मा ॥ १४७ ॥

सुगमम् । पुरुषस्य प्रकाशरूपस्ये गिडे तन्मम्यग्धमात्रेणान्य
ध्ययहारोपपत्तौ प्रकाशात्प्रकथमर्धमरूपनागोऽस्यमिन्यापि योऽप्यम् ।
तेजस्य प्रकाशात्प्रकथमिमेयाप्रहंऽपि म्यजं पुरुषं इरेण प्रदान् प्रकाश-
तेजसोर्भेदं चिद्धर्मा । धामनस्तु घानागयप्रकाशाप्रहकांटे प्रहलं

नान्तीत्यतो लाववाद्धर्मधर्मिभावशून्य प्रकाशरूपमेवाऽऽत्मद्रव्यं कल्प्यते । तस्य च न गुणत्वम् संयोगादिमत्त्वात्, अनाश्रितत्वाच्चेति । तथाच स्मर्यते—

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः पूर्णः सदा शिवः ॥

(सौ पु ११।२६ इति)

ननु निर्गुणत्वे पत्र का युक्तिरिति चेत् । उच्यते । पुरुषम्येच्छा-
द्याम्नावन्नित्या न सम्भवन्ति, जन्यताप्रत्यक्षात् । जन्यगुणाङ्गीकारे
परिणामिन्वापत्तिः । तथा चोभयोरेव प्रकृतिपुरुषयोः परिणामहेतुत्व-
रूपने गौरवम् । आन्ध्यपरिणामेन कदाचिदज्ञत्वस्यापत्या ज्ञानेच्छा-
दिगोचरसंशयापत्तिश्च । तथा जडप्रकाशयोगस्योक्तत्वाद्पि न नित्य-
म्यानिन्वज्ञानममत्र इति । इच्छादिक्रमन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनस्येव
लाप्यात् मिद्वपति । मन संयोगस्यात्मतथोभयोस्तद्धेतुत्वे गौरवात् ।
गुणशब्दश्च विशेषगुणार्चात्युक्तमेव । अत आत्मा निर्गुणः ।

अपि च ये तार्किका आत्मनः कर्तृत्वमिच्छन्ति तेषा मोक्षानुपपत्तिः,
जडं कर्तन्ति बुद्धेरेव गीतादिबद्धघ्नोत्पत्तिहेतुतयोक्तत्वात् । तस्याश्च
तन्मते मिथ्याज्ञानत्वाभावेन तत्प्रज्ञाननिवर्त्यत्वामम्भवात् । अत
श्रुत्युक्तमोक्षानुपपत्त्यात्मनोऽकर्तृत्वमस्माभिरिष्यते । अकर्तृत्वाच्चाहण-
मुखाद्यभाप । ततश्च मनस कृत्यादिहेतुत्वे कृत्पनीये लाप्यादन्त-
र्दृश्यगुणत्वापच्छेदेनैतत् कल्प्यते । जन आत्मा निर्गुण इति । यथो-
क्तस्य च परमसूक्ष्मस्यात्मनः स्वरूपं वाशिष्टे करामलकवन् प्रोक्त
चिच्चिद्य प्रतिपादितम् ।

यथा—

अमम्भरति मन्त्रं दिग्भूम्या कृशरूपिणि ।

प्रकाश्ये यादृशं रूपं प्रकाशम्यामलं भवेत् ॥

त्रिजगत् त्रमहं चेति दृश्ये मत्तामुपागते ।

द्रष्टुः स्यात् केवलीमापस्तादृशो त्रिमलात्मनः ॥

(यो वा शेषा ५५-५६) इति ॥१४६॥

नन्वहं जानामीति धर्मधर्मिभावानुभवात् पुरुषस्य चिद्धर्मकत्वं
निद्वपति, गौरवस्य प्रामाणिकत्वेनाऽद्वोपत्त्यादिति । तथाह—

६ सां०

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षवाधात् ॥ १४७ ॥

भवेद्वैयं यदि केवलतर्केणास्माभिर्निर्गुणत्वाच्चिद्धमत्त्वादिकं प्रसाध्य-
ते, किन्तु श्रुत्यापि । अतः श्रुत्या सिद्धस्य निर्गुणत्वादेर्नापलापः सम्भ-
वति, तत्प्रत्यक्षस्य गुणादिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यैव वाधान् । यद्दं गौर
इत्यादिप्रत्यक्षप्रदित्यर्थः । अन्यथा हि गौरोऽहमिति प्रत्यक्षयत्नेन
देहातिरिक्तात्मसाधिका अपि युक्तयो वाधिना म्युरिति जितं
नाम्निकैः ।

निर्गुणत्वे च श्रुतय - "नाशी चेता केवलो निर्गुणश्च" (इवेता
उ ६।११) इत्याद्या । चिन्मात्रत्वे तु श्रुतय - "अकर्ता चेतस्य चिन्मात्र
सच्चिदेकरमो ह्ययमात्मा" इत्याद्या इति सर्वज्ञत्वादिधृतयस्तु राहो
शिर इतिवह्नौकिकचिरुपानुवादमात्रा । विधिनिषेधश्रुतिमध्ये निषे-
धश्रुतेरेष पल्लवत्वात्-अथात आदेशो नेति नेति न तेनस्मादिति
नेत्यन्यत् परमस्मिन् इति (पृ उ १।३।६) श्रुतेः ।

किञ्चाज्ञानामह जानामीति प्रत्यये प्रमात्यरूपनायामेव गौरवम् ।
अनाद्यविद्यादोषस्याऽनुत्तमाननया भ्रमत्यन्त्यैघौत्सर्गित्वात् । अतो
भ्रमशतान्त पानित्येनाप्रामाण्यशङ्काश्चिन्दितरवाधैतरप्रक्षयाधने लाघ-
वतर्काद्यनुगृहीतमनुमानमपि समर्थमिति ॥

नन्वारमनो नित्यज्ञानस्यरूपत्वे कौटशं लाघवमिति चेत् । उच्यते ।
नेयायिकादिभिरन्य करण व्ययमायानुव्ययसायी तदाध्यधेति चरवार
पदार्था कल्प्यन्ते । अस्माभिस्यन्त करणं व्ययमायस्थानीया च तद्वृ-
त्तिरनन्तानुव्ययमायस्थानीयाश्च नित्यैकमानरूप आरमेति त्रय पदार्थाः
कल्प्यन्त इति ॥ १४८ ॥

ननु यदि प्रकाशरूप पवारमा तदा सुषुप्त्याद्ययम्याभेदो गोपयघने,
सदा प्रकाशानशयादिति । तत्राह—

सुषुप्त्याद्ययमाशित्वम् ॥ १४८ ॥

सुषुप्त्याद्ययमायस्थाप्रयस्य युक्तिनिष्ठस्य माशित्वमेव पुसीत्यर्थः ।
तदुक्तम्—

जाग्रत् इममः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिपृत्तयः ।

नामां विलभणो जीवः माशित्वेन व्ययस्थितः ॥

(भाग १।१।३१७) इति

तासां बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्थारहितो निर्णीत इत्यर्थः ।

तत्र जाग्रत्प्रामावस्थेन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः । स्वभावस्था च संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः । सुषुप्त्यवस्था च द्विविधाद्धसमग्रलयभेदेन । तत्राद्धलये विषयाकारा वृत्तिर्न भवति-किन्तु स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्तिर्भवति । अन्यथोत्थितस्य सुखमहमस्थाप्समित्यादिरूपसुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः । तदुक्तं व्याससूत्रेण-“मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिदोषात्” (ब्र सू ३।२।१०) इति ।

समग्रलये तु बुद्धेर्वृत्तिमामान्याभावो मरणादाविव भवति । अन्यथा ‘ममाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपते (सां सू ५।१।१६) त्यागामिसूत्रानुपपत्तेरिति । सा च ममप्रसुषुप्तिवृत्त्यभावरूपेति पुरुषस्तत्साक्षी न भवति, पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात् । अन्यथा संस्कारादेरपि बुद्धिधर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः । सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां स्वप्रतिविम्बिताना प्रकाशनमिति वक्ष्याम (सां सू १।१६१) । अतो ज्ञानार्थं पुरुषस्य न परिणामापेक्षेति ।

म्यादेतन् । सुषुप्ते यदि सुखदुःखादिगोचरा बुद्धिवृत्तिरिष्यते, नहि जाग्रदादावप्यन्वितवृत्तीनां वृत्तिग्राह्यत्वस्वीकार एव युक्त इति व्यर्था तत्साक्षिपुरुषकल्पना । स्वगोचरवृत्तत्वेनैव स्वव्यवहारहेतुतायाः सामान्यतः सुवचत्वादिति ।

मैत्रम् । नियमेन स्वगोचरवृत्तिकल्पनेऽनवस्थापत्तिर्गौरवं च स्यात् ।

किञ्चाह सुषुप्तीत्यादिवृत्तिषु सुखादीनां विशेषणतया निर्विकल्पकं तज्ज्ञानमादावपेक्ष्यते । तत्र चानन्तनिर्विकल्पकवृत्त्यपेक्षया लाघवेन नित्यमेकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्पते । अहं सुखीत्यादिविशिष्टज्ञानार्थं बुद्धिवृत्तेरेव तादृशाकारत्वं पुरुषे वृत्तिसारूप्यमात्रस्वीकारेण वृत्त्याकारातिरिक्तकारानभ्युपगमान् स्वतन्त्राकारेण परिणामापत्तेरिति ॥१४८॥

अथैवं पुरुषस्य सुषुप्त्यादिसाक्षिमात्रत्वेन पुरुषैक्यस्याप्युपपत्तौ न किमेकोऽनेको वेति सन्नयः तत्रायं पूर्वपक्ष-लाघवतर्कसहकारेण यत्प्रतीभ्योऽभेदधुत्तिभ्य एव एवात्मा सिद्धयति । जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वैधर्म्याणां बुद्धिधर्मत्वात् । यद्यप्येकस्यात्मनः सर्वबुद्धिसाक्षित्वं तथाऽपि यस्या बुद्धेर्या वृत्तिः सैव बुद्धिस्तद्वृत्तिविशिष्टतया साक्षिणं गृह्णाति, घटं जानामीत्यादिरूपैः । अत एकस्या बुद्धेरयं घट इति वृत्तौ सत्यामन्य बुद्धिवृत्तिद्वारा नानुभवो, घटमहं जानामीति ॥

तत्र सिद्धान्तमाह—

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषग्रहृत्वम् ॥ १४९ ॥

“पुण्यधान् मयं जायते, पापी नरके, असौ कथयते, ज्ञानी मुच्यते” इत्यादे श्रुतिस्मृतिव्यवस्थाया विभागस्यान्यधानुपपत्त्या पुरुषा यद्वद इत्यर्थः । जन्ममरणे चात्र नोत्पत्तिविनाशी, पुरुषनिष्ठत्वाभावात् । किन्त्वपूर्वदेहेन्द्रियादिसद्धानविशेषेण संयोगश्च वियोगश्च भोगतद् भावनियामकाधिति । जन्मादिव्यवस्थायां च श्रुति —

अज्ञामेवा लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा सृजमानां सरूपाः ।
अज्ञो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते । जहात्येना भुक्तभोगामज्ञोऽन्यः ॥
(द्र्वेता उ ४।५)

ये तद्विदुरन्मृतास्ते भवन्त्येतेनरे दुःखमेवापियन्ति (सू उ ४।४।१४, द्र्वेता उ ३।१०) इत्यादिरिति ॥ १४९ ॥

ननु पुरुषैक्येऽप्युपाधिस्वापच्छेदकभेदेन जन्मादिव्यवस्था भवेत्, तथाह—

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव
घटादिभिः ॥ १०५ ॥

उपाधिभेदेऽप्येकस्यैव पुरुषस्य नानोपाधियोगोऽस्त्येव । यथैकस्यैव आकाशस्य घटशुद्धादिनानायोगः । अतोऽप्यच्छेदकभेदेनैकस्यान्नन एव विविधजन्ममरणाद्यापत्ति कायव्यूहादादिरिति न तन्ममति एव यस्या, एक पुरुषो जायते नापर इत्यादिरित्यर्थः । न चापच्छेदकभेदेन कपिसंयोगतद्भाववत्येकस्मिन्नेव मृक्षे व्यस्था घटो । एको मृक्ष कपिसंयोगी, अन्यश्च नेति ।

किंचैशोपाधितो मुक्तस्याप्यात्मप्रदेशश्चोपाधयत्तः पुनरंधापरत्या यन्धमोपाऽव्यवस्था तदव्यवस्था । यथैकघटमुक्त्याकाशप्रदेशस्यव्यवस्था घटयोगाद् घटाकाशव्यवस्था तद्वदिति । न च यन्धमोक्षव्यवस्था श्रुतिरपि लौकिकधमानुयादमात्रमिति यावत् । मोक्षस्याऽलौकिकत्वात् । सिद्ध्यापुरुषार्थमतिपादनेन श्रुते प्रनारकत्वात्तत्रैव ॥ १०५ ॥

ननु चैतन्मयैक्येऽपि तत्तदुपाधिरितिऽप्यतिगिनतामप्युपागम्य ययम्योपपादनीया, तथाह—

उपाधिर्भियते न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिरेव नाना, न तु तद्वानुपाधिविशिष्टोऽपि नानाभ्युपेयो विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नानात्मनाया एव शास्त्रान्तरेऽप्यभ्युपगमापत्तेरित्यर्थः वन्धमोक्षयोर्विशिष्टत्वे विशेषणवियोगेन विशिष्टनाशान्न मोक्षोपपत्तिरित्यादीन्यपि दूषणानि ।

ननु विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकादिति षष्ठाध्याये स्वयमेवाहङ्कारविशिष्टस्य जीवत्वं वक्ष्यतीति चेन्न । प्राणधारकत्वरूपजीवत्वस्यैव विशिष्टावेपरत्रचनात् । न तु बन्धमोक्षव्यवस्थाया विशिष्टाधित्वं वक्ष्यते, मोक्षकाले विशिष्टासत्त्वादिति ॥

यत्रपि ज्ञेयिगर्भाना वेदान्तिमुवा आहुः । एकस्यैवात्मनः कार्यकारणोपाधिषु प्रतिविम्बानि जीवेश्वरा, प्रतिविम्बानां चान्योऽस्य भेदात्तन्मायस्विलक्षणस्योपपत्तिरिति ।

तदप्यमन् । भेदाभेदविकल्पासद्वत्त्वान् । विम्बप्रतिविम्बयोर्भेदे प्रतिविम्बस्याऽचेतनतया भोक्तृत्वबन्धमोक्षाग्रनुपपत्तिः । जीवब्रह्माभेदरूपतत्सिद्धान्तक्षतिश्च । जीवेश्वरभिन्नस्यात्मनोऽप्रामाणिकत्वश्च । अभेदे तु साङ्कर्यापत्तिहारः । भेदाभेदाभ्युपगमे तु तत्सिद्धान्तहानि, भेदाभेदविरोधश्च ।

अस्मन्मते त्वमेदोऽविभागलक्षणो भेदश्चान्योभ्याभाव इत्यविरोध इति । अत्रच्छेदप्रतिविम्बादिदृष्टान्तवाक्यानि त्वमे द्याल्यास्यामः (सां. सू. १।१५३-१५४) ।

स्यादेतत् विम्बप्रतिविम्बादिभेदं परिकल्प्य श्रुत्या बन्धमोक्षव्यवस्था कल्पितेत्येवास्माभिरुच्यते, न तु परमार्थतो विम्बप्रतिविम्बभावस्तयोर्भेदो बन्धमोक्षादिकं चेप्यत इति ।

मन्वम् । एषं सति बन्धमोक्षादिश्रुतिगणस्य भेदश्रुतिगणस्य चोभयोर्भाषेक्षया केवलामेदश्रुतिगणस्यैवाविभागपरतयैव सङ्कोचो लाघवाद्युक्तः । श्रुतिस्मृत्यन्तरैरविभागस्य सिद्धत्वाच्चेति ॥ १५१ ॥

आत्मेभ्यवादिपुक्तं दूषणमुपसहरति—

गद्यधेरुत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्ध-

धर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

एव रीत्यैरुत्वेन सर्वतो वर्तमानस्याऽऽत्मनो जन्ममरणादिरूपविषयधर्मप्रसङ्गो न युक्त इत्यर्थः । यद्वैकत्व इति छेदः । एकत्वेऽभ्यु-

पगम्यमाने परितः सर्वतो वर्तमानस्य सर्वोपाधिद्वयनुगतस्य विरुद्धधर्मा-
ध्यासो नेति, न, किन्तु सर्वथा विरुद्धधर्मसङ्करोऽपरिहार्य इत्यर्थः ।

ननु पुरुषो निर्धर्मकः, तत्र कथं जन्ममरणबन्धमोक्षादिविरुद्धधर्म-
माङ्गुर्यमापद्यते, भवद्विरपि सर्वेषां धर्माणामुपाधिनिष्ठत्वाऽभ्युपगमा-
दिति चेन्न । उक्तधर्माणां संयोगवियोगभोगाभोगरूपतया पुरुषे श्ची-
कारात् । परिणामरूपधर्माणामेव पुरुषे प्रतिषेधस्योक्तत्वादिति ।

यथा स्फटिकेषु लौहित्यनीलिमादिधर्माणामारोपितानामपि व्य-
यस्यास्ति तथा पुरुषेष्वपि बुद्धिधर्माणां सुखदुःखादीनां शरीरादि-
धर्माणां च ब्राह्मण्यक्षत्रियत्वादीनामारोपितानामपि व्ययस्याऽस्ति
शास्त्रेषु । यथा विष्णुपुराणे—

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्दृते ।

न च सर्वे प्रयुज्यन्त एवं जीवाः सुखादिभिः ॥ इति ॥ १५२ ॥

साऽपि व्ययस्यैकात्म्ये सति जन्मादिव्ययस्थापदेन नोपपद्यत इत्याह-
अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेकत्वात् ॥ १५३ ॥

अन्यधर्मत्वेऽपि धर्माणां सुखादीनामारोपान् पुरुषे व्ययस्था न
सिद्धयति । आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः । आकाशस्यैकत्वेऽपि
घटाप्रच्छिन्नाकाशानां घटभेदेन भिन्नतयोपाधिधर्मव्ययस्यां घटने
आत्मत्वजीवत्वादिभ्यस्तु नोपाध्यवच्छिन्नस्य, उपाधिवियोगे घटाकाश-
नाशान् तत्राशेन जीवो न म्रियत (गृह उ १।३।४८) इत्यादिभ्युनि-
विरोधप्रसङ्गात् । किन्तु केवलचैतन्यस्येति प्राग्वोक्तम् ।

इमा व्ययमोक्षादिव्ययस्थाऽनुपपत्तिं सूक्ष्ममाप्तुर्ध्वजधुनिशा
वेदान्तिभ्यः उपाधिभेदेन व्ययमोक्षव्ययस्यैकत्वात्वेऽप्याह । तेऽप्ये-
तेन निरस्ताः । येऽपि तेषु देशेषु इमामेवानुपपत्तिं पश्यन्त उपाधि-
गतचित्प्रतिबिम्बानामेव व्ययमोक्षव्ययस्यैकत्वात्, उपाधि-
भेदाभेदादिष्विदृश्यामहत्यादिदोषान्, अन्तःकरणस्य तदुत्पत्त्यन्तित-
त्वादि (सां सू १।९०) व्यग्रोक्तदोषाद्यः ।

किञ्च वेदान्तमूत्रे षाऽपि सर्वात्मनामव्ययैकत्वं नोक्तमस्ति । प्रायुन
“भेदव्ययपदेशाद्यास्य. (प्र सू १-१-२१), अधिगन्तु भेदनिर्देशान्
(प्र सू २-१-२०), अतो नानाव्ययपदेशा” (प्र सू २-२-४३)
दिग्भेद उक्तः । अत आधुनिशानामवच्छेदप्रतिबिम्बादिपक्षे भव-
सिद्धान्ता एव । स्यशास्त्राऽनुक्तमिदं धर्माधुन्यमानतः प्रसिद्धान्तस्यैव
सिद्धान्ततया च्चेत्त्यादिकं प्रथममात्मानाभाष्ये प्रतिपादितमस्माभिः ॥ १५३ ॥

नन्वेवं पुरुषनानात्वे सति—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

(ब्र वि उ १२)

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवजितः ।

एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥

(कृ पु २।२।२२)

इत्याद्या श्रुतिस्मृतय आत्मैकत्वप्रतिपादिका नोपपद्यन्त इति तत्राह—

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

जात्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति, तासां जातिपरत्वात् । जाति सामान्यमेकरूपत्वं, तत्रैवाद्वैतश्रुतीनां तात्पर्यात्, न त्वस्वरूपत्वे । प्रयोजनाभावादित्यर्थः । जातिशब्दस्य चैकरूपतार्थैकत्वमुत्तरसूत्राल्लभ्यते । यथाश्रुतजातिशब्दस्यादरे—“आत्मा वा इदमेकं एवाग्र आसीत्” (ऐ उ १।१।१) “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्” (छा उ ६।२।१) इत्याद्यद्वैतश्रुत्युपपादकतयैव सूत्र व्याख्येयम् । जातिपरत्वात्-विजानीयद्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः । तत्राद्यव्याख्यायाम् अर्थ भागः । आत्मैक्यश्रुतिष्वेकादिशब्दाश्चिदेकरूपतामात्रपरा, भेदादिशब्दाश्च धैवर्म्यलक्षणभेदपरा ॥

एव एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥

(ब्र वि उ १६)

इत्यादिवान्येष्वेकरूपार्थत्वावश्यकत्वात् । अन्यथावस्थात्रयेऽप्यात्मन एकतामात्रज्ञानेन स्थानत्रयव्यतीतशब्दोक्ताया अवस्थात्रयाभिमाननिवृत्तेरसम्भवात् । तथैकरूपताप्रतिपादनेनैव निखिलोपाधिविचयेन सर्वात्मना स्वरूपरोधनसम्भवाच्च । न ह्यन्यथा निर्धर्मकरमात्मस्वरूपं विशिष्य ब्रह्मणापि शब्देन साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यते, शब्दानां सामान्यमात्रगोचरत्वात् । आब्रह्मस्तम्पर्यन्तेऽप्यात्मन एकरूपत्वे तु प्रतिपादिते तदुपपत्त्यर्थं शिष्यः स्वयमेव ताद्यद्विषेचयति याद्यनिर्विशेषे शब्दगोचरे म्वरूपं पर्यवम्यतीति । ततश्च नि शेषाऽभिमाननिवृत्त्या श्चतुस्तयो भवति ।

यदि पुनरद्वैतवाक्यान्वयलण्डतामात्रपराणि स्युस्तर्हि तेभ्यो नाभि-
माननिवृत्तिः सम्भवति । आकाशो विविधशब्दब्रह्मण्डेऽप्यात्मनि सुख-
दुःखनदभावादीनामवच्छेदकभेदैरुपपत्ते । एकस्यैव वाक्यस्यालण्ड-
त्वावैधर्म्योभयपरत्वे च वाक्यभेदोऽलण्डतापरकल्पनाया फलाभावात्,
अवैधर्म्यज्ञानादेव सर्वाभिमाननिवृत्ते ।

अतोऽद्वैतवाक्यानि नालण्डतापराणि, न्यायानुसूत्रेण यत्प्रतीभि
भेदप्राहकधृतिस्मृतिभिर्विरोधात् । किन्त्ववैधर्म्यलक्षणाभेदपराण्येव ।
साम्ययोधकधृतिस्मृतिभिरेकवाक्यत्वात् । "गामान्यात्" (अ, ३
पा २ सू ३०) ब्रह्मसूत्राच्चेति । तत्र साम्ये धृतय - "ययोर्दकं शुद्धे
शुद्धमासिकं तादृगेव भवति । एव मुनेर्विज्ञानन आत्मा भवति गौतम ।
(कठ उ ४।१।५), निरञ्जन परमं साम्यमुपेती" (सु उ ३।१।३)
त्याद्या स्मृतयश्च—

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वभूतेषु तत् ममम् ।

स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुखमाहितचेतमा ॥

यावानात्मनि बोधात्मा तावानात्मा परात्मनि ।

य एतं मततं वेद जनभ्योऽपि न मुच्यति ॥इत्याद्याः॥

उक्तधृता मोक्षदशायामपि भेदघटितसाम्यवचनान् स्वरूपभेदोऽ-
प्यात्मनामस्तीति निरुक्तम् । अवैधर्म्यभेदपरत्वे चास्मन्मते "विष्णुरद्वै-
तेशोऽहं" मित्यादिवाक्याना मन्तव्यम्, न तु "तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मी"।
त्यादिवाक्यानामपि ।

तत्र साङ्ख्यमते प्रलयकालीनस्य पूर्णात्मन एव तदादिपरदार्य
नया नित्यशुद्धमुक्तस्वप्नसोत्थादिव्याधृतस्य तादृशवाक्यार्थत्वात् ।
यदि तु सर्गाद्युत्पन्नपुरुषो नारायणाऽऽल्य एव तत्परदार्यमन्तदा तत्त्वम-
सोत्थादिव्याक्यानामप्यवैधर्म्यार्थकत्वात् ।

ननु प्रयोजनामायात्र भेदपरत्वे धृतीनां सम्भवतीति चेत् । सोऽपो-
पपादनस्यैव प्रयोजनस्यात् । शृष्टिसंहारयोः प्रयाहरूपेणानुच्छेदात्
तस्यैक्ये मोक्षानुपपत्ते । अवैधर्म्यभेदस्य लोकात्मिकतया न तत्परत्वं
धृतीना घटत इति ।

मैषम् । लाघयतर्जगाकाशयदात्मन्येकत्वस्यानुमानत प्रसक्तस्य
धत्वादिभिर्विरोधान् । स्वपरत्वंतन्वयोभेदस्य चास्त्वयशरथात्, देहादि-
प्येयानुभवान् । "य एतस्मिन्नुद्भ्रमन्तरं बुरुतेऽथ तस्य भय भवती"।

(तं उ २७) त्यादिभेदनिन्दा तु वैधर्म्यविभागान्यतरलक्षणभेदप-
रेति ।

नन्वेवं मुक्तानां प्रतिविम्बावच्छेदश्रुतीनां का गतिरिति चेदुच्यते ।
अनेकनेजोमयादित्यमण्डलवत् अनेकात्ममयमपि चिदादित्यमण्डलमे-
करसमविभक्तंरूपिण्डीकृत्य तस्य किरणवत् स्वाशभूतैरसङ्ख्य
पुरुषैरसङ्ख्योपाधिष्वसख्यविभाग एव प्रतिविम्बादिदृष्टान्तै प्रति-
पाद्यते विभागलक्षणान्यत्वस्य वाचारम्भणमात्रत्वं बोधयितु, न पुनर-
सण्डत्वम् ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

(कठ उ १।५।१०)

इत्यादिसांशदृष्टान्तश्रुतीना न्यायानुग्रहेण बलधत्त्वादिति । यथा
च धर्म्यते—

यस्य मर्मात्मकत्वेऽपि सण्डयते नैकपिण्डता ॥ इति ॥

ब्रह्ममीमासासाया तु नित्याभिव्यक्ते परमेश्वरचैतन्येऽन्येषा लय-
रूपाविभागेनाप्यद्वैतमुक्तम्, 'अविभागो वचनादि'ति (अ ४ आ. २
सू १६) सूत्रेणेति । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये (भा० ४) प्रोक्त-
मस्माभिरिति दिक् ॥

सूत्रस्य द्वितीयव्याख्यायां त्वयं भावः । प्रलयकाले पुरुषविजा-
तीयं सर्धमेवासत्, अर्थक्रियाकारित्वाभावात् पुरुषाणां कूटस्थत्वे-
नार्थक्रियैवाप्रसिद्धेति । अतः सर्गकाल इव प्रलयेऽपि सत्त्वम् । अत-
स्तदात्मना विजातीयद्वैतराहित्यम् । तथा सर्गकालेऽपि कूटस्थत्व
रूपपारमार्थिकसत्त्वेनान्यत्वेति विजातीयद्वैतराहित्यात् सर्गकालीना
द्वैतश्रुतयोऽप्युपपन्ना ॥ इति ॥ १५४ ॥

नन्वात्मन एकत्ववदेकरूपत्वमपि नानारूपताप्रत्यक्षेण विरुद्धम्,
तत् कथमुक्तं जातिपरत्वादिति, तत्राह—

विदित्वन्धकारणस्य दृष्ट्याऽनद्रूपम् ॥ १५५ ॥

विदितं स्पष्ट बन्धकारणमविवेको यत्र तस्य दृष्ट्यैव पुरुषेष्वत-
द्रूप रूपभेद इत्यर्थः । अतो भ्रान्तदृष्ट्या न रूपभेदसिद्धिरिति ॥१५५॥

ननु तथाप्यनुपलम्भादेकरूपत्वाभाव सेत्स्यति—तत्राह—

नान्धादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥ १५६ ॥

अनुपलम्भ एवासिद्धः । अज्ञेयदर्शनेऽपि ज्ञानिभिरेकरूपत्वस्य दर्शनादित्यर्थः ॥ १५६ ॥ -

अद्वैतश्रुत्यनुपपत्तिं समाधायाखण्डाद्वैते बाधकान्तरमाह—

वामदेवादिर्मुक्तो नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

वामदेवादिर्मुक्तोऽस्ति, तथापीदानीं यन्व स्वस्मिन्ननुभवसिद्धः । अतो नाखण्डात्माद्वैतमित्यर्थः ।

‘म चापि जानिम्मरणात्तरोधस्त्रैव जन्मन्यपरगभाप’ ।

इत्यादिवाक्यद्वयविरोधश्चेति शेषः । न चैवं बन्धमोक्षाद्युपाधे र्वेत्त्यवगन्तव्यम्, श्रुतिस्मृतिसिद्धान्तविरोधात् । तु एव मा भुञ्जी-
येति कामनादर्शनेन पुरुषमोक्षस्यैव मोक्षाद्यपरमपुरुषार्थत्वात् । उपा-
धेर्दुःसद्धानस्य च तादर्थ्येन परम्पर्येव पुरुषार्थत्वान् पुत्रादिवदिति ॥

यदप्याधुनिकेर्मायावादिभिरुच्यते—अद्वैतश्रुतिविरोधाद् बन्धमोक्ष-
सृष्टिसंहारादिधृतयो बाध्यन्त—इति ।

तदप्यमत् । मोक्षाद्यफलमपि ध्वणकाल एवाभावनिधये ध्व-
णोत्तरं मननादि विधेरनुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । प्रपञ्चान्तर्गत-
स्य वेदान्तस्याप्युत्तरेत्या याधे वेदान्तागततेऽप्यर्हते पुनः सशया
पत्तेः । म्याप्तवाक्यस्य जाप्रति यात्रे तद्वाक्याद्ये पुनः संशयश्च ।

दिञ्च “मिथ्यानुद्धिर्नास्तिइते”त्यनुशासनाद्—(अमरपो १।४.४)
धर्मादिषु म्यापयन्मिथ्यादृष्टयो र्वाऽप्रभेदा एव साधुनिष्कामदेन
प्रपञ्चस्यापिचक्रतायाश्च तैरभ्युपगमादिति दिक् ॥ १५७ ॥

अनु वामदेवादिरपि परममोक्षो न जान इत्यभ्युपेयम्, तथाह—

अनादावशयावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादां कालेऽद्ययात्रशेन्मोक्षो न जान कस्यापि, तर्हि भविष्य-
त्कालोऽप्येवं मोक्षश्च एव म्यान् । सम्यक्साधनानुष्ठानम्याधिनेषा
दित्यर्थः ॥ १५८ ॥

तत्र प्रयोगमाह—

इदानीमिदं सर्वं नान्त्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

सर्वं नान्त्यन्तोच्छेदः कस्यापि पुंसो नाम्नि यत्मान-
वाऽददित्यनुमानं सम्भवेदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

पुरुषाणां यदेकरूपत्वमेकत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थावधारितं, तत् किं मोक्षकाले, किं सर्वदैवेत्याकाङ्क्षायामाह—

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

स च पुरुषो व्यावृत्तोभयरूपो, व्यावृत्तो निवृत्तो रूपभेदो यस्मात् त्वेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः सदैकरूपतासिद्धेरिति शेषः । तदुक्तम्—

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।

रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति ब्रह्मयते ॥ इति ॥

जगदाख्यमहास्वप्ने स्वप्नात् स्वप्नान्तरं ब्रजत् ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्ववृंहितम् ॥ इति च ॥ १६० ॥

ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्वं, तत्राह—

साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात्, न तु परिणामत इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षितावगम्यते, “साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्” इति साक्षिशब्दव्युत्पादनात् । साक्षाद् द्रष्टृत्वं चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम् । पुरुषे च साक्षात्सम्बन्ध स्वबुद्धि वृत्तेरेव भवति अतो बुद्धेरेव साक्षां पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति साक्षाद्यो विभागः । ज्ञाननियामकधार्मिकारतास्थानीय प्रतिविम्बरूप एव सम्बन्धो, न तु संयोगमात्रमिति प्रसङ्गादित्यसकृदावेदितम् । विष्णवादेः सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रियादिव्यवधानाभावात्तत्रैव गौणम् । अक्षयसम्बन्धात् साक्षित्वमिति पाठे त्वक्षमात्र बुद्धि करणत्वसामान्यात् । तस्या यथोक्तात् प्रतिविम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः ॥ १६१ ॥

उभयरूपत्वाभावात्सिद्धयर्थं पुरुषस्यापरो विज्ञोपावाह सूत्रास्याम्—

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

सदैव पुरुषस्य तु साक्षात्सम्बन्धश्चान्यत्त्वम् । तु सादेर्बुद्धिपरिणामत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थस्तु तु स्वभोगनिवृत्ति प्रतिविम्बरूपतु यन्निवृत्तिर्वैत्युक्तमेव ॥ १६२ ॥

औदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

औदासीन्यमर्हत्त्वम् । तेन चान्येऽपि निष्कामत्वाद्य उपलक्ष-

णीया । “काम. सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्धाही-
र्भौरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुते । इतिशब्द पुरुषधर्मप्रतिपादन-
समाप्तौ ॥ १६३ ॥

नन्वेव प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यं वैधर्म्येण विवेकं सिद्धे पुरुषस्य
कर्तृत्व बुद्धेरपि च ज्ञातृत्वं श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं कथमुपपद्येयात्,
तथाह—

उपरागात् कर्तृत्वं चित्साक्षिध्याचित्साक्षिध्यात् ॥१६४॥

अत्र यथायोग्यमन्वय । पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तद् बुद्ध्युपरागात् ।
बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसाक्षिध्यात् । एतदुभयं न वास्तवमित्यर्थः ।
यथाऽग्नयसो परस्पर संयोगविशेषात् परस्परधर्मद्वयप्रहार आंषा
धिको, यथा वा जलसूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धि-
पुरुषयोरिति भावः । एतच्च कारिकायाऽप्युक्तम्—

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिय लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेषु भवत्युदासीनः ॥ इति ॥

चित्साक्षिध्यादिति द्वि पाठोऽध्यायनमाप्तिमूचनार्थं ॥ १६४ ॥

हेयहाने तयोर्हेतु इति व्यूहा यथाक्रमम् ।

चत्वारः शास्त्रमुख्यार्था अध्यायेऽस्मिन् प्रपञ्चिताः ॥ १ ॥

मद्भिः समाट्-रूपयुगाणामर्थम्प्राप्तं प्रपञ्चनात् ॥

शास्त्रं योगरदेतेदं साङ्ख्यप्रवचनाभिधम् ॥ २ ॥

इति श्रीविद्यानाचार्यनिमित्ते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये
विषयाध्याय प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

शास्त्रस्य विषयो निरूपितः । साम्प्रतं पुरुषस्वापरिणामित्वोप-
पादनाय प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियामतिविस्तरेण द्वितीयाध्याये बध्यति ।
तत्रैव प्रधानकार्याणां स्वरूप विस्तरतो बक्तव्यम्, तेभ्योऽपि पुरुष-
स्यातिस्फुटविवेकाय । अत एव—

विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।

यो यथावद्विजानाति न त्रिगुणो विमुच्यते ॥

(शं प २१७३७)

इति मोक्षधर्मादिषु त्रयाणामेव ज्ञेयत्वग्रहणम् । तत्रादावचेतना-
या प्रकृतेर्निप्रयोजनक्षेत्रे मुक्तम्यापि बन्धप्रसङ्ग इत्याशयेन
जगत्सर्जने प्रयोजनमाह—

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

कर्तृत्वमिति पूर्वाध्यायशेषसूत्रादनुपज्ज्यते स्वभावतो दुःख-
वन्त्राद्विमुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिविम्बरूपदुःखमोक्षार्थप्रतिविम्बसम्बन्धेन
दुःखमोक्षार्थं वा प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् । अथवा म्वाऽर्थम् स्वस्य
पारमार्थिकदुःखमोक्षार्थमित्यर्थः । यद्यपि मोक्षबद्भोगोऽपि सृष्टे-
प्रयोजनं, तथापि मुच्यत्वान्मोक्ष एवोक्तः ॥ १ ॥

ननु मोक्षार्थं चेत् सृष्टिस्तर्हि सकृत् सृष्ट्यैव मोक्षसम्भवे पुन-
पुन सृष्टिर्न स्यादिति, तत्राह—

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

नैकदा सृष्टेमोक्षं, किन्तु बहुशो जन्ममरणव्याध्यादिविविधदुःखेन
भृशं तप्तस्य । ततश्च प्रकृतिपुरुषयोर्विभेदव्यात्योत्पन्नपरत्वैराग्यस्यैव
मोक्षोत्पत्तिसिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥

सदृच्छृष्ट्या वैराग्यासिद्धौ हेतुमाह—

न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिरनादियासनाद्या

बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥

श्रवणमपि बहुजन्मकृतपुण्येन भवति । तथापि श्रवणमात्रात्

चैराग्यसिद्धिः, किन्तु साक्षात्कारात् । साक्षात्कारश्च ह्यदिति न भवति-
धनादिमिथ्यावासनाया यत्प्रवृत्त्यात्, किन्तु योगनिष्ठया । योगे च
प्रतियन्धशालुल्यमित्यतो बहुजन्मभिरेव चैराग्यं मोक्षश्च कदाचित्
कस्यचिदेव सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सृष्टिप्रवाहे हेत्यन्तरमाह—

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा गृहस्थानां प्रत्येकं बहवो भर्तव्या भवन्ति स्त्रीपुत्रादिभेदेन
एव सत्त्वादिगुणानामपि प्रत्येकमसहस्रपुरुषा विमोचनीया भवन्ति ।
अतः कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्तरमोचनार्थं सृष्टिप्रवाहो घटते,
पुरुषाणामानन्त्यादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रम् “कृतार्थं प्रति नष्ट
मप्यनष्टन्तदन्यसाधारणत्वात्” (२।२२ सू) इति ॥ ४ ॥

ननु प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वं कथमुच्यते “यत्तस्मादात्मन आकाश
सम्भूतः” (तै उ २।१) इति श्रुत्या पुरुषस्यापि स्रष्टृत्वसिद्धेरिति,
तत्राह—

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याभ्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ स्रष्टृत्वस्य वस्तुत्वे च सिद्धे पुरुषस्य स्रष्टृत्वाभ्यास एव
श्रुतिषु मिद्वति, उपासनायामेव धृतेस्तात्पर्यात् । “अजायन्”
(श्वे उ ४।१) मित्यादिध्रुत्यन्तरेण प्रकृते स्रष्टृत्वसिद्धे, पुंसां
कृट्स्थविःमात्रनाशोधकध्रुत्यन्तरविरोधाद्येत्यर्थः ।

अयं चाभ्यास उपचाररूपो लोकोः सिद्ध एवास्ति । यथा म्यशक्तिषु
योगेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्यते, तथा म्यशक्ति प्रकृतौ
वर्तमानं स्रष्टृत्वादिशक्तिमत्सु पुरुषेषूपचर्यते, शक्तिशक्तिमदभेदात् ।
तदुक्तं श्रीमै—

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ।

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्रचिन्तकाः ॥

(कृ पु १।२।२८) इति ॥

भेदमन्योन्यामायमभेदं चापिमागरूपं प्रकृत्यादितत्त्वोपायका
पश्यन्तीत्यर्थः । तयोद्योदाहरणम्—“अथात आदेशो नैति नैती”र्यादि
धृति (कृ उ २।३।६), “आग्नेयेदं अयमि”र्यादि (छां उ ३।२।१२)
धृतिश्चेति भावः ॥ ५ ॥

नन्वेवं प्रकृतावपि स्रष्टृत्वं धाम्तवमिति कुतोऽवधृतम्, सृष्टे स्वप्नादितुल्यताया अपि श्रवणादिनि, तत्राह—

कायतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

कार्याणामर्षक्रियाकारितया धास्तवत्वेन कार्यत एव धर्मिग्राहक प्रमाणेन प्रकृतेर्धाम्तवस्रष्टृत्वसिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नादितुल्यताश्रुतयस्त्व-
नित्यतारूपासत्त्वांशमात्रे पुरुषाध्यस्तत्त्वांशे वा बोध्या, अन्यथा
सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् स्वप्नप्रपञ्चार्थानामपि मन परिणामत्वेना
त्यन्तासत्ताविरहाच्चेति ॥ ६ ॥

ननु प्रकृतेः स्वार्थत्वपक्षे मुक्तपुरुषं प्रत्यपि सा प्रवर्तते, तत्राह—

चेतनोद्देशान्निघमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

चिन्ता संज्ञान इति व्युत्पत्त्या चेतनोऽत्राभिन्नः । यथैकमेव कण्टकं
यश्चेतनोऽभिज्ञानमादेव मुच्यते, तं प्रत्येव दुःखात्मकं न भवति,
अन्यान् प्रति तु भवत्येव । तथा प्रकृतिरपि चेतनादभिज्ञान् कृतार्था-
देवमुच्यते । त प्रत्येव दुःखात्मिका न भवति । अन्याननभिज्ञान् प्रति
तु दुःखात्मिका भवत्येवेति नियमो व्यवस्थेत्यर्थः । एतेन स्वभावतो
यदाया अपि प्रकृते स्वमोक्षो घटत इत्यतो न मुक्तपुरुषं प्रति
प्रवर्तते ॥ ७ ॥

ननु पुरुषे स्रष्टृत्वमध्यस्तमात्रमिति यदुक्तं, (२५) तत्र युक्तम् ।
प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्यापि महदादिपरिणामौचित्यात् । दृष्टो हि
पृथिव्यादियोगेन काष्ठादेः पृथिव्यादिसदृश परिणाम इति । तत्राह—

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाज्ञस्येनायोदाहवत् ॥ ८ ॥

प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य न स्रष्टृत्वसिद्धिराज्ञस्येन साक्षात् । तत्र
दृष्टान्तोऽयोदाहवत् । यथाऽयसो न दग्धृत्वं साक्षादस्ति, किन्तु
स्वसंयुक्ताग्निद्वारकमध्यस्तमेवेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्ते तूभयोः परिणाम-
प्रत्यक्षसिद्धत्यादिष्यते । सन्दिग्धस्थले त्वेकस्यैव परिणामेनोपपत्ताशु-
भयो परिणामकल्पने गौरवम् । अन्यथा जपानयोगान् स्फटिकस्य
रागपरिणामापत्तेरिति ॥ ८ ॥

सृष्टे कलं मोक्षइति प्रागुक्तम् । इदानीं सृष्टेर्मुक्त्यं निमित्तकारण
माह—

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

रागे सृष्टिराग्ये च योग म्यरुगेऽवस्थानम्, मुनिरिति वायन् ।
 अथवा चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तथा चान्यव्यतिरेकाभ्यां रागे
 सृष्टिकारणमित्याशयः । तथा च धुनिरपि प्रज्ञादिकृपा विविधकर्मगति
 मुक्त्याह—“इति तु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निश्चाम
 आतकाम आतकामो । प्रक्षेप सन् प्रज्ञाप्येति । न तस्य प्राणा उत्काम
 म्नि” (वृ उ ४।४।६) इति । रागैराग्ये अपि प्रवृत्तिधर्माविव ॥ ९ ॥

इत परं सृष्टिप्रक्रियां वक्ष्यमात्मने—

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति पूर्वमूत्रादनुवर्तते । यद्य ‘प्येतरमादात्मन आकाश
 सम्भूत’ इत्यादि (ने उ २।१) धुनारादाद्येव पञ्चभूतानां सृष्टि
 ध्रुयते, तथापि महदादिक्रमेणैव पञ्चभूतानां सृष्टिर्गृह्येत्यर्थः । तेज
 आदिसृष्टिधर्ता गगनवायुसृष्टेरापूरणप्रदुक्तधुनारादाद्यर्थं महदादिसृष्टि-
 पूरणायेति भावः । अत्र च प्रमाणं घटसृष्टिप्रदन्त करणानिश्चित्वाचित्त
 सृष्टेरन्त करणवृत्तिपूर्वकत्वानुमानम् ।

किञ्च—

एतन्माझायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

सं वायुज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥

(मुण्ड उ २।१।३)

इति धृत्यन्तरम्यसद्व्यक्तमानुरोधेन “स प्राणमसृजत् प्राणाच्छर्त्ता
 न वायु” मित्यादि (प्रज्ञाप ० ६-३-४) धृत्यन्तरण च पञ्चभूतसृष्टे
 प्रादुर्भावसृष्टिप्रधारयति इति । प्राणज्योत्स्न करणस्य वृत्तिमेव इति
 वदयति (सा सू २।३) । अतोऽस्या धर्ता प्राण एव महत्तस्य
 मिति ।

तथा वेदान्तग्रन्थमपि महदादिक्रमेणैव सृष्टिं यत्किं ‘अन्तर विमान
 प्रणवो क्रमेण तद्विज्ञान’ (प्र सू २।३।१०) इति । सदाकाशयोर्भेदं
 वृत्तिमनसो उत्पाद्ये इति वक्ष्येत्यर्थः । मनसि चाऽऽदुत्तम्य प्रवेत्त
 इति ॥ १० ॥

प्रवृत्तेषु स्रष्टृत्वं स्वमोक्षार्थं, तस्या निष्पत्त्या, महदादीनां तु
 स्वस्यविकारस्रष्टृत्वं न स्वमोक्षार्थमनित्यभ्यादिति, विशेषमाह—

आन्मार्थत्वात् सृष्टेर्नैवामान्मार्थ आरम्भः ॥ ११ ॥

एषां महदादीनां स्रष्टृत्वस्यात्मार्थत्वात् पुरुषमोक्षार्थत्वाच्च स्वार्थ
आरम्भ । स्रष्टृत्वम् विनाशित्वेन मोक्षायोगादित्यर्थः । परमोक्षार्थ
कत्वे चावश्यके पुरुषमोक्षार्थकत्वमेव युक्तं, न प्रकृतिमोक्षार्थकत्वम् ।
तस्याः पुरुषगुणत्वादिति ॥ ११ ॥

खण्डदिकालयोः सृष्टिमाह—

दिकालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

नित्यो यौ दिकालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव ।
अतो दिकालयोर्विभुत्वोपपत्तिः । "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य"
(छां उ मा ६।३।०) इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् ।
यौ तु खण्डदिकालौ तौ तु तत्तदुपाधिसयोगादाकाशादुत्पद्येते
इत्यर्थः । आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति । यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टा
काशमेव खण्डदिकालौ, तथापि विशिष्टम्यानिरिक्तनाभ्युपगमवादेन
वैशेषिकनये श्रोत्रस्य कार्यतावन् तत्कार्यत्वमत्रोक्तम् ॥ १२ ॥

इदानीं महदादिक्रमेणेत्युक्तान् (सां. सू. २।१०) स्वरूपनो धर्म-
तश्च क्रमेण दर्शयति—

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति । अध्यवसायश्च निश्चयात्प्यस्त
स्याऽसाधारणो वृत्तिरित्यर्थः । अभेदनिर्देशस्तु धर्मधर्म्यभेदात् ।
अभ्याश्च बुद्धेर्महत्त्वं स्पेतरसकलकार्यव्यापकत्वान्महैश्वर्याच्च मन्त-
व्यम् ॥

मरिकारात् प्रधानात्तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥

(मत्स्यपु ३।१७)

इति स्मृते ॥ "अस्य महतो भूतस्य निम्बसितमेतच्चदृग्वेद्"
(बृह अ-२-ब्रा-४ म-१०) इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु च हिरण्यगर्भे
चेतनेऽपि महानिति शब्दो बुद्ध्यभिमानिन्वेनैव । यथा पृथिव्यभिमानि-
चेतने पृथिवीशब्दस्तद्वत् । एवमेव रुद्रादिव्यहङ्कारादिशब्दोऽपि
बोध्यः । प्रकृत्यभिमानिदेयतामारभ्य सर्वेषामेव भूताभिमानिपर्यन्तानां
स्वस्वबुद्धिरुपाध प्रतिनियतोपाधयो महत्तत्त्वस्यैवांशा इति ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्यापरानपि धर्मानाह—

तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानैराग्यैश्वर्योप्यपि बुद्धधुपादानकानि नाहङ्काराद्युपादान-
कानि । बुद्धेरेव निरतिशयसत्त्वकार्यत्वादित्यर्थं ॥ १४ ॥

नन्वेव कथं नरपश्वादिगताना बुद्धधशानामधर्मप्राथम्यमुपपद्यताम्
तत्राह—

महदुपरागाद्विपरीतन् ॥ १५ ॥

तदेव महन्महत्तत्त्वं रजस्तमोभ्यामुपरागाद्विपरीतमधर्मा (बुद्ध
धर्मा)ऽज्ञानावेराग्यानैश्वर्यधर्मकमपि भवतीत्यर्थं । एतेन सर्वं एव
पुरुषा ईश्वरा इति श्रुतिस्मृतिप्रवादोऽप्युपपादितं सर्वोपाधीना इत्या-
भाधिकैश्वर्यस्य रजस्तमोभ्यामेवावरणादिति ।

नन्वेव धर्माद्यवस्थानाऽर्थं बुद्धेरपि (रेव) नित्यत्वात् कथं कार्यं
तेति चेन्न । प्रकृत्यंशरूपे बीजावस्थमहत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे धर्मवासना-
दीनामवस्थानात् तस्यैव ज्ञानकारणावस्थायामङ्कुरव्यदुपपत्त्यङ्गीकारात् ।
तथा चाऽऽकाशादेव नित्यानित्योभयरूपा बुद्धिः । यथाकारण स्या
कारं प्रकृतिप्रमादादिति ॥ १५ ॥

महत्तत्त्वं लभयित्वा तत्कार्यमहङ्कारं लक्षयति—

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

अहङ्कारोत्तोरयदङ्कारं बुद्धमकारणम् । अन्तःकरणद्रव्यम् । स
च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तितानुचयनाय । बुद्ध्या
निश्चित एवार्थोऽहङ्कारमकारो जायते । अतो वृत्त्यो कार्यकारण-
भायानुसारेण वृत्तिमतोरपि कार्यकारणमात्रं उच्यते इति प्रागे-
द्योक्तम् ।

अन्तःकरणमेकमेव बीजाङ्कुरमदावृक्षादिवदवस्थानप्रयमात्रभेदात्
कार्यकारणमात्रमापद्यत इति च प्रागेद्योक्तम् । अत एव साधु-
मात्स्ययो —

मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पृथुद्विः स्यातिरीश्वरः ॥

(या. पु. ४।२५)

इति मनोबुद्धयोरेकपर्यायत्वमुक्तमिति ॥ १६ ॥

क्रमागतमहङ्कारस्य कार्यमाह—

एकादश पञ्चतन्मात्रं यत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः । मयाऽनेन इन्द्रियेण इदं रूपादिकं भोक्तव्यमिदमेव सुखसाधनमित्याद्य-भिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याऽहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः । लोके भोगाभिमानिनैव रागद्वारा भोगोपकरणकरणदर्शनात् । 'रूप-रागादभूच्चक्षु' (शा प २१३।१६) रित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्य-गर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुराद्योत्पत्तिस्मरणाच्चेति भावः । अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादायहङ्कारादुत्पद्यत इति विशेष-स्तन्मात्रादीनां रागकार्यत्वादिति ॥ १७ ॥

तत्रापि विशेषमाह—

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ॥ १८ ॥

एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मगणमध्ये सात्त्विकम् । अतस्तद्वैकृतान् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च राजसाहङ्कारादशेन्द्रियाणि, तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणीत्यधिग-न्तव्यम् ।

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ।

अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणात्मनो वैकारिकादभूत् ॥

वैकारिकाश्च ये देवा अर्धाभिव्यञ्जनं यतः ।

तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥

तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतःसं लिङ्गमात्मनः ॥

(भाग ३।५।३०-३१)

इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् । अत एव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामप्येतदुक्तम्—

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥

(सां का २५)

'तेजसो-राजसः । उभयं ज्ञानकर्मैन्द्रिये । ननु 'देवतालयधृति'
(सा ख ३।२१) रित्यागामिसूत्रे करणानां देवान् वक्ष्यति । नत् फयं
कारिक्यापि देवानां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वं नोक्तमिति ? उच्यते-
समष्टिचक्षुरादिसरीरिणं सूर्यादिचेतना एव चक्षुरादिदेवता भूयन्ते ।
अतश्च द्यष्टिस्मरणानां समष्टिकरणानि देवतैत्येव पर्यवस्यति । तथा
च द्यष्टिसमष्टयोरेकताऽऽशयेनात्र शास्त्रे देवा ऋग्णेभ्यो न पृथङ्
निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षयात्पसत्पत्त्वेन राजसाह-
ङ्कारकार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाधिकसत्त्वेन
सात्त्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तानीत्यविरोध इत्यत्रगन्तव्यम् । तदेवमह-
ङ्कारस्य त्रैविध्यान्महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं गन्तव्यम्—

'मात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्' ॥

(वि. पु १।२।३४, मार्क ५ ४।१।३८)

इति स्मरणान् । त्रैविध्यं ज्ञानयोर्ब्यक्तिभेदादंशभेदाद्रेत्यन्य
देवत् ॥ १८ ॥

एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति—

कर्मैन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मैन्द्रियाणि-चाक्षुषाणिपादपायूपम्यानि पञ्च, शानेन्द्रियाणि च-
चक्षुध्रोभ्रतयप्रसनाघ्राणाग्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सदाऽऽन्तरं मन
एकादशानभेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेभ्यस्त्व्य करणमि
न्द्रियम् । तथा चाऽहङ्कारकार्यत्वे गति करणत्वमिन्द्रियत्व
मिति ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वमनं निराकरोति—

आलङ्कारिकुन्वधुनेन भौतिकानि ॥ २० ॥

इन्द्रियाणीति शेषः । आलङ्कारिकुन्वधुने च प्रमाणरूपा धृति काल
लुप्ताऽप्यन्वयार्थवत्त्वानभ्यायविलम्बस्मृतिभ्यश्चानुमानैः । अत्यक्ष
धृति "अहं बहु म्या" (छां उ ६।२।३ तथा तं उ २।६) मित्यादि ।
ननु 'अथमय हि सौम्य मन' (छां उ ६।१।४) इत्यादिमातृत्वस्येऽपि

१ त्रैविध्यात् त्रिधा इत्यम् ।

२ आलङ्कारिकुन्वधुने, स्मृत्यैव धृतिरिति । तत्रानुमान
मिति पृथकीयत्वात् प्रपञ्चान्तरं द्वितीयाह इत्यम् ।

श्रुतिरस्तीति चेत् । प्रकाशकत्वसाम्येनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचित-
तयाऽऽहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भ-
सङ्कल्पजन्यतयाऽन्नस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमनआदीनां भूत-
संसृष्टतयैव तिष्ठता भूतेभ्योऽभिध्यक्तिमात्रेण तु भौतिकश्रुति-
गौणीति ॥ २० ॥

ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते, 'अस्य पुरुषस्याऽग्नि
वागप्येति वात प्राणश्चक्षुरादित्यम्' (वृ उ ३।२।१३) इत्यादिश्रुतौ
देवतादिन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात्,
कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह—

देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

देवतासु यालयश्रुतिः सानारम्भकस्य, नारम्भकविपरियणीत्यर्थः ।
यथानारम्भकेऽपि भूतले जलविन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि
भूतेष्व्वात्मनो लयश्रवणाच्च । 'विज्ञानघन एव तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानुविनश्यती' (बृह उप अ वा ४ मंत्र १२) इत्यादिश्रुताविति
भावः ॥ २१ ॥

इन्द्रियान्तर्गत मनो नित्यमिति केचित्, तत् परिहरति—

तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च' (मुंडक उ द्वि प्र मं ३) । इत्यादिश्रुते वृद्धाद्यव-
स्थासु चक्षुरादीनामिष मनसोऽप्यपचयादिना विनाशनिर्णयाच्चेत्यर्थः ।
तथा बोकम्—“दशकेन निवर्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इति ॥
मनसो नित्यत्ववचनानि च प्रकृत्याप्यबीजपराणीनि ॥ २२ ॥

गोलरुजातमेवेन्द्रियमिति नास्तिकमतमपाकरोति—

अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रातानामधिष्ठानम् ॥ २३ ॥

इन्द्रियं सर्वमतीन्द्रियं, न तु प्रत्यक्षम् । भ्रान्तानामेव त्वधिष्ठाने
गोलके तादात्म्येनेन्द्रियमित्यर्थः । अधिष्ठानमित्येव पाठः ॥ २३ ॥

१ नित्य मनोऽनादित्वान्—(गो श्रु)

२ 'अधिष्ठाने' इति पाठः ।

एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विलक्षणकार्यकारीति मतमपाकरोति—

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

एकस्यैवेन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपीन्द्रियभेदः सिद्धयति शक्ती-
नामपीन्द्रियत्वात् । अतो नैकत्वमिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेकस्माद्द्वाराशानाविधेन्द्रियोत्पत्तिरूपनाया न्यायिरोध-
स्तत्राह—

न कल्पनाधिरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥

एकस्यैव मुर्येन्द्रियस्य मनसोऽप्ये दश शक्तिभेदा इत्याह—

उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥

छातकमेन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

उभयात्मकमित्यर्थं न्यय विवृणोति—

गुणपरिणामभेदाशानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

यथैक एव नटः सङ्ख्यशानानात्यं भजते, कामिनीसङ्गात् कामुको
विरक्तमद्गाहिरक्तोऽन्यसङ्गाद्यान्य, एव मनोऽपि चक्षुरादिसङ्गाद्यभु-
राद्येकीभावेन दर्शनादिवृत्तिविशिष्टतया नाना भवति । तत्र हेतु —
गुणेत्यादि । गुणानां सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु स्वामर्श्यादित्यर्थः । एतच्च
'अन्यत्रमना अभूय, नाधीय' (षट् १।१।३) मित्यादिधृतिविराद्यभु-
रादीनां मन संयोगं विना व्यापाराद्यमत्यादनुमोयते ॥ २७ ॥

शानत्रमन्द्रिययोर्विषयमाह—

रूपादिरममलान्त उभयाः ॥ २८ ॥

अगरमाना मल पुरीषादिः । तथा रूपरसगन्धस्पर्शसंज्ञा एत-
स्यादान्तरव्यगन्तव्यानद्यितः पोस्त्रष्टव्याधोभयोर्गान्तरमन्द्रिययोर्द्वन्द्वं वि-
षया इत्यर्थः । शानत्रमन्द्रियस्य चोपम्यस्योपस्थानं विषय-
इति ॥ २८ ॥

यस्येन्द्रियस्य येनोपकारेणैतान्तीन्द्रियाणीभ्युच्यन्ते, तदुभयमाह—

द्रष्टृश्रादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृश्रादिवशकं पक्वत्यादिवशकं सद्रूपवियवृत्त्यं चान्तर-
पस्य दर्शनादिवृत्तौ करणस्यं त्रिन्द्रियाणामित्यर्थः ।

ननु द्रष्टृप्रथोक्तत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानान् पुरुषस्याऽ-
विकारिणोऽपि घटतान्, यन्तृत्वादिकं क्रियामात्रम्, तत् कथं कूट-
स्थस्य घटनामिति चेत् । अयस्कान्तवत् सान्निध्यमात्रेण दर्शनादि-
वृत्तिर्कर्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वान् । यथा हि महाराज-
स्वयमभ्याप्रियमाणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवत्याज्ञामात्रेण प्रेर-
कत्वान्, तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुराग्रखिलकरणैर्द्रष्टा घना
सङ्कल्पयिना चेत्येवमादिर्भवति । संयोगाख्यसान्निध्यमात्रेणैव तेषां
प्रेरकत्वादयस्मान्तमणिवदिति ।

कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं, करणत्वं क्रियाहेतुव्यापार-
वत्त्वं, तत्साधकतमत्त्वं वा कुठारादिवत् । यत्तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादि-
कर्तृत्वं निषिद्धयते तदनुकूलकृतिमत्त्वं नत्तत्क्रियावत्त्वं वा । तथा
चोक्तम्—

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ॥

निरिच्छत्वादकर्ताऽर्मा कर्ता मन्निधिमात्रतः ॥

(यो. वा ४।५६।३१)

अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तेरात्मस्वरूपतया द्रष्टृत्ववत्तृ-
त्वादिक्रमान्मनो नित्यमिति श्रूयते 'नहि द्रष्टुदृष्टैर्विपरिलोपो विद्यते',
(वृ उ ४।३।२३) 'न हि यन्तुर्वक्त्रेविपरिलोपो विद्यते' (वृ उ. ४।३।
२६) इत्यादिनेति । ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादिवृत्तीनामेव करणत्व
मुक्तमत्र कथमिन्द्रियम्योच्यत इति चेत् । अत्र दर्शनादिरूपास्तु चक्षु-
रादिद्वारकनुद्धिवृत्तिष्वेवेन्द्रियाणां करणत्ववचनात् । तत्र पुरुषनिष्ठे
योधाख्यफले वृत्तीनां करणत्वस्योक्तत्वादिति ॥ २९ ॥

इदानीमन्न करणत्रयस्यासाधारणवृत्तीराह—

त्रयाणां स्वालक्षण्यम् ॥ ३० ॥

त्रयाणां महदद्वैकारमनसां स्वालक्षण्यं स्वं स्वं लक्षणमसाधारणां
वृत्तिर्येषामिति मध्यमपदलोपां विग्रह, तस्य भावस्तरामित्यर्थः ।
लोके च महनो लक्षणमध्यवसायादिप्ररुष्टगुणवत्त्वम् । अहङ्कृतस्य
चात्मन्यविद्यमानगुणारोप, मनसश्चेदमन्वित्यङ्गीकरणमिति । तथा
च बुद्धेर्बुद्धिरध्ययमायोऽभिमानोऽहङ्कारस्य सङ्कल्पविकल्पौ मनस
इत्यायातम् । सङ्कल्पश्चिकीर्षा । 'सङ्कल्प कर्ममानस (अम को.

सति अनेकरूपीन्द्रियैरेकद्वैकवृत्त्युत्पादने बाधकं नास्तीति भावः ।
इन्द्रियवृत्तीनां विभागश्च कारिकया व्याख्यातः—

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥

(सां का २८) इति

आलोचनं च पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम्—

अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

परं पुनस्तथा वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिस्तथा ॥

(श्लो वा प्रत्यक्ष ११२, १२०) इति ॥

परमुत्तरकालीनं च पुनर्वस्तुधर्मैर्द्रव्यरूपधर्मैस्तथा जात्यादिभि-
ज्ञानं सविकल्पकं तथाऽऽलोचनाख्यं भवतीत्यर्थः । तथा च निर्वि-
कल्पक-सविकल्पकरूपं द्विविधमप्यैन्द्रियकं ज्ञानमालोचनसंज्ञमिति
लब्धम् । कश्चित्तु निर्विकल्पकं ज्ञानमेवालोचनमिन्द्रियजन्यं च भवति,
सविकल्पकं तु मनोमात्रजन्यमिति श्लोकार्थमाह । तत्र । योगभाष्ये
(३।४७) व्यासदेवैर्विशिष्टज्ञानस्याप्यैन्द्रियकत्वस्य व्यवस्थापित-
त्वात्, इन्द्रियैर्विशिष्टज्ञाने बाधकाभावाच्च । स एव सूत्रार्थमप्येवं
व्याचष्टे—“वाह्येन्द्रियमारभ्यबुद्धिपर्यन्तस्य वृत्तिरुत्सर्गतः क्रमेण
भवति । कदाचित् तु व्याघ्रादिदर्शनकाले भयविशेषाद्विद्युत्प्लुतेव सर्व-
करणेष्वेवैवैव वृत्तिर्भवतीत्यर्थे इति” । तदप्यस्मत् । सूत्रे इन्द्रियवृत्ती
नामेव क्रमिकाक्रमिकत्ववचनात्, न बुद्ध्यहङ्कारवृत्त्यो प्रसङ्गोऽप्य-
स्ति । किञ्चैकदाऽनेकेन्द्रियवृत्तायेव वादिविप्रतिपत्त्या तन्निर्णयपर-
त्वमेव सूत्रस्योचितं मनोऽणुत्वाप्रतिषेधाय, न तु काकदन्तान्वेषण-
परत्वमिति ॥ ३० ॥

पिण्डोरुच्य बुद्धिवृत्ती संसारनिदानताप्रतिपादनार्थमादौ दर्शयति—

वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्तु वृत्तयः, पञ्चतयः पञ्चप्रकारा एव,
नाधिका इत्यर्थः । क्लिष्टा दुःखदा सांसारिकवृत्तयः, अक्लिष्टाश्च तद्वि-
परीता योगकालीनवृत्तयः । वृत्तीनां पञ्चप्रकारत्व पातञ्जलसूत्रेणो-
क्तम्—“प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः” (यो सू १।६) इति ।

१ समाधिवादे ‘प्रमाणविपर्ययविन्वनिद्रास्मृतय एववृत्तय इति सूत्रा-
दारभ्य ‘त्रत्यज्ञानुमानागमा प्रमाणानि १।७ । विपर्ययो मित्याज्ञानमतद्रूप-
प्रतिष्ठम् । ५।६।१०।११ इत्यादिश्लोकभूतेषु ।

तत्र प्रमाणवृत्तिरत्राप्युक्ता (१।८७) । विपर्ययस्वरूपाकं विवेका
ग्रह एव, अन्यथाप्यातेर्निराम्यरजान् (सा सू ५।५९) । विशेष-
दर्शनकालेऽपि राहो शिर, पुरुषस्य चेतन्यमित्यादिसानम् । निद्रा
च सुषुप्तिकालीना बुद्धिवृत्ति । स्मृतिश्च सम्भारजन्मं ज्ञानमिति ।
एतन् सर्वं पातञ्जले सूत्रिनम् (यो सू १।७-११) ॥ ३३ ॥

या एता बुद्धिवृत्तय उक्ता एतदौषाधिक्येव पुरुषस्यान्यरूपता, न
स्वत, एतद्विपुलं च पुरुष स्वरूपेऽवस्थितो भवतीत्यनयापि दिशा
पुरुषस्य स्वरूप परिचाययति—

तन्निवृत्तायुपगान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

तासा वृत्तीना विरामदशाया शान्ततत्प्रतिवेम्यश्च स्वस्थो भवति,
कैवल्ये इवान्यदापीत्यर्थ । तथा च योगसूत्रप्रथमम् “योगश्चित्तवृत्तिनि-
रोध” (प्र पा सू २) । “तदा द्रष्टुं स्वरूपेऽवस्थानम्” (वा सू
३) । “वृत्तिसात्त्विकमितरत्र” (प्र पा सू ४) इति । इदमेव च पुरुषस्य
स्वस्थत्वं यदुपाधि वृत्ते प्रतिविम्बस्य निवृत्तिरिति । एतादृशी चा-
वस्था पुरुषस्य चासिद्धे दृष्टान्तेन प्रदर्शिता । यथा—

अनासाखिलशैलादिप्रतिविम्बे हि यादृशी ।

स्यादर्पणे दर्पणता कैवल्यमस्वरूपिणी ॥

अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यमभ्रमे ।

स्यात् तादृशी कैवल्यता स्थिते द्रष्टव्यीक्षणं ॥ २७ ॥

(यो वा ३।४।७-७८) इति ।

एतदेव दृष्टान्तेन विवृणोति—

कुसुमवद्य मणिः ॥ ३५ ॥

यथाशो द्वेती । कुसुमेनेव मणिरित्यर्थ । यथा जगदुत्तुमेन स्फटिष-
मणी रक्तोऽच्छोऽभ्यम्यो भवति, तद्विपुलं च रागद्वेष स्वस्थो
भवति तद्वदिति । तदेतदुक्तं फीर्ष—

यथा मलक्षयते रक्तः कैवल्यः स्फटिशो जर्णः ।

रज्ज्वाद्युपधानेन तद्वन् परमपूरुषः ॥ ३५ ॥

(फू पु ३।३।२८) इति

ननु ऋस्य प्रयत्नेन करणजातं प्रवर्तताम् , पुरुषस्य कूटस्थत्वादी-
श्वरस्य च प्रतिपिद्धत्वादिति, तत्राह—

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोऽस्मात् ॥ ३६ ॥

प्रधानप्रवृत्तिवत् पुरुषार्थं करणोद्भव , करणानां प्रवृत्तिरपि पुरुष-
स्यादृष्टाभिव्यक्तेरेव भवतीत्यर्थं अदृष्टं चोपाधेरेव ॥ ३६ ॥

परार्थं स्वतः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—

धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा वत्सार्थं धेनु स्वयमेव क्षीरं चरति नान्य यत्नमपेक्षते,
तथैव स्वामिनः, पुरुषस्य कृते स्वयमेव करणानि प्रवर्तन्त इत्यर्थं ।
दृश्यते च सुपुत्रात् स्वयमेव बुद्धेरुत्थानमिति । एतदेव कारिकाया-
प्युक्तम्—

स्यां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकृतहेतुका वृत्तिम् ।

पुरुषार्थं एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम् ॥ ३७ ॥

(सां का ३१) इति ॥

वाद्याभ्यन्तरैर्मिलित्वा कियन्ति करणानीत्याकाङ्क्षायामाह—

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तःकरणत्रयं दश बाह्यकरणानि मिलित्वा त्रयोदश । तेष्वपि
व्यक्तिभेदेनानन्तर्यं प्रतिपादयितुं विधमित्युक्तम् । बुद्धिरेव मुख्य
करणमित्याशयेनोक्तम् 'अवान्तरभेदादिति, एकस्यैव बुद्ध्यात्यकरण-
स्य करणानामनेकत्वादित्यर्थं ॥ ३८ ॥

ननु बुद्धिरेव पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वान्मुख्यं करणम्, अन्येषां च
करणत्वं गौणम् । तत्र को गुण इत्याकाङ्क्षायामाह—

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात् कुठारवत् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियेषु पुरुषार्थसाधकतमत्वरूपं करणस्य बुद्धेर्गुण परम्परया
ऽन्त्यतस्त्रयोदशविधं करणमुपपद्यत इति पूर्वसूत्रेणान्वयः, कुठार-
वदिति । यथा फलायोगव्यवच्छिन्नतया प्रहारस्यैव छिदायां मुख्य-
करणत्वेऽपि प्रकृष्टसाधनत्वगुणयोगात् कुठारस्यापि करणत्वं तथे-
त्यर्थं । अन्तःकरणस्यैकत्वमभिप्रेत्याहङ्कारस्य गौणकरणत्वमत्र
नोक्तम् ॥ ३९ ॥

गौणमुत्पभावे व्यवस्थां विशिष्याद्—

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद् भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोर्बाह्यान्तरयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव प्रधानं मुद्यम् । साक्षात्करणमिति यावत्, पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात् । यथा भृत्यवर्गेषु मध्ये कश्चिदेव लोको राज्ञः प्रधानो भवति, अन्ये च तदुपसर्जनीभूता प्रामाध्यक्षादपस्तदित्यर्थः । अत्र मनशब्दो न तृतीयान्त करणवाची । वक्ष्यमाणस्याग्निलसंस्काराधारत्वस्य बुद्ध्यतिरिक्तसम्भवात् । सम्भवे वा बुद्धिकल्पनमेवर्थादिति ॥ ४० ॥

बुद्धे प्रधानत्वे हेतूनाद् विभि. सूत्रे —

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्यभिचाराद्धेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथाऽशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

बुद्धेरेवाग्निलसंस्काराधारता, न तु चक्षुरादेरहङ्कारमनमोर्वां पूर्वं दृष्टधृताद्यर्धानामन्धवधिरादिभिः स्मरणानुपपत्तेः । तत्राशानेनाऽहङ्कारमनसोल्लंघेऽपि स्मरणदर्शनाच्च । अतोऽशेषसंस्काराधारतयापि बुद्धेरेव सर्वभ्यः प्रधानत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्मृत्याऽनुमानाच्च ॥ ४३ ॥

स्मृत्या चिन्तनरूपया पुरया प्राधान्याऽनुमानाद्येत्यर्थः । चिन्ता वृत्तिर्हि ध्यानाण्या सर्ववृत्तिभ्यः धेष्टा । तत्राध्यतया च चिन्तापरनाम्नोबुद्धिरेव धेष्टाऽन्यवृत्तिकरणेभ्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननुचिन्तावृत्तिः पुरुषस्थेयाऽस्तु, तत्राह—

सम्भवेन स्वतः ॥ ४४ ॥

स्यतः पुरुषस्य स्मृतिर्न सम्भवेत् । फुट्म्यत्वादित्यर्थः । इत्थं वा व्याप्येयम् । नन्वेवं बुद्धिरेव करणमस्तु, एतन्नयान्तरकरणैरित्याशङ्कया माह—सम्भवेन स्यत इति । चक्षुरादिद्वारतां विनाऽग्निलसंस्कारेषु बुद्धेः स्यतः करणत्वं न सम्भवेदन्धादेरपि रूपादिदर्शनापत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अत्रेव बुद्धेरेव प्राधान्ये कथं मनस उभयात्मकत्वं प्रागुक्तं, तत्राह—

आपेक्षितो गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

क्रियाविशेषं प्रति करणानामपेक्षिको गुणप्रधानभावः । चक्षुरादि-
व्यापारेषु मनः प्रधानं, मनोव्यापारे चाहङ्कारोऽहङ्कारव्यापारे च बुद्धिः
प्रधानम् ॥ ४५ ॥

नन्वस्य पुरुषस्येयं बुद्धिरेव करणं, न बुद्ध्यन्तरमित्येवं व्यवस्था
किन्निमित्तिकेत्याकाङ्क्षायामाह—

तत्कर्माज्जितत्वात् तदर्थमभिचेष्टा लोकवत् ॥ ४६ ॥

तत्पुरुषीयकर्मजत्वात् करणस्य तत्पुरुषार्थमभिचेष्टा सर्वव्यापारो
भवति लोकवत् । यथा लोके येन पुरुषेण क्रयादिकर्मणाऽज्जितो यः
कुठारादिस्तत्पुरुषार्थमेव तस्य छिदादिव्यापार इत्यर्थः । अतः करण-
व्यवस्थेति भावः ।

यद्यपि कूटस्थतया पुरुषे कर्म नास्ति, तथापि भोगसाधनतया
पुरुषस्वामिकत्वेन राक्षो जयादिवदेव पुरुषस्य दर्शयते । ननु कर्मण
एव तत्पुरुषीयत्वे किं निवामकमिति चेत्, तथापि कर्मन्तरमेव ।
अनादित्वात् नानवस्था दोषायेति । यत्तु कश्चिद्विवेकी वदति,—
बुद्धिप्रतिबिम्बतपुरुषस्य कर्मेति । तन्न, योगभाष्येऽस्मदुक्तप्रकारस्यै-
वोक्तत्वेनान्यप्रकारस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रतिबिम्बस्यावस्तुत्वेन कर्मा-
द्यसम्भवाच्च । अन्यथा प्रतिबिम्बस्य कर्मतद्भोगाद्यङ्गीकारे बिम्बत्वा-
भिमतपुरुषरूपनावैयर्थ्यस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वादिति ॥ ४६ ॥

बुद्धेः प्राधान्यं प्रकटीकर्तुमुपसंहरति—

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवद्भोक्तवत् ॥ ४७ ॥

यद्यपि पुरुषार्थत्वेन समान एव सर्वेषां करणानां व्यापारस्तथापि
बुद्धेरेव प्राधान्यं लोक्तवत् । लोके हि राजार्थकत्वाविशेषेऽपि प्रामा-
ध्यक्षादिषु मध्ये मन्त्रिण एव प्राधान्यं, तद्वदित्यर्थः । अत एव बुद्धि-
रेव महानिति सर्वशास्त्रेषु गीयत इति धीप्साध्यायसमाप्तौ ॥ ४७ ॥

लिङ्गदेहस्य घटकं चत् सप्तदशसङ्ख्यकम् ।

प्रधानकार्यं तत् सूक्ष्ममत्राध्यायेऽनुवर्णितम् ॥ १ ॥

इति श्रीशिवानन्दार्यनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य
भाष्ये प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

इत परं प्रधानस्य स्थूलशरीरं महाभूतानि शरीरद्वयं च वक्तव्यम् । ततश्च विविधयोनिगत्यादयो ज्ञानसाधनानुष्ठानदेवपरचैराग्यार्थम् । ततश्च परचैराग्याय ज्ञानसाधनान्यजिलानि वक्तव्यानीति तृतीयारम्भः ॥

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

नास्ति विशेष शान्तघोरमूढत्यादिरूपो यत्रेत्यविशेषो भूत-
सूक्ष्मपञ्चनन्माप्राणयम् । तस्माच्छान्तादिरूपविशेषवत्त्वेन विशेषाणां
स्थूलानां महाभूतानामारम्भ इत्यर्थः । सुखाद्यात्मकता हि शान्तादि-
रूपा स्थूलभूतेष्वेव तारतम्यादिभिरभिष्यज्यते, न सूक्ष्मेषु । तेषां
शान्तैकरूपत्वैव योगिभिरभिष्यक्तंरिति ॥ १ ॥

तदेव पूर्वोऽध्यायमारभ्य त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिमुक्त्वा तस्मा-
च्छरीरद्वयोत्पत्तिमाह—

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्मान् त्रयोविंशतितत्त्वान् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयमारम्भ
इत्यर्थः ॥ २ ॥

नम्रति त्रयोविंशतिरत्रे संसारान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—

तद्बीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य शरीरस्य बीजात् त्रयोविंशतिरूपान् सूक्ष्मादेतोः पुण्य-
स्य संसृतिर्गतागते भवतः । कूटस्थस्य विभुतया स्वतो गरवाप-
सम्प्रदादित्यर्थः । त्रयोविंशतितत्त्वेऽप्यस्थितो हि, पुण्यस्तेनैवोपाधिना
पूर्वैरेत कर्ममोहार्यं देहादेहं संसरति,

मानसं मनमैवायमृषष्टे शुमाशुमम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥

(मनु १२७)

इत्यादिस्मृतिभिः पूर्वमर्गायकरजैरेषोरमर्गतं मर्गास्तरेषूपमोग-
मिन्दे । अत एव ब्रह्मसूत्रमुपसंहरति 'नम्रत्प्यक्त' इति—(३।१।१)
सप्तोत्पत्तिमन्याह—

आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहिताना सर्वेषामेव पुंसां विवेकरूप्यन्त
नेव प्रवर्त्तनं संसृतिरावश्यकी । विवेकोत्तरं च न सेत्यर्थ ॥ ४ ॥

तत्र हेतुमाह—

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः ॥५॥
देहसत्त्वेऽपि संसृतिकाले भोगो नास्तीत्याह—

सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संसृतिकाले पुरुषो द्वाभ्या शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वैः
परिमुक्तो भवतीत्यर्थं । तदेतत् कारिकयोक्तम्—

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ।

(का ४०) ॥ इति ॥

भावा.—धर्माधर्मवासनादयः ॥ ६ ॥

अत परं शरीरद्वयं विशिष्य वस्तुमुपक्रमते—

मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

स्थूलं मातापितृजं प्रायशो वाटुल्येनायोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य
स्मरणादितरश्च सूक्ष्मशरीरं न तथा, न मातापितृजम् । सर्गाद्युत्पत्त-
त्वादित्यर्थं । तदुक्तं कारिकया—

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥

(का ४०) इति ॥

नियतं नित्यं द्विपरार्थस्यायि, गौणनित्यं प्रतिशरीरं लिङ्गोत्पत्तिक-
रूपेण गौरवात् । प्रलये तु तत्राश्रयं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यादिव्यते । गति-
काले भोगाभाववचनमुत्सर्गाभिप्रायेण । कदाचित्तु वायवीयशरीर-
प्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति । अतो यममार्गं तु स्वभोगवा-
क्यान्वुपपद्यन्ते ॥ ७ ॥

स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकं पुरुषस्य द्वन्द्वयोग ?
तदवधारयति—

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ८ ॥

पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव, तत्कार्यत्वं सुख
 तु लकार्यकृतम् । कुत ? एवमस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखाद्यभोगात्,
 न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य । मृतशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य सर्व-
 सम्मतत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह—

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मशरीरमप्याधारावेयभावेन द्विविधं भवति । तत्र * सप्तदश मिलि-
 त्वाः लिङ्गशरीरम् । तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवति प्रतीत्यर्थः ।
 एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि युजिरेवेति सप्तदश । अत्रैकद्वारस्य
 युद्धात्रेयान्तर्भावः । चतुर्धसूत्रचक्षुष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदशानि लिङ्गं
 मन्तव्यं, न तु सप्तदशमेकं चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम् । उत्तररूपारूपेण
 व्यक्तिभेदस्योपपादनयात्र लिङ्गैकत्वं एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणा ॥

कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते ।

स सप्तदशैनाऽपि राशिना युज्यते च मः ॥

(मो ध ३९, १५-१६)

इति मोक्षधर्मादी लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वमित्येव । यस्याः सप्तदशाय
 यत्र अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः । राशिदशब्देन स्पृष्टदेह
 यलिङ्गदेहस्यायवयवित्वं निराकृतम् । अत्रयपिरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनाया
 गौरवात् । स्पृष्टदेहस्य घावपघित्वमेकतादिप्रत्यक्षात्परोक्षेण कल्प्यत
 इति । अत्र च लिङ्गदेहे पुंसिरेव प्रधानत्वादायेन लिङ्गदेहस्य भोग
 प्रागुक्तः । प्राणधान्तकरणस्यैव मृत्तिभेदः । अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्च
 कल्प्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरस्य स्वयं पश्यति—
 “लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सप्तदशाचार्य” (६।६९.) इति सूत्रेण ।
 यतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम् । तदाध्ययनया स्वयं
 शरीरस्यमिति पश्चाद् व्यतीमपिष्यति । “चेष्टेन्द्रियार्थाध्यय शरीर”
 मिति तु न्यायेऽपि (१।१।११) तस्यैव लक्षणं घृत्तमिति ॥ ९ ॥

ननु लिङ्गं धेदेकं, तदि कथं पुरुषभेदेन चित्तभजा भोगा म्यु
 त्प्राह—

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

यद्यपि सर्गादौ दिरूप्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं, तथापि तस्य

पश्चाद् व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति । यथेदानी-
मेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति, पुत्रकन्यादिलिङ्गदेह-
रूपेण । तत्र कारणमाह—कर्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भोगहेतुकर्मा-
देरित्यर्थं । अत्र विशेष्यचनात् समष्टिसृष्टिर्जावानां साधारणैः कर्म-
भिर्मवतीत्यायातम् । अयं च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः । यथा मनौ
समष्टिपुरुषस्य पडिन्द्रियोत्परयनन्तरम् ,

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् पणामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥

(मनु १।१६) इति ॥

पणामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु
संयोज्येत्यर्थं । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्—

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः ममजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ इति ॥ १० ॥

नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरव्यव-
हारमन्त्राह—

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥ ११ ॥

तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये
पाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य
देहवादादित्यर्थं । लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रय-
त्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसिनोऽर्थं । अधिष्ठानं च सूक्ष्मं
पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते । तथाच शरीरत्रयं सिद्धम् । यत्

आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः ।

सर्वासा भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव किम् ॥

इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीर-
योऽन्योन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति ॥ ११ ॥

ननु पाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं
प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह—

न स्वातन्त्र्यात् तद्वते छायावच्चित्रवच्च ॥ १२ ॥

लिङ्गशरीरमशेषविशेषतो विचारितम्, इदानीं स्पृष्टशरीरमपि
तथा विचारयति—

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

पञ्चाना भूताना मिलिताना परिणामो देह इत्यर्थं ॥ १७ ॥

मतान्तरमाह—

चातुर्भातिक्रमित्येके ॥ १८ ॥

आकाशाद्यानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् ॥ १८ ॥

गेकभौतिक्रमित्यपरे ॥ १९ ॥

पार्थिवमेव शरीरमन्यानि च भूतान्युपलम्भमात्राणीति भावः ।
अथयैकभौतिकमेवैकभौतिकमित्यर्थं । मनुष्यादिशरीरे पार्थिवशा-
धिक्येन पार्थिवता स्यादित्येकेषु च तेजसाद्याधिक्येन तेजसादिना
शरीराणां सुवर्णादीनामिषेतीममेव पक्षं पञ्चमाध्यायेपि मिश्रान्तयि-
ष्यति ॥ १९ ॥

देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिद्धयति तदाह—

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

भूतेषु पृथक् भूतेषु चैतन्यादसंनान्दौतिकस्य देहस्य न स्यात्प्रापिकं
चैतन्यं, किन्त्यांपाधिकमित्यर्थं ॥ २० ॥

यान्तरमाह—

प्रपक्षमरणान्भावश्च ॥ २१ ॥

प्रपक्षस्य सत्यस्यैव मरणसुषुप्त्याद्यभाष्यश्च देहस्य स्यात्प्रापिकं
चैतन्ये सति स्यादित्यर्थः । मरणसुषुप्त्यादिकं हि देहस्याश्चेतनता ।
एता एव स्यात्प्रापिकचैतन्ये सति शोषयन्ते । स्यभाष्यस्य यापद्रव्य
प्रापित्वादिनि ॥ २१ ॥

प्रत्येकादृष्टेति यदुक्तं, तत्रादाहूय परिहरति—

मदज्ञातिर्यद्येत् प्रत्येकपरिदृष्टे सादृश्ये तदुद्भवः ॥ २२ ॥

मनु यथा मादृज्जाज्ञाति प्रत्येकद्रव्यावृत्तिरपि सिद्धितदस्यै
यत्सते, यद्यं चैतन्यमपि स्यादिति चेत् ? न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सादृश्ये
तदुद्भवः सम्भवत् । अहमे नु प्रत्येकपरिदृष्टयं मास्ति । अतो इष्टान्ते

प्रत्येकं शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकृत्वे सिद्धे संहतभावकाले माद-
कत्वाविर्भावमात्रं सिद्ध्यति । दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया
न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः । ननु समुच्चिते चैतन्य-
दर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्तिरनुमेयेति चेन्न अनेकभूतेष्वनेक-
चैतन्यरूपनायां गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्यचित्स्वरूपस्य कल्प-
नौचित्यात् । ननु यथावयवेऽवर्त्तमानमपि परिमाणजलाहरणादिकार्यं
घटादौ दृश्यते, एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति । मैवम् । भूतगत-
विशेषगुणानां सजातीयकारणगुणजन्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे
चैतन्यासम्भवादिति ॥ २२ ॥

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानामित्युक्तम् । तत्र लिङ्गानां स्थूलदेहसञ्च-
राख्यजन्मनो यो यः पुरुषार्थो येन येन व्यापारेण सिद्ध्यति, तदाह
सूत्राभ्याम्—

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

लिङ्गसंसृतितो जन्मद्वारा विवेकसाक्षात्कारस्तस्मान्मुक्तिरूपं पुरु-
षार्थो भवतीत्यर्थः । ज्ञानादिकं च प्रत्ययसर्गतया कारिकायां परिभा-
षितम्—

‘एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तिरुष्टिसिद्ध्याख्यः’ ॥ (ईश्व ४१) इति ॥

विपर्ययादयो व्याख्यास्यन्ते । अत्र च स एव बुद्धिसर्गः प्रयोजन-
योगेन सूत्रैरुच्यते इति विशेषः ॥ २३ ॥

बन्धोविपर्ययात् ॥ २४ ॥

विपर्ययान् सुषुप्तदुःखात्मको बन्धरूपः पुरुषार्थो लिङ्गसंसृतितो
भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ज्ञानविपर्ययाभ्यां मुक्तिबन्धावुक्तौ । तत्रादौ ज्ञानान्मुक्तिं विचार-
यति—

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥

यद्यपि, “विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदोभयं सह” इत्यादि (ईशा-
उ ११) श्रूयते तथाप्यविवेकनिवृत्तौ लोकसिद्धतया ज्ञानस्य नियत-
कारणत्वाद् अविद्याख्यकर्मणा सह ज्ञानस्य मोक्षजनने समुच्चयो
विकल्पो या नास्तीत्यर्थः । “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यं पन्था
विद्यतेऽयनाय” (श्वेता उ ३८, ६।१५) “न कर्मणा न प्रजया

धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्रयमानशु" (तै आ १०।१०) इत्यादिभ्रुतिभ्योऽपि कर्मणो न साक्षान्मोक्षहेतुत्वम् । समुच्चयानुष्ठान श्रुतिरक्षादिभावादिभिरभ्युपपद्यत इति ॥ २५ ॥

समुच्चयविरूपयोरभावे दृष्टान्तमाह—

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयो-
र्मुक्तिः पुष्पस्य ॥ २६ ॥

यथा मायिकामायिकाभ्यां स्वप्नजागरत्पदार्थाभ्यामन्योन्यसद्व्यतिरेकपुष्पस्यैव न सम्भवति । एवमुभयोर्मायिकाऽमायिकयोरनुष्ठितयो कर्मज्ञानयो पुरुषस्य मुक्तिरपि न युक्तेत्यर्थः । मायिकत्वात्सत्यत्वम् । अस्थिरत्वमिति यावत् । तच्च स्वप्नेऽर्थेऽस्ति । जामत्पदार्थस्तु स्वप्नापेक्षया सत्य एव । कृतस्यपुरुषापेक्षयैवास्थिरत्वेनासत्यत्वात् स्वप्नविलक्षणमनानादिकार्यकरः । एवं कर्माप्यस्थिरत्वात् प्रवृत्तिकार्यत्वाच्च मायिकम् । अत्मा तु स्थिरत्वात्कार्यत्वाच्चाप्ययिकः । अतस्त्रयोरनुष्ठितकर्मज्ञानयोः समानफलदाहृत्यमर्थान्निष्कमिति विलक्षणमेव कार्यं युक्तम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमप्यात्मोपासनाद्यज्ञानेन गृह तत्त्वज्ञानस्य समुच्चयविरूपस्यातामुपास्यस्यामायिकत्वादिति, तत्राह—

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥ मायिकं

इतरस्याप्युपास्यस्य नात्यन्तिकममायिकत्वम् । उपास्यत्वात्पदार्थानामपि प्रवेशादित्यर्थः ॥ २७ ॥

उपासकस्य मायिकत्वं यस्मिन्नाज्ञे तत्राह—

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

मनःसङ्कल्पिते-अप्येवम्, एवमपि-मायिकत्वमपीत्यर्थः । 'सर्वे गल्पितं प्रकृतं छां उ ३।१।३।' इत्यादिभ्रु-युक्तं एवमप्येवमप्युपास्यस्य मायिकत्वं भवेति ॥ २८ ॥

तरुं पावनस्य किं फलमित्याकाट्यात्माह—

भावनोपचयात्पुद्गलस्य सर्वं प्रवृत्तियत् ॥ २९ ॥

भावनोपास्योपासनात्पुद्गलस्य निष्पापस्य पुद्गलस्य प्रवृत्तेरिव सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । प्रवृत्तियत्वात् शक्तिमित्यत आह करोति,

एवमुपासकस्य बुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रेरणेन सृष्ट्यादिकर्तुं भवतीति ॥ २९ ॥

ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति स्थापितम् । इदानीं ज्ञानसाधनान्याह—

रागोपहृतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ज्ञानप्रतियन्धको यो विषयोपरागश्चित्तस्य तदुपघातहेतुर्ध्यानमित्यर्थः । उपचारेण कार्यकारणयोरभेदनिर्देशः, रागक्षयस्य ध्यानत्वासम्भवात् । अत्र ध्यानशब्देन धारणाध्यानसमाधयो योगोक्तास्त्रय एव ग्राह्याः, पातञ्जले योगाङ्गानामष्टानामेव विवेकसाक्षात्कारहेतुत्वश्रवणादिति । पतेषां चावान्तरविशेषास्तत्रैव द्रष्टव्याः । इतराणि च पञ्चाङ्गानि स्वयं वक्ष्यन्ति ॥ ३० ॥

ध्याननिष्पत्त्यैव ज्ञानोत्पत्तिर्नारम्भमात्रेणेत्याशयेन ध्याननिष्पत्तेर्लक्षणमाह—

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण सम्प्रज्ञातयोगेन तत्सिद्धिर्ध्यानस्य निष्पत्तिर्ज्ञानारत्यफलोपधानरूपा भवतीत्यर्थः । अतस्तावत्पर्यन्तमेव ध्यानं कर्तव्यमित्याशयः । इतरवृत्तिनिरोधे सत्येव विषयान्तरविराट्यप्रतिबन्धापगमाद्ध्येयसाक्षात्कारो भवतीति कृत्वा योगोऽपि योगेन सूचरणं, योगाङ्गध्यानादिवदित्यपि मन्तव्यम् । “अध्यात्मयोगाधि-
। मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” (क उ १।२।१२) इत्यादित्योस्तदवगमादिति ॥ ३१ ॥

विषयं
भवतीत्यनस्यापि साधनान्याह—

धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

वक्ष्यमाणेन धारणादित्रयेण ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धारणादित्रय क्रमात् सूत्रत्रयेण लक्षयति—

निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

प्राणस्येति प्रसिद्ध्या लभ्यते । “प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां चा प्राणस्य” (यो सू १।३४) इति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यानत्वात् । छर्दिश्च धमनम् । विधारणं त्याग इति यावत् । तेन पूरणरेचनयोर्लाम । विधारणं च कुम्भकम् । तथाच प्राणस्य पूरणरे-

चक्र-कुम्भकैर्यो निरोधो घर्शोकरणं, सा धारणेत्यर्थ । आसनकर्मणो
स्वराब्देन पश्चाल्लक्षणीयतया सूत्रे परिशेषत एव धारणाया लक्ष्यत्व
लाभाद्धारणापदं नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिप्रदु ध्यान
शब्देनैव गृहीतेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

कर्मप्राप्तमासन लक्षयति—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३४ ॥

यत् स्थिरं सत् सुखसाधनं भवति स्वस्तिवादि, तदासन-
मित्यर्थ ॥ ३४ ॥

स्वकर्म लक्षयति—

स्वकर्म स्वाश्रमविरहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

सुखमम् । तत्र कर्मशब्देन यमनियमयोर्ब्रह्मणम् । जिनेन्द्रियस्वरूप
प्रत्याहारोऽपि सर्वांशमसाधारणतया कर्ममध्ये प्रवेशनीय । तथा च
पातञ्जलसूत्रे ज्ञानसाधनतया प्रोक्तान्यर्था योगाङ्गान्यत्राऽपि लक्ष्यानि ।
यथा तत्सूत्रम्—‘यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानममा
धयोऽष्टावङ्गानि’ति । तेषां च स्वरूपं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

मुहयाधिकारिणो नास्ति यहिरद्गम्य यमादिपञ्चकर्म्यापेक्षा केच
लाद्धारणाध्यानादिप्रयत्नरूपात् सयमादेव ज्ञानं योगश्च भवतीति पातञ्ज
लसिद्धान्त । जडमरतादिषु च तथा दृश्यतेऽपि । धतस्तदनुस्मारेणा
चार्योऽप्याह—

चैराग्यादभ्यासाद्य ॥ ३६ ॥

केचलाभ्यासात् ध्यानरूपादेव चैराग्यमहितज्ञानं तत्साधन-
योगश्च भवत्युक्तमाधिकारिणामित्यर्थ । तदुक्तं गार्हपत्ये—

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रमादकाः ।

विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्तिताः ॥

शिशुपालः मिदिमाप स्मरणाभ्यामगौरवान् ॥

(गार्. पु. १।२०।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।)

अथवा चैराग्यस्यानाभ्यासात्तत्र ध्यानस्यैव हेतुत्वोक्तिः, यत्र तत्र
धारणागमुच्यते । तदेष ज्ञानान्मोक्षो (तां सू. ३।२३)
प्राप्तवान् ॥ ३६ ॥

अत परं बन्धो विपर्ययादित्युक्तो (सा सू ३२४) बन्धकारणं विपर्ययो व्याख्यास्यते । तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह—

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगोक्ता (यो सू २१३) बन्धहेतुविपर्ययस्याधान्तरभेदा इत्यर्थः । तेन शुक्त्यादिज्ञानरूपाणां विपर्ययाणामसद्बुद्धेऽपि न क्षतिः । तत्राविद्या, अनित्याशुचिदुखानात्मसु निम्नशुचिसुखात्मत्यातिरिति योगे प्रोक्ता (यो सू २१५) । एवमस्मिताऽपि आत्मानात्मनोरेकताप्रत्ययः, शरीराद्यतिरिक्त आत्मानास्तीत्येवंरूपः । अविद्या तु नैवंरूपा । आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरेऽहम्बुद्ध्युपपत्तेः । रागद्वेषौ तु प्रसिद्धावेव । अभिनिवेशश्च मरणादित्रास इति । रागादीनां विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वम् ॥ ३७ ॥

विपर्ययस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्याशक्तेरपि स्वरूपमाह—

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

सुगमम् । एतदपि कारिकाया व्याख्यातम्—

एकादशेन्द्रियप्रधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।

मप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥

(सां का ४९ इति) ॥

वाधिर्यं कृष्टितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्ठ्यपद्भुत्वे क्लैव्योदावर्तमुग्धताः ॥

इत्येकादशेन्द्रियाणामेकादशाऽशक्तयः स्वतश्च बुद्धेः सप्तदशाऽशक्तयः । यथा वक्ष्यमाणानां नवतुष्टीनां विघाता नवः, तथा वक्ष्यमाणानामष्टसिद्धीनां च विघाता अष्टाविति मिलित्वा चेमाः स्वतः परतश्चाष्टाविंशतिर्बुद्धेरशक्तयः इत्यर्थः । तु-शब्द एषां विशेषप्रसिद्धिर्यापनार्थः ॥ ३८ ॥

ययोर्विघाते बुद्धेरशक्तौ ते तुष्टिसिद्धौ सूत्रद्वयेनाह—

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

स्यमेव नवधात्वं वक्ष्यति (सां सू ३४३) ॥ ३९ ॥

गतान् परमकारुणिकज्ञानलाभ इति । ध्यानं च यथा धनादिदानेन परितोषिताज्ञानलाभ इति । एषु च पूर्वखिविध ऊहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आकर्षक । सुहृत्प्राप्तिदानयोरुद्वादिप्रयापेक्षया मन्दसाधनत्वप्रतिपादनायेदमुक्तम् ।

कश्चित्चेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवारकः पूर्वखिविधो विपर्ययाशक्तिनुष्टिरूपो भवति यन्धकत्वादिति ध्याचष्टे, तत्र । तुष्ट्यभायस्याशक्तितया याधिर्यादियन् सिद्धिविरोधितालाभेन तुष्ट्यनुष्टोरुभयोः सिद्धिविरोधित्यामम्भयात् ॥ ४८ ॥

ननूद्वादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते । मन्त्रतप समाध्यादिभिरप्यणिमाद्यष्टसिद्धे सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति, तत्राह—

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४९ ॥

इतराद्गुह्यादिपञ्चकभिर्भान् तपस्यादेस्तास्त्रिकी न सिद्धिः । कुत ? इतरहानेन विना । यतः सा सिद्धिरित्तरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भवत्यतः संनारापरिपन्थित्यात् सा सिद्ध्याभावात् एव, न तु तास्त्रिकी सिद्धिरित्यर्थः । तथाचोक्तः योगसूत्रेण "ते समाधायुपमर्गा द्युत्थाने सिद्धयः" (पा सू ३:७) इति ।

तदेवं ज्ञानानुक्ति (सा सू ३:७) रित्यारम्य विस्तरतो बुद्धिगुणरूपं प्रत्ययसर्गं सकार्यन्धो मोक्षरूपपुरुषार्थेन सद्योत । एतौ च बुद्धितत्त्वगुणरूपौ सर्गा प्रयादरूपेणान्योन्यदेत्तु योज्याङ्कुरस्यम् । तथा च पारिका—

न विना भावलिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।

लिङ्गाण्यो भावाण्यस्तम्भाद्भिविधः प्रवर्तते सर्गाः ॥

(सां वा ५२) इति ॥

भावो वागनारूपा बुद्धेर्ज्ञानादिगुणा लिङ्गं महत्तस्य बुद्धिरिति । समष्टिसर्गं प्रत्ययसर्गं समातः ॥ ४९ ॥

साग्रतः स्थानिमेद् धर्मविशेषादिति (सां सू ३:१०) गतेषां दुगा व्यष्टिगुण्यिस्तत्र प्रतिपादने—

देयादिप्रभेदा ॥ ४६ ॥

देयादि प्रभेदोऽपान्तरभेदो यस्या सा तथा सृष्टिरिति दोषः । तदेतन् कारिकाया व्याख्यानम्—

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

(सां का ५३) इति ॥

ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्रगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचा इत्यष्टविधो दैव-
सर्गः । पशुमृगपक्षिसरासृपस्यावरा इति तैर्यग्योनः पञ्चविधः ।
भौतिको भूतानां व्यष्टिप्राणिना विराज सक्ताशाव् सर्ग इत्यर्थः ॥४६॥

अथान्तरसृष्टेरप्युक्ताया पुरुषार्थत्वमाह—

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात् ॥ ४७ ॥

चतुर्मुखमारभ्य स्थावरान्ता व्यष्टिसृष्टिरपि विराट्सृष्टिवदेव पुरु-
षार्था भवति । तत्तत्पुरुषाणां विवेकप्रातिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

व्यष्टिसृष्ट्यावपि विभागमाह सूत्रत्रयेण—

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वं भूर्लोकानुपरि सृष्टि सत्त्वाधिका भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

मूलतो भूर्लोकानुदध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

मध्ये भूर्लोके इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वेकस्या एव प्रकृतेः केन निमित्तेन सत्त्वादिविशालतया
विचित्रा सृष्टय इत्याकाङ्क्षायामाह—

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

विचित्रकर्मनिमित्तादेव यथोक्ता प्रधानस्य चेष्टा कार्यवैचित्र्यरूपा
भवति, वैचित्र्ये दृष्टान्तो गर्भदासवदिति । यथा गर्भावस्थामारम्य यो
दासस्तस्य श्रुत्यवासनापाटवेन नानाप्रकारा चेष्टा परिचर्यां स्वाभ्यर्थं
भवति, तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु चेदूर्ध्वं सत्त्वविशाला सृष्टिरस्ति तर्हि तत्र एव कृतार्थत्वात्
पुरुषस्य किं मोक्षेणेति, तत्राह—

आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः ॥ ५२ ॥

तत्राप्यूर्ध्वगतत्वावपि सत्यामावृत्तिरस्त्यत उत्तरोत्तरयोनियोगाद्
धोऽधोयोनिजन्मन मोऽपि लोको द्वेय इत्यर्थे ॥ ५२ ॥

विज्ञ—

ममानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

ऊर्ध्वाधोगताना ब्रह्मादिस्थायरान्ताना सर्वेषामेव जरामरणादिजं
दुःख साधारणमतोऽपि द्वेय इत्यर्थे ॥ ५३ ॥

किं घट्टना कारणे लयादपि न कृतकृत्यनेत्याह—

न कारणलयात् कृतकृत्यता मग्नप्रदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

विशेषज्ञानामात्रे यदा भवदादिषु धैर्यायं प्रवृत्त्युपासनया भवति,
तदा प्रवृत्तौ लयो भवति, 'धैर्यायात् प्रवृत्तिलय' (सां का ४५) इति
वचनात् । तस्मात् कारणलयादपि न कृतकृत्यतासित, मग्नप्रदुत्था
नात् । यथा जले मग्न पुण्य पुनरुत्तिष्ठति, पथमेव प्रवृत्तिलीना
पुरुषाईश्वरभावेन पुनराविर्भवन्ति । संस्कारादेरक्षयेण पुनरा रागाभि-
व्यतेविशेषकृत्यानि यिना दोषदादानुपपत्तेरित्यर्थे ॥ ५४ ॥

ननु कारणं केनाऽपि न कार्यतेऽत म्यत्तत्रा कथं स्वोपासनकस्य
दुःखनिदानमुत्थानं पुन करोति, तत्राह—

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवदधात् ॥ ५५ ॥

प्रवृत्तेरकार्यत्वेऽप्यप्रयत्नेऽप्यन्येच्छानधीनत्वेऽपि, तद्योग-पुन
कृत्यानीचित्य तद्दीनस्य । कुत ? पारवदधात्-पुरुषार्थतत्प्रत्याम् ।
विशेषकृत्यातिरुपपुरुषार्थपदानं प्रवृत्त्या पुनरुत्थाप्यते म्यत्तीन इत्यर्थे ।
पुरुषार्थादवध प्रवृत्तेर्न प्रेरणा, किन्तु प्रवृत्तिम्यभाषाया प्रवृत्तौ निमि
षानोति न म्यातन्व्यभवति । तथा च योगसूत्रम् "निमित्तमप्रयोक्तृ
प्रवृत्तौत्तां वरणभेदम्नु मन शेषिश्चयम्" इति (यो सू ३७) । वरण
भेद-प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ५५ ॥

प्रवृत्तिद्वयान् पुरुषस्योत्थाने प्रमाणमप्याह—

म हि स्वयंवित् स्वयंकर्ता ॥ ५६ ॥

म हि पूर्वमग्रे वारणलीन मगांस्तरे स्वयंवित् स्वयंकर्ता इति
पुरुषो भवति । प्रवृत्तिलये तमेव प्रवृत्तिरदप्राप्त्योचित्यात् । "तदेव
मत्त मह कमनैति त्रिं मनो यत्र विविचमस्य" (बृह उ ४।३।६)
इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिस्तत्राह—

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

प्रकृतिलीनस्य जन्येश्वरस्य सिद्धिः, “य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञान-
मयं तपः” (मुंड उ १।१।९) इत्यादि श्रुतिभ्यः सर्वमम्मतेव,
नित्येश्वरस्यैव विद्यादात्मपदत्वादित्यर्थः । सूत्रद्वयमिदं व्याख्याय पार-
वश्यमपि प्रतिपादयति ‘स हीति’ सूत्रेण । स हि पर पुरुषसामान्यं
सर्वज्ञानशक्तिमत् सर्वकर्तृताशक्तिमच्च । अयम्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण
प्रेरकत्वादित्यर्थः । तदा चासमाप्तार्थपुरुषसन्निध्यात् तदर्थमन्येच्छाऽ-
नर्धानाया अपि प्रकृते प्रवृत्तिरावश्यकीति ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधविरोध (सां सू १।१२) स्तत्राह—ईदृशे-
श्वरसिद्धिः सिद्धा । सान्निध्यमात्रेणेश्वरस्य सिद्धिस्तु श्रुतिस्मृतिषु
सर्वमम्मतेत्यर्थः ॥

अद्भुष्टमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

(क उ २।१।१२)

सृजते च गुणान् मर्गान् क्षेत्रास्त्वनुपश्यति ।

गुणान् विक्रियते मर्गानुदासीनवदीश्वरः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्चैतादृशेश्वरे प्रमाणमिति ॥ ५७ ॥

द्वितीयाध्यायादिमारभ्यैतावत्पर्यन्तं सूत्रव्यूहैः प्रधानसृष्टिः समा-
पिता । इतः परं मोक्षोपपत्त्यर्थं प्रधानसृष्टेशानिपुरुषं प्रति अत्यन्त-
निवृत्तिरत्यन्तलयाख्या चकत्वा, तदुपपत्त्यर्थमादौ प्रधानसृष्टेः प्रयो-
जनं द्वितीयाध्यायस्यादिमूत्रे विद्वात्रेणोक्तं विस्तरतः प्रतिपादयति—

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वाद्दुष्ट-

कुङ्कुमवहनवत् ॥ ५८ ॥

प्रधानस्य स्यत एव सृष्टिर्यद्यपि तथापि परार्थमन्यस्य भोगाऽप-
वर्गार्थम् । यथोष्टस्य कुङ्कुमवहनं स्वाम्यर्थम् । कुत ? अभोक्तृत्वाद्-
चेतनत्वेन भोगापवर्गासम्भवादित्यर्थः ।

ननु विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं चेत्यनेन स्वार्थापि सृष्टिरुक्तेति चेत् ।

सत्यम् । तथापि पुरुषार्थता विना स्वार्थताऽपि न सिद्ध्यति । स्वार्थो हि प्रधानस्य कृतभोगापयर्गान् पुरुषादात्मविमोक्षणमिति ।

ननु भृत्यतुल्या चेन् प्रकृतिस्तर्हि कथं स्वामिनो दुःस्वार्थमपि प्रवर्तत इति चेन्न । सुखार्थप्रवृत्त्येव नान्तरीयकदुःखसम्भवाद् दुष्ट भृत्यतुल्यत्वादिति ॥ ५८ ॥

ननु प्रधानस्याचेतनस्य स्वतः स्रष्टृत्वमेव नोपपद्यते रथादे परप्रयत्नेनैव प्रवृत्तिदर्शनादिति, तत्राह—

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवद्येष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

यथा क्षीरं पुरुषप्रयत्नैरपेक्ष्येण स्वयमेव दूदधिक्रयेण परिणमते, एवमचेतनत्वेऽपि परप्रयत्नं विनापि महदादिरूपपरिणामं प्रधानस्य भवतीत्यर्थः । 'धेनुवद्वत्साये' (सा ख २।३७) त्यनेन सूत्रेणास्य न पौनरुक्त्यम् । तत्र कारणप्रवृत्तेरेव विचारितरथान् धेनूनां चेतनत्वाच्चेति ॥ ५९ ॥

दृष्टान्तान्तरप्रदर्शनपूर्वकमुनायेदेतुमाह—

कर्मवद् दृष्टेर्या कालादेः ॥ ६० ॥

कालादे कर्मवद्वा स्यत प्रधानस्य चेष्टित सिद्धमिति, दृष्टेर्याम् । अथैको गच्छति' अनुचितरथं प्रवर्तत इत्यादिरूप कालादिकर्म रथत एव भवत्येव प्रधानस्यापि चेष्टा स्यात् । कल्पनाया दृष्टानुगारित्वा दित्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु तथापि ममेदं भोगादिस्वाधनमिति प्रतिगन्धानाभावात्सूत्राया प्रवृत्ते कदाचिन् प्रवृत्तिरपि न स्याद्, विपर्यया च प्रवृत्ति स्यात् । तत्राह—

स्वभावाचेष्टितमनभिमन्धानाद् भृत्यवत् ॥ ६१ ॥

१ मन्त्राद्यभिगच्छि—यथैकस्य मूषस्य परिवर्तनेन मनुष्यस्य वसन्त पीनमादित्यदृष्टवत् श्रुतिषु प्रतिपादिता न ननु वस्तुतः वस्तुतः वसन्त वसन्त वसन्तवर्तमाने पीनमाद्ये च प्रादुर्भावे । किन्तु मादित्ये तत्र मर्त्ये वसन्तम् । ११२६ मन्त्राद्यभिगच्छिने इत्येव 'प्रतिपादितम् मा वेदं श्रुति—मादित्या वा मन्त्रेण च यदादिति तथा वसन्त, तथा मन्त्राद्ये पीनम्—यथा मादित्याद्ये यथा यथाप्राज्ञाद्ये मन्त्रेण यथाप्राज्ञाद्ये इति ॥

यथा प्रवृष्टमृत्यस्य स्वभावात् संस्कारादेव प्रतिनियताऽऽवश्यकी च स्वामिसेवा प्रवर्तते, न तु स्वमोगाभिप्रायेण, तथैव प्रवृत्तेऽपि संस्कारादेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कर्माकृष्टेर्वानादितः ॥ ६२ ॥

वाशब्दोऽत्र समुच्चये । यत्र कर्मानाद्यत कर्मभिराकर्षणादपि प्रधानस्यावश्यकी व्यवस्थिता च प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवं प्रधानस्य परार्थतः स्रष्टृत्वे सिद्धे परप्रयोजनसमाप्तौ स्वतः पव प्रधाननिवृत्त्या मोक्ष सिद्धयतीत्याह प्रवृत्तेन—

विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य
सूदवत् पाके ॥ ६३ ॥

विविक्तपुरुषज्ञानात् परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्तौ प्रधानस्य सृष्टि-निवर्तते । यथा पाके निष्पन्ने पचकस्य व्यापारो निवर्तते इत्यर्थः । इयमेवात्यन्तिकप्रलय इत्युच्यते । तथा च श्रुति—तस्याभिध्यानायो-जनात् तत्त्वभावाद् भूदश्वन्ते विभ्वमायान्वृत्ति रिति (श्वे. उ. १।१०) ॥ ६३ ॥

नन्देवमेव पुरुषस्योपाधौ विवेकज्ञानोत्पत्त्या प्रवृत्तेः सृष्टिनिवृत्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति, तत्राह—

इतर इतरवत् तदोपात् ॥ ६४ ॥

इतरन्तु विविक्तबोधरहित इतरवद् यद्वद्वेव प्रकृत्या तिष्ठति । कुत ? तदोपात् । तस्य प्रधानस्यैव तत्पुरुषार्थासनापनाव्यदोपादि-त्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रे—“वृत्तार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारण-त्वात्” इति (साधनप. सू. २२) । तथा च पूर्वसूत्रे या प्रधान-निवृत्तिरुक्ता सा विविक्तबोद्धृष्टपुरुषं प्रत्येवेति भावः । विभ्वमायाश्रुति (श्वे. उ. १।१०) रपि हान्तिनं प्रत्येव मन्तव्या । ‘अजा मिति (श्वे. उ. ४।५) श्रुत्यैकवाक्यत्वादिति ॥ ६४ ॥

सृष्टिनिवृत्ते. फलमाह—

द्वयोरेकरस्य बौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयो प्रधानपुरुषयोरेकबौदासीन्यमेकाकिता । परस्परवियोग इति ९ सां०

यावत् । सोऽपवर्गः । अथवा पुरुषस्यैव कैवल्यम् । भद्रं मुक्तः स्यामित्येव पुरुषार्थतादर्शनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

नन्वेकपुरुषमुक्तावेव विवेकाकारवृत्त्या विरक्ता प्रवृत्तिः कथमन्य-
पुरुषार्थं पुनः सृष्टी प्रवर्तताम् । न च प्रवृत्तेरंशमेदान्नापि क्षेप इति
घाध्यम् । मुक्तपुरुषोपकरणैरपि पृथिव्यादिभिरन्यस्य भोग्यसृष्टिदर्शना-
दिति । तत्राह—

अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रबुद्ध-
रज्जुतन्त्रस्येवोरगः ॥ ६६ ॥

एतस्मिन् पुरुषे विविक्तरोधाद्विरक्तमपि प्रधानं नात्यस्मिन् पुरुषे
सृष्ट्युपरागाय विरक्तं भवति, किन्तु तं प्रति सृजत्येव । यथा प्रबुद्ध-
रज्जुतन्त्रस्येवोरगो भयादिकं न जनयति मूर्धं प्रति तु जनयत्येवेत्यर्थः ।
उरगतुरत्यत्रं च प्रधानस्य रज्जुतन्त्रे पुरुषे समारोपणादिति ।

एवमपि रज्जुसर्पादिदृष्टान्तानामाशयमनुदर्शय्याऽयुधा केचिद्वे-
दान्तिप्रसाः प्रवृत्तेरत्यन्ततुच्छस्य मनोमात्रस्य वा तुल्यमिति । एतेन
प्रवृत्तिसत्यतायादिनाहृषोक्तदृष्टान्तेन धृतिस्मृत्यर्था बोधनायाः, न
केवलं दृष्टान्तपरत्वेनायमर्थः सिद्धयति ॥ ६६ ॥

कर्मनिमित्तयोगाय ॥ ६७ ॥

सृष्टौ निमित्तं यत् कर्म तस्य सम्बन्धात्पुन्यपुरुषार्थं सृजती-
त्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु सर्वेषां पुरुषाणामप्रार्थकतया नेत्येक्यावित्तेऽपि कश्चित्
प्रत्येय प्रधानं प्रवर्तते, कश्चित् प्रति नियतं इत्यत्र किं नियाम-
कम् । न च कर्म नियामकम् । कस्य पुरुषस्य किं कर्मत्यत्र नियामका-
भावादिति । तत्राह—

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽपिवेको निमित्तम् ॥ ६८ ॥

पुरुषाणां नैरपेक्ष्येऽप्ययं मे व्याख्ययमेवाहमित्यपिवेकादप्यप्रवृत्ति-
सृष्ट्यादिभिः पुरुषानुपकारोन्नायर्थः । तथा च यस्मै पुरुषायान्मानम-
पिपिष्य ददायितुं यागना यतते तं प्रत्येय प्रधानं प्रवर्तते इत्येव
नियामकमिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिभ्यमापत्त्यान् कथं विवेकेऽपि निवृत्तिरूपवर्तता, तत्राह—

नर्नरीयत् प्रवृत्तन्यापि निवृत्तिधारिताप्यात् ॥ ६९ ॥

पुरुषार्थमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिस्वभावो, न तु सामान्येन । अतः प्रवृत्तस्यापि प्रधानस्य पुरुषार्थसमाप्तिरूपचरितार्थत्वे सति निवृत्तिर्युक्ता । यथा परिपद्मयो नृत्यदर्शिनार्यं प्रवृत्ताया नर्तक्यास्तत्सिद्धौ निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥

निवृत्तौ हेतुन्तरमाह—

दोषयोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलवधूवत् ॥ ७० ॥

पुरुषेण परिणामित्वदु स्यात्करुत्वादिदोषदर्शनादपि लज्जितायाः प्रकृते पुनर्न पुरुषं प्रत्युपसर्पणं कुलवधूवत् । यथा स्वामिना मे दोषो दृष्ट इत्यवधारणेन लज्जिता कुलवधूर्न स्वामिनमुपसर्पति तद्वदित्यर्थः । तदुक्तं नारदीये—

सत्रिकारापि मौढ्येन चिरं भुक्त्वा गुणात्मना ।

प्रकृतिर्ज्ञातदोषेयं लज्जयेत् निवर्तते ॥ इति ॥

पतदेवोक्त कारिक्यापि—

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥

इति । (ईश्व ६१) ॥ ७० ॥

ननु पुरुषार्थं चेत् प्रधानप्रवृत्तिस्तर्हि बन्धमोक्षभ्यां पुरुषस्य परिणामापत्तिरिति, तत्राह—

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकाद्वते ॥ ७१ ॥

दुःखयोगवियोगरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुषस्य नैकान्ततस्तत्परतः, किन्तु चतुर्थसूत्रवद्बन्धमात्रप्रकारेणाविवेकादेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

परमार्थतस्तु यथोक्तौ बन्धमोक्षौ प्रकृतेरेवेत्याह—

प्रकृतेराज्ञस्यात् ससङ्गत्वात् पशुवत् ॥ ७२ ॥

प्रकृतेरेव तत्त्वतो दुःखेन बन्धमोक्षौ ससङ्गत्वाद् दुःखसाधनैर्धर्मादिभिर्लिप्तत्वात् । यथा पशु रज्ज्वा लिप्ततया बन्धमोक्षभागी तद्वदित्यर्थः । पतदुक्तं कारिक्या—

तस्मान्न बध्यतेऽद्वा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

इति (ईश्व. ६२) ।

‘द्वयोरेकतरस्य चौदासीन्यमपवर्गं’ इति सूत्रे च य पुरुषस्यापवर्गं उक्तं स प्रतिविम्बरूपस्य मिथ्यादुःखस्य वियोग एवेति ॥ ७२ ॥

तत्र कै साधनैर्वन्धं कैर्वा मोक्ष इत्याकाहायामाद—

रूपैः सप्तभिरात्मानं यध्नाति प्रधानं कोश-
कारवद्विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥

धर्मधैरान्यैर्ध्वर्याधर्माज्ञानैराग्यानैर्ध्वर्यं सतभीरुपधर्मैर्दुःखहे-
तुभिः प्रवृत्तिरात्मानं दुःखेन यध्नाति, कोशकारवत् । कोशकारवृत्ति-
र्यथा स्थनिमित्तेनापासेनात्मानं यध्नाति तद्वत् । सैव च प्रवृत्तिरेवरूपेण
ज्ञानेनैवात्मानं दुःखान्मोचयतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

ननु बन्धमुक्ती अविवेकादिति यदुक्तं, तदयुक्तम् । अविवेकस्या-
हेयानुपादेयत्वात् । लोके दुःखस्य तदभाषमुपादेरेव च स्वतो देवो
पादेयत्वात् । अन्यथा दृष्टदानिरित्यादादृश्य चतुर्थसूत्रोक्तं न्यय-
विवृणोति—

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टदानिः ॥ ७४ ॥

अविवेकस्य पुरुषेषु बन्धमोक्षनिमित्तत्वमेष पुरा (सां सू-
१।५५) उक्तं न त्वविवेक एव नास्ति नातो दृष्टदानिरित्यर्थः । एतच्च
प्रथमाध्यायग्रन्थेषु (सां सू १।५५-५७) स्पष्टम् ।

अविवेकनिमित्तात् प्रवृत्तिपुरुषयो संयोग, तस्माच्च संयोगादु-
त्पद्यमानस्य प्राटतदुःखस्य पुरुषे य प्रतिविम्बा न एव दुःखमौगो
दुःखसम्बन्धस्तन्निवृत्तिरेव च मोक्षाय पुरुषार्थ इति ॥ ७४ ॥

तदेवमादिसर्गमारभ्यारयन्ति कल्पपर्यन्तोऽगित्परिणाम प्रधान-
तद्विचाराणामेष । पुरुषस्तु पृष्टम्यपूर्णचिन्मात्र एवेत्यध्यायद्वयेन
विस्तृतो विवेचितम् । तस्य विवेकस्य निष्पत्त्युपायेषु स्मृतमभ्या-
समाद—

तत्त्वाभ्यामाप्नोति नेतीति त्यागाद्वियेकात्मिद्धिः ॥ ७५ ॥

प्रवृत्तिपर्यन्तेषु जडेषु नेति नेतार्यभिमानयागरूपान् तस्याऽभ्या-
साद्वियेकनिष्पत्तिर्भवति । इतस्त्वं सर्वमभ्यासस्याद्गमात्रमिरपर्यं ।
तथाच श्रुति—“अर्थान् भादेशो नेति नेति न शेतरमादिति नेत्यपत्
परमस्ति” (सू उ २।३६), “न एव भावमा नेति नेति” (सू उ-
३।१।२६, ३।२।४) इत्यादिरिति ॥

अव्यक्ताद्ये विशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।
चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥ इति ॥

यथा—

अस्थिस्थूणं स्नायुयुत मांसशोणितलेपनम् ।
चर्माननद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्पर्लमसन्निष्टं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद् ग्राहाद्विमुच्यते ॥
(मनु ६।७६-७८) इति ॥

पतदेव कारिकयाऽप्युक्तम्—

एवं तत्राभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥

इति (ईश्व का ६४)

नास्मीत्यात्मन कर्तृत्वनिषेधः । न मे इति सङ्गनिषेधः । नाहमिति तादात्म्यनिषेधः । केवलमित्यस्य विवरणम्, अविपर्ययाद्विशुद्धमिति । अतोऽन्तरा विपर्ययेण विप्लुतमित्यर्थः । इदमेव केवलत्वं सिद्धिशब्देन सूत्रे प्रोक्तम् । “विवेकस्यातिरविप्लवा हानोपायः” (पा. सू. २।२६) इति योगसूत्रेणैतादृशज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वसिद्धिरिति ॥ ७५ ॥

विवेकसिद्धौ विशेषमाह—

अधिकारिभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

मन्दाद्यधिकारिभेदसत्त्वाद् अभ्यासे क्रियमाणेऽप्यस्मिन्नेव जन्मनि विवेकनिष्पत्तिर्भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः । अत उक्तमाधिकारमभ्यासपाटवेनात्मन सम्पादयेदिति भावः ॥ ७६ ॥

विवेकनिष्पत्त्यैव निस्तारो, नान्यथेत्याह—

धाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥

सकृत् सम्प्रहातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो

मध्यमविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां प्रारम्भयज्ञान्
प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवतीत्यर्थः ।

विवेकनिष्पत्तिश्चापुनरुत्थानाद् असम्प्रज्ञानादेव भवतीत्यतस्तस्यां
सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्द्-
विवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं ध्वणमवनन्ध्यानमात्ररूप इति विभागः ॥

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकाद्यस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह—

उपदेद्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभारध्वयणाजीवन्मुक्तसिद्धि-
रित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति ॥ ७९ ॥

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

श्रुतिश्च जीवन्मुक्तेऽस्ति—

दीक्षयैव नरो मुच्येत् निष्ठेन्मुक्तोऽपि त्रिगहे ।

बुलालचक्रमध्यस्थां निच्छिन्नोऽपि अमेद् पटः ॥

'प्रक्षेप सन् प्रत्याप्येता' (सू उ ४।४६) त्यादिरिति ॥

भारदोयस्मृतिरपि—

पूर्वाभ्यामबलात् कार्ये न लोको न च वैदिरः ।

अपृष्यपापः गर्भमा जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ इति ॥ ८० ॥

ननु ध्वणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्व म्यात् तत्राह—

उत्तरथान्यपरम्परा ॥ ८१ ॥

इतरथा मन्द्विवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परगतित्वस्यैव ।
सामर्थ्येनात्मनस्यमहात्मा वेदुर्गद्दीप्तं कर्मिन्दिशते स्वधर्मेण शिष्य
मपि ध्यान्तीवुर्यात् । सोऽप्यस्यं सोऽप्यस्यमिच्छेयमध्यपरम्परंति ॥८१॥

ननु ध्यानेन कर्मस्ये सति कथं जीवन् म्यात्, तत्राह—

एतन्नभ्रमगरद् घृतशरीरः ॥ ८२ ॥

बुद्धात्कर्मनिवृत्तायपि पूर्वकर्मपेणात् स्वयमेव विपरिवादे कर्म
धर्मनि, एवं ध्यानेन कर्मोत्पत्तायपि प्रारम्भकर्मपेनेन वेष्टमानं
शरीरं पृथ्या जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं शरीर-
धारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं मानमिति वाच्यम् ।
'व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधलक्षणचित्तान्वयो
निरोधपरिणाम' इति (वि० पा० ९) योगसूत्रतस्तत्सिद्धेः । चिर-
कालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतया
लोकेऽप्यनुभवश्चेति तत्राह—

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तेषामल्पावशेषात् तस्य
शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता
नापेक्ष्यते । अविद्याया जन्मादिरूपकर्मविपाकाऽऽरम्भमात्रे हेतुत्वात् ।
योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात्, धीतरागजन्मादर्शनादिति
न्यायाच्च (यो सू ३१।२५) । न तु प्रारब्धफलककर्मभोगेऽपीति ।
यत्र च नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषस्पो भोगो मूढेष्वे-
षाम्नि । जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् ।

यत्तु काश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठतीत्याह ।
तत्र । धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । अविद्या-
संस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजनाभावाच्च । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
(४।१) प्रपञ्चितमिति ॥ ८३ ॥

शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति—

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता
नेतरान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

उक्ताया विवेकसिद्धितः परवैराग्यद्वारा सर्ववृत्तिनिरोधेन यदा
निःशेषतो वाधिनागाधितसाधारण्येनाविलदुःखं निवर्त्तते तदैव पुरुषः
कृतकृत्यो भवति । नेतराजीवन्मुक्त्यादेरपीत्यर्थः नेतरादिति धीप्साऽ-
ध्यायसमाप्तौ ॥ ८४ ॥

अत्यन्तलयपर्यन्तः कार्योऽव्यक्तस्य नात्मनः ॥

प्रोक्त एवं विवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ॥ १ ॥

इति श्रीविज्ञानभिष्णुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य
भाष्ये वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शास्त्रमिन्द्राद्यायिकाज्ञानमुत्तेनेदानीं विवेकज्ञानसाधनानि प्रदर्शनीयानतीत्येतदर्थं चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते ।

राजपुत्रवत् तत्सोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वपादशेषस्य प्रत्ययविवेकोऽनुवर्तते । राजपुत्रस्यैव तस्योपदेशाद्विवेको जायते इत्यर्थः । अत्रेवमाद्यायिका—कश्चिद्राजपुत्रो गण्डर्षी जन्मना पुराणि सारित्वाशयेन केनचिद् पोषितोऽहं शयत् इत्यभिमान्यमान आम्ने । तं जीवन्तं शयत्वा कश्चिद्मत्स्यः प्रयोधयति—न त्वं शयतो राजपुत्रोऽसौति । स यथा मृष्टित्येव चाण्डालाभिमानं त्यक्त्वा तारिष्यकं राजभायमेवालम्ब्यते राजाहमस्मोति । एवमेवादिपुत्रवत् परिपूर्णचिन्मात्रेणाभिव्यक्तादुत्पत्स्य तस्याश्च इति फाल्गुणिकोपदेशात् प्रकृत्यभिमानं त्यक्त्वा प्रत्यपुत्रत्वाद्दहमपि प्रतीय, न तु तद्विलक्षण-समासोत्प्रेयं स्वस्वरूपमेवालम्ब्यत इत्यर्थः ।

तथा गच्छ—

यथैद्दहममणिना मयं हेममयं जगत् ।

तथैवं जातमीशेन जातेनाप्यग्निलं मयेत् ॥

ग्रहादिष्टो द्विजः कश्चिच्छूद्रोऽहमिति मन्यते ।

ग्रहनाशात् पुनः स्वीयं ब्राह्मण्यं मन्यते यथा ॥

मायादिष्टमथा जीरो देहोऽहमिति मन्यते ।

मायानाशात् पुनः स्वीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ॥ इति ॥१॥

स्वीशूद्राद्योऽपि ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्योपदेशं ध्रुत्वा एतायां स्यु-
त्तियेतदयंमाद्यायिकाज्ञानं दर्शयति—

विशाखवदन्यार्योपदेशोऽपि ॥ २ ॥

भर्तृनाथं धीशूत्रेण तस्योपदेशे किञ्चमाणेऽपि तस्योपदेशस्य
विशाखस्य विवेकज्ञानं ज्ञानमेवमग्येनामपि मयेदित्यर्थः ॥ २ ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥

उपदेशावृत्तिरपि कर्तव्या । छान्दोग्यादौ श्वेतकेत्वादिकं प्रत्या-
रुणिप्रभृतीनामसकृदुपदेशेतिहासादित्यर्थः ॥ ३ ॥

वैराग्यार्थं निदर्शनपूर्वकमात्मसङ्घातस्य भङ्गुरत्वादिकं प्रति-
पादयति—

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

स्वस्य पितापुत्रयोरिवात्मनोऽपि मरणोत्पत्त्योर्दृष्टत्वादनुमितत्वा-
द्वैराग्येण विवेको भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भगव्यौ ॥ इति ॥ ४ ॥

इतः परमुत्पन्नज्ञानस्य विरक्तस्य च ज्ञाननिष्पत्त्यङ्गान्याख्यायिको-
क्तदृष्टान्तैर्दर्शयति—

श्येनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

परिग्रहो न कर्तव्यो यतो द्रव्याणां त्यागेन लोकाः सुखी वियोगेन
च दुःखी भवति श्येनवदित्यर्थः । श्येनो हि सामिपः केनाप्यपहृत्या-
ऽऽमिपाद्वियोज्यः दुःखी क्रियते । स्वयं चेत् त्यजति तदा दुःखादि-
मुच्यते ।

तदुक्तम्—

सामिपं कुरंगं जघ्नुर्गलिनोऽन्ये निरामिपाः ।

तदामिपं परित्यज्य स मुसं समविदन्त ॥

(भाग ११।१२) इति ॥

तथा मनुनाऽप्युक्तम्—

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद् ग्राहाद्विमुच्यते ॥

(मनु ६।७८) इति ॥ ५ ॥

'अहिनिर्व्वयिनीवत् ॥ ६ ॥

१ अत्र चोभाभ्यां मूत्राभ्यां ब्रह्मोपानकस्य देहत्यागसमये आरब्धदेहस्य
कर्मणः भोगेनैव नाशान् तत्र देहत्यक्तुर्द्विष्यम् दर्शयति । आद्येन च यः
कर्माधीनः देहपतनमपेक्षते स 'नदीकूलं यथा' इत्यादि दृष्टान्तेन दर्शितः ।
द्वितीयेन च ज्ञानकर्मसमुच्चयान् भीष्मादय इव स्वाधीनमृत्युरपि स्वेच्छयैव

यथादिर्जीर्णा त्वचं परित्यजत्यनायासेन द्वेयबुद्ध्या, तथैव मुमुक्षु-
प्रवृत्तिं बहुकालोपमुक्ता जीर्णा द्वेयबुद्ध्या त्यजेदित्यर्थः । तदुक्तम्—
'जीर्णात्वचमिधोरग' (कूर्मं पु २।३६।४०) इति ॥ ६ ॥

त्यक्तं च प्रवृत्त्यादिकं पुनर्न स्वीकुर्यादित्यत्राह—

छिन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥

यथा छिन्न हस्त पुन कोऽपि नादत्ते तथैवैतत् त्यक्तं पुनर्नाभिम-
भ्येतेत्यर्थः । यादृच्छोऽप्यर्थः ॥ ७ ॥

असाधनानुचिन्तनं वन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥

विषेदस्य यदन्तरङ्गसाधनं न भवति स चेद्धर्मोऽपि स्यात् तथापि
तदनुचिन्तनं तदनुष्ठाने चित्तस्य तात्पर्यं न कर्तव्यं, यतस्तद् वन्धाय
भवति विषेदविस्मरणतया भरतवत् । यथा भरतस्य राजपर्यन्तमपि
दीनानाथहरिणशायकस्य पोषणमित्यर्थः । तथा च जटभरतं प्रवृत्त्य
विष्णुपुराणे—

चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगामिनि ।

आर्माञ्चितः ममासक्तं तस्मिन् हरिणपोतके । इति ॥ ८ ॥

बहुभिर्यागे विरोधो रागादिभिः कुमारीशङ्खवत् ॥ ९ ॥

बहुभिः सङ्गो न कार्यः । बहुभिः सङ्गे हि रागाद्यभिव्यक्त्या बलदो
भवति योगभ्रंशकः । यथा कुमारीशङ्खनामभ्योन्यमङ्गेन क्षणत्कारो
भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

द्वान्यां योगेऽपि तथैव विरोधो भवत्यत एवाकिनैव स्थानव्यभि-
त्यर्थः । तदुक्तम्—

यामे बहूनां कल्हो भवेद्वानो द्वयोरपि ।

एक एव चरेत् तस्मान्न वृमार्या इव कदुणम् ॥

(भाग १।१७।१०) इति ॥ १० ॥

देह स्वयं न देह 'बुध ना मन्त्रिबला इत्यदि' इत्यादिन प्रतिपादितम् ।
तदेव च धनवृत्तीनामो प्रतिपादितम्—

यामाणि वीर्णानि यथा विश्वं नशानि मूलं हि नशं यमानि ।

तथा कुरीयानि विश्वं वीर्णं कुरीयानि मन्वन्ति नशानि देही ॥

आशा वै वश्यत्रिरसे चित्ते सन्तोषवर्जिते ।
म्लाने वक्त्रमिवादर्शे न ज्ञानं प्रतिविम्बति ॥

(यो. वासि २।१५।९)

इति वचनाच्चिराशता योगिनानुष्ठेयेत्याह—

निराशः सुग्वी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

आशां त्यक्त्वा पुरुषः सन्तोषाख्यसुखवान् भूयात् पिङ्गलावत् ।
यथा पिङ्गला नाम वेद्या कान्तार्थिनी कान्तमलब्ध्वा निर्विण्णा सती
विद्यायाशां सुप्तिनी बभूव, तद्वदित्यर्थः । तदुक्तम्—

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।

यथा सञ्छिद्य कान्ताशां सुखं सुप्नाप पिङ्गला ॥

(भाग ११।८।४४) इति ।

नन्याशान्निवृत्त्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् । सुख तु कुत ? साधना-
भावादिति । उच्यते । वित्तस्य सत्त्वप्राधान्येन स्वाभाविकं यत् सुख-
माशया पिहितं तिष्ठति तदेवाशाविगमे लब्धवृत्तिकं भवति । तेज-प्र-
तियद्भजलशैत्यवदिति न तत्र साधनापेक्षा । एतदेव चार्थं सुखमि-
त्युच्यते इति ॥ ११ ॥

योगप्रतिबन्धकत्वादारम्भोऽपि भोगार्थं न कर्तव्योऽन्यथैव तदु-
पपत्तेरित्याह—

अनारम्भेऽपि परगृहे सुग्वी सर्पवत् ॥ १२ ॥

सुखी भवेदिति शेषः । शेषं सुगमम् । तदुक्तम्—

गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कथञ्चन ।

सर्पः परकृतं वैश्वं प्रविश्य सुखमेधते ॥ १२ ॥

शास्त्रेभ्यो गुरुभ्यश्च सार एव ग्राह्योऽन्यथाम्युपगमवादादिभिरं-
शतोऽसारभागेऽन्योन्यविरोधेनार्थवाट्येन चैकाग्रताया असम्भवा-
दित्याह—

बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि सारादानं पट्पदवत् ॥ १३ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । अन्यत् सुगमम् । तदुक्तम्—

अशुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

मर्ततः मारमादघात् पुण्येभ्य इव पट्पदः ॥

मार्कण्डेयपुराणे च—

मारभूतमुपासीत ज्ञानं यत् स्वार्थमाधरुम् ।

ज्ञानाना बहुता येषा योगविभ्रकरी हि सा ॥

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्त्पितथरेत् ।

अर्मा रूपमदक्षेपु नैव ज्ञानमसप्नुयात् ।

(मार्क पु. ४१।१८-१९) इति ॥ १३ ॥

साधनानन्तरं यथा तथा भवतु, एकाग्रतया च समाधिवाहनद्वारा विवेकमाशात्कारो निष्पादनीय इत्याह—

उपुकारवन्नैकचित्तस्य समाधितानिः ॥ १४ ॥

यथा शरनिर्माणायैकचित्तस्येपुकारस्य पार्श्वे रामो गमनेनाऽपि न कृत्यन्तरनिरोधो दीयते एवमेकाग्रचित्तस्य सर्वथाऽपि न समाधिदा-
तिर्दृश्यन्तरनिरोधशक्तिर्भवति । तत्र च विषयान्तरसञ्चारमाये च्येय-
साशात्कारोऽप्यवश्यं भवतीत्येकाग्रता कुर्वांश्चित्तवर्धं । तदुक्तम्—

तदेवमान्मन्यरुद्धचित्तं न वेद् किञ्चिद्विहितं वा ।

यथेपुकारो नृपतिं नजन्तमिषीं गतान्मा न ददर्श पार्श्वे ॥

(भाग १।१।१३) इति ॥ १४ ॥

सत्या शनौ शानयन्त्याच्छास्त्रशान्तियमो पृथा लक्षणे । तदा
ज्ञानाऽनिर्गन्तव्यं कथं योगिनो भवतीत्याह—

गूननिघमत्सुजादानर्थक्यं लोकयन् ॥ १५ ॥

य शास्त्रेषु कृतो योगिनो निघमन्त्योऽलक्षणे साननिर्गन्तव्योऽर्थो
न भवति लोकयन् । यथा लोके भेषजपादौ विदितव्यत्वादीनां लक्षणे
तस्मिन्निघने भवति, तद्वदित्यर्थं । अज्ञातया प्रातरस्तथा लक्षणे तु
। शास्त्रनिघन्तः ।

अपंतव्रतवर्मा तु केवलं भ्रमणे स्थितः ।

भ्रमभूतधरंलोकं भ्रमचारोति कथ्यते ॥

(भा भाष्य प. २६।१६)

इति मोक्षधर्मादिभ्यः यस्मिन्नादिस्मृतिभ्यश्च । अत एव विष्णुपुराणादौ वृथा कर्मत्यागिन एव पापण्डतया निन्दिता-‘पुंसां जटाधारणं मौण्ड्यवतां वृथैवे’ (वि पु ३।१८।१०३) त्यादिनेति ॥ १५ ॥

नियमविस्मरणेऽप्यानर्थस्यमाह—

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

सुगमम् । भेक्याश्च्येमात्यायिका—“कश्चिद् राजा मृगयां गतो विपिने सुन्दरीं कन्यां ददर्श । सा च राज्ञा भार्याभावाय प्रार्थिता समयं चक्रे । यदा मह्यं त्वया जलं प्रदृश्यते तदा मया गन्तव्यमिति । एकदा तु क्रीडया परिश्रान्ता राजानं पप्रच्छ, कुत्र जलमिति । राजापि समयं विस्मृत्य जलमदर्शयत् । तदा सा भेकराजदुहिता कामरूपिणी भेकी भूत्वा जलं विवेश । ततश्च राजा जालादिभिरन्विष्यापि न तामविन्दति”ति ॥ १६ ॥

श्रवणवद् गुरुवान्यमीमांसाया अप्यापदयकृत्वे इतिहासमाह—

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शाहते

विरोचनवत् ॥ १७ ॥

परामर्शो गुरुवान्यतात्पर्यनिर्णायको विचारः । तं विना उपदेशाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति । प्रजापतेरुपदेशश्रवणेऽपीन्द्रविरोचनयोर्मध्ये (छां उ ८।७८) विरोचनस्य परामर्शाभावेन भ्रान्तत्वश्रुतेरित्यर्थः । अतो गुरुपदिष्टस्य मननमपि कार्यमिति । दृश्यते चेदानीमप्येकस्यैव तत्त्वमस्युपदेशस्य नानारूपैरर्थैः सम्भावना । अत्रण्डत्वमवैधर्म्यलक्षणाभेदोऽविभागश्चेति ॥ १७ ॥

अत एव च परामर्शो दृश्यते इत्याह—

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तच्छब्देनोक्तोच्यमानयो परामर्शः । तयोरिन्द्रविरोचनयोर्मध्ये परामर्शः इन्द्रस्य दृष्टश्चेत्यर्थः । (छां उ. ८।१५।२) ॥ १८ ॥

सम्यग्ज्ञानार्थिना च गुरुसेवा बहुकालं कर्तव्येत्याह—

प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्बहुकालात्

तद्वत् ॥ १९ ॥

तद्वदिन्द्रस्यैवान्यस्यापि गुरौ प्रणतिवेदाध्ययनसेवादीन् कृत्वैव सिद्धिस्तत्त्वार्षस्फूर्तिर्भवति, नान्यथेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

(श्वे उ ६।२३) इति ॥ १९ ॥

न कालनियमो वामदेवयत् ॥ २० ॥

ऐद्विहसाधनादेव भवतीत्यादिज्ञानोदये कालनियमो नास्ति, वामदेवयत् । वामदेवस्य जन्मान्तरोपसाधनेभ्यो गर्भेऽपि यथा ज्ञानोदयस्यनयान्पस्यापीत्यर्थः । तथाच ध्रुति—'तद्वैतत् पश्यन्नुपिर्वा मदेव प्रतिपेदेऽहं मनुरभव सूर्यश्चेति तदिदमप्येतद्वि य एवं वंदाऽहं प्रह्लास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यादिरिति (पृष्ठ भ १ भा ४ मन्त्र १०) । अहं मनुरभरमित्यादिकमवैधर्म्यलक्षणभेदपरं, सर्वस्यापकृताद्यप्रत्य तापरं वा । 'सर्वं समाप्नोषि तनोऽस्मि सर्वं' इत्यादिस्मरणात् (गो १।१४०) । स इदं सर्वं भवतीति त्वीपाधिकपरिच्छेदस्याप्यन्तो-च्छेदपरमिति ॥ २० ॥

ननु स्वगुणोपासनाया अपि ज्ञानहेतुत्वधरणात् तत एव ज्ञानं भविष्यति, किमर्थं पुष्करमूकमयोगचर्येति ? तत्राह—

अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्पर्येण

यज्ञोपासकानामिव ॥ २१ ॥

सिद्धिरित्यनुपपद्यते । अध्यस्तरूपे पुढ्यार्था प्रह्लादिष्णुदरादीना मुपासनात् पारम्पर्येण प्रह्लादित्दोषप्रतिक्रमेण सत्यशुद्धिद्वारा वा ज्ञान निरपत्तिर्न साक्षान् । यथा याज्ञिकानामित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रह्लादित्दोषपरत्पर्यापि ज्ञाननिरपत्तौ नास्ति नियम इत्याह—

इतरलाभेऽप्यापृत्तिः पशाम्नियोगतो जन्मश्रुतेः ॥ २२ ॥

नियुंजात्मन इतरस्याप्यस्तरूपस्य प्रह्लादित्दोषपर्यन्तस्य लाभेऽप्या-पृत्तिरस्ति । कुत ? देवयानपयेन प्रह्लादोऽपि गतस्यापि यूपसंन्यधराऽ भरयोपिद्रुपाम्नियोगे पशाम्नियोगतो जन्मभयणात् । उन्देशोपपशमप्र-पाठके 'भग्नो वापत्तोऽहो गीतमाग्नि' (छां भ ५ वं ४ मं १) इत्या दिनेत्यर्थः । यद्य प्रह्लादोऽपि दत्तापृत्तियास्यं (पि भा ४।४।३-२२), तन् तत्रैव प्रह्लादोऽप्यप्रह्लादपुढ्यवियववमिति ॥ २२ ॥

ज्ञाननिरपत्तिरित्येवमर्थेयत्र तिदशंमाह—

पिरत्तस्य ज्ञानमुपादेयोपादानं ह्यश्वोरयत् ॥ २३ ॥

विस्तृतस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां हानमुपादेयस्य चात्मन उपादानं भवति । यथा दुग्धजलयोरेकीभावापन्नयोर्मध्येऽसारजलत्यागेन सार-
भूतक्षीरोपादानं हंसस्यैव, न तु काकादेरित्यर्थः ॥ २३ ॥

सिद्धपुरुषसङ्गादप्येतदुभयं भवतीत्याह—

लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥

लब्धोऽतिशयो ह्यनकाष्ठा येन तत्सङ्गादप्युक्तं भवति हंसवदे-
वेत्यर्थः । यथालरुस्य दत्ताग्नेयसङ्गममात्रादेव स्वर्यं विवेकं प्रादुर-
भूदिति (मार्क पु अ ३८-४३) ॥ २४ ॥

रागिसङ्गो न कार्य इत्याह—

न कामचारित्वं रागोपहते शुकवत् ॥ २५ ॥

रोगोपहते पुरुषे कामतः सङ्गो न कर्तव्यः । शुकवत् । यथा शुरु-
पक्षी प्रकृष्टरूप इति कृत्वा कामचारं न करोति, रूपलोलुपैर्वन्धनमयात्,
तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

रागिसङ्गे तु दोषमाह—

गुणयोगात् बद्धः शुकवत् ॥ २६ ॥

तेषां सङ्गे तु गुणयोगात् तदीयरागादियोगाद् बद्धः स्यात्,
शुकवदेव । यथा शुकपक्षी व्याधस्य गुणै रञ्जुभिर्वन्धो भवति,
तद्वदित्यर्थः । अथवा गुणितया गुणलोलुपैर्वन्धो भवति, शुकवदित्यर्थः ।
अत्रैवोक्तं सौभरिणा—

स मे समाधिर्जलवासमित्रमत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः ।

परिग्रहः सङ्गकृतो ममायं परिग्रहोत्थाय महाविधित्माः ॥

(वि पु. ४।२।४८) इति ॥ २६ ॥

चैराग्यस्याप्युपायम् अवधारयति द्वाभ्याम्—

न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

यथा मुने. सौभरेभोंगाच्च रागशान्तिरभूत्, एवमन्येषामपि न
भवतीत्यर्थः । तदुक्तं सौभरिणेव—

आमृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति पिज्ञातमिदं मयाद्य ।

मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥

(वि पु ४।२।४७) इति ॥ २७ ॥

अपि तु—

दोषदर्शनाद्बुभयोः ॥ २८ ॥

उभयो प्रवृत्तितत्कार्ययो परिणामित्यद्दुःखात्मकत्वादिदोषदर्शना-
देव रागशान्तिर्भवति, मुनिवदेवेत्यर्थः । सौभरेर्हि सक्रदोषदर्शनादेव
सङ्गे वैराग्यं श्रूयते—

दुःखं यदेवैश्वरीरजन्म तथार्द्धमंख्यं तद्विदं प्रयत्नम् ।

परिग्रहेण खितिपात्मजानां सुतस्नेहैर्दुःखलोकृतं तत् ॥

(वि पु ४।२।४२) इति ॥ २८ ॥

सगादिदोषोपहतस्योपदेशप्रद्वेषेऽप्यनधिकारमाह—

न मलिनचेतस्युपदेशधीजप्ररोहोऽजवत् ॥ २९ ॥

उपदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य रीजं तस्याङ्कुरोऽपि सगादिमलिनचित्ते
नोत्पद्यते, अजवत् । यथाऽजगाम्नि नृपे भार्वाशोश्चमलिनचित्ते घनि
ष्टेनोत्तस्याऽप्युपदेशधीजस्य नाङ्कुर उत्पन्न इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किं बहुना—

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

भाषातत्त्वानामपि मलिनचेतस्युपदेशान् जायते, विषयान्तरसंज्ञा
रादिभिः प्रतिबन्धान् । यथा मर्लं प्रतिबन्धान्मलिनदर्पणेऽर्षी न प्रति
बिम्बति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

यदि वा ऽकथञ्चिज्ज्ञानं जायेत, तथाऽप्युपदेशानुरूपं न भवेदि
त्याह—

न तज्जस्यापि तद्रूपता पद्भुजवत् ॥ ३१ ॥

तस्मादुपदेशाज्ञानस्यापि ज्ञानस्योपदेशानुरूपता न भवति । साम
ध्येपानप्रसोधान्, पद्भुजवत् । यथा धीजस्योत्तमत्वेऽपि पद्भुदोषाद्
धीजापुरुषता पद्भुजस्य न भवति, तद्वदित्यर्थः । पद्भुस्यानीपं शिष्य
चित्तम् ॥ ३१ ॥

ननु प्रायल्लोकादिष्वैश्वर्येणैव पुरुषार्थतामिदृश्या विमर्शमेवापता
प्रधानेन मोक्षाय ज्ञाननिष्पन्नं, तथाह—

न भूमिगोमोऽपि गृन्तगृन्त्यतोऽस्यमिद्वियदुपास्य-

मिद्वियत् ॥ ३२ ॥

देश्वर्ययोगेऽपि कृतकृत्यता कृतार्थता नास्ति, क्षयातिशयदुःखै-
रनुगमात्, उपास्यसिद्धिवत् । यथोपास्यानां ब्रह्मादीनां सिद्धियोगेऽपि
न कृतकृत्यता । तेषामपि योगनिद्रादौ योगाभ्यासश्रवणात् । तथैव
तदुपासनया प्राप्ततद्देश्वर्यस्यापीत्यर्थः । उपास्यसिद्धिवदिति वीप्साऽ-
ध्यायसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम् ।

आख्यायिकाभिः सम्प्रोक्तमत्राध्याये समासतः ॥ १ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य
भाष्ये आख्यायिकाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

स्वशास्त्रसिद्धान्त पर्याप्तः । इतः परं स्वशास्त्रं परेषां पूर्णपक्षानया कर्तुं पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्रादायादिषु त्रेऽध्ययान्धेन (सां. सू. १।१) यन्मङ्गलं कृतं तद् व्यर्थमित्याक्षेपं समापत्ते—

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शना-
च्युतितश्चेति ॥ १ ॥

मङ्गलाचरणं यत् कृतं तस्यैतैः प्रमाणैः कर्तव्यतासिद्धिरित्यर्थः । इति शास्त्रो हेत्यन्तराकाङ्क्षानिरासार्थं ॥ १ ॥

ईश्वरासिद्धेरिति यदुक्तं (सां. सू. १।१२) तद्योपपद्यते, कर्मफल-
दातृत्वा तत्सिद्धेरिति ये पूर्णपक्षिणस्तान्निराकरोति—

नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

ईश्वराधिष्ठिते कारणे कर्मफलरूपपरिणामस्य निष्पत्तिर्न युक्ता ।
आयदयकेन कर्मणैव फलनिष्पत्तिसम्भवादित्यर्थः ॥ २ ॥

ईश्वरस्य फलदातृत्वमपि न घटत इत्याह सूत्रैः—

स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

ईश्वराधिष्ठातृत्वे स्वोपकारार्थमेव लोकवदधिष्ठानं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

भगवतीश्वरस्याप्युपकारः का क्षतिरित्याशङ्क्याह—

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

ईश्वरस्याप्युपकारात्म्यकारे लौकिकेश्वरवदेव सोऽपि संसारी
स्यात् । अपूर्णकामतया तु प्रादिप्रमङ्गादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तथैव भगवतिस्याशङ्क्याह—

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

संसारभारव्यंऽपि शब्दोश्वरस्त्वदिं सर्गाद्युत्पन्नदुर्गं परिभाषामात्र
मन्मात्रमिव भयतानमि स्यात् । संवत्सियाप्रतिदशेष्टत्ययोर्विरोधा
दित्यर्थोऽर्थानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वे बाधकान्तरमाह—

न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

किञ्च राग विना नाधिष्ठातृत्वं सिद्ध्यति । प्रवृत्तौ रागस्य प्रति-
नियतकारणत्वादित्यर्थः । 'उपकार इष्टार्थसिद्धिः, रागस्तृकट्टेच्छेति न
पौनरुक्त्यम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमस्तु रागोऽपीश्वरे, तत्राह—

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगेऽपि स्वीक्रियमाणे स नित्यमुक्तो न स्यात् । ततश्च ते
सिद्धान्तद्वानिरित्यर्थः ।

किञ्च प्रकृतिं प्रत्यैश्वर्यं प्रकृतिपरिणामभूतेच्छादिना न सम्भवति,
अन्योऽन्याश्रयात् । नित्येच्छादिकं च प्रकृतौ न युक्तम्, श्रुतिस्मृति-
सिद्धसाम्यावस्थानुपपत्तेः । अतः प्रकारद्वयमवशिष्यते । तद्यथा—
ऐश्वर्यं किं प्रधानशक्तित्वेनास्मद्भिमतानामिच्छादीनां साक्षादेव चेतन-
सम्बन्धात् ? किं वाऽथस्कान्तमणिवत् सन्निधिसत्तामात्रेण प्रेरकत्वा-
दिति ॥ ७ ॥

तत्रार्थं पक्षं दूषयति—

प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

प्रधानशक्तेरिच्छादेः पुरुषे योगात् पुरुषस्यापि धर्मसङ्गापत्तिः ।
तथाच 'स यत् तत्र पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्यर्थं पुरुष'
(घृ आ उ ४।३।१६) इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्त्ये त्वाह—

सत्तामात्राच्चेत् सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥

अथस्कान्तवत् सन्निधिसत्तामात्रेण चेच्छेतनैश्वर्यं, तर्हि सर्वेषा-
मेव तत्तत्सङ्गेषु भोक्तृणां पुंसामविशेषेणैश्वर्यमस्मद्भिप्रेतमेव सिद्धम् ।
अखिलभोक्तृसंयोगादेव प्रधानेन मद्ददादिसर्जनादिति । ततश्चैक एव-
ेश्वर इति भवत्सिद्धान्तद्वानिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्यादेतत् । ईश्वरसाधकप्रमाणविरोधेन तेऽसत्तर्का एव, अन्यथैवं
विधासत्तर्कसद्वै प्रधानमपि बाधितुं शक्यत इति । तत्राह—

१ ननु तृतीयमूत्रे यदुक्तं स्वोपकारार्थमेव लोकवदधिष्ठानमिति तदेव
चान्मिमूत्रे 'न रागादृते तत्सिद्धिः' इति उक्तं तथा च पौनरुक्त्यमन उपकार-
रागयोर्भेदं दर्शयति ।

प्रमाणाभावात् तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

तत्सिद्धिर्नित्येभ्यरे तावत् प्रत्यक्षं नास्त्यनुमानशब्दाद्येव प्रमाणे
चकृत्वे । ते च न सम्भवन् इत्यर्थः ॥ १० ॥

अगम्यमेव प्रतिपादयति सूत्राभ्याम्—

सम्बन्धाभावात्तानुमानम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धो व्याप्ति । अत्रात्रोऽसिद्धि । तथा च महदादिकं एकवृत्तं
कार्यत्वादित्याद्यनुमानेऽप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वानिदवा नेऽभ्यरेऽनुमान-
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

नाऽपि शब्द इत्याह—

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

प्रपञ्चे प्रधानकार्यत्वस्यैव श्रुतिरस्ति, न चेतनकारणत्वे । यथा—

“अजामेवां लोहितशुक्लकृष्णां यदी । प्रजा सृजमानां सरुपा ॥”

(श्वे. उ ४।१.) ।

“तद्धेद तर्ह्यव्याहृतमार्मान् तन्नामरुपाभ्या व्याप्तिपते” (श्रु भा
उ १।४।७) इत्यादित्यर्थः ।

या च 'तदक्षत बहू भ्या'मित्यादिद्वेषेनकारणमाश्रुति (छा उ
६।२।३) सा सर्गादायुत्पन्नस्य महत्तरसोपाधिकस्य महापुरुषस्य जग्य-
ज्ञानस्य । किं वा बहूमयनानुरोधान् प्रधान एव कृत् विवृतिपत्नीतिवद्
गौणी । अन्यथा 'माक्षी चैता वेयलो निर्गुणदत्ते' (श्वे उ ६।११)
इत्यादिधुर्युजापरिणामित्यस्य पुरुषेऽनुपपत्तेरिति ।

अयं चोभयरप्रतिषेध ऐश्वर्ये वैराग्यार्थसोऽपरह्वानं विनाऽपि मोक्ष
प्रतिपादनार्थं च मौढ्य्याद्मात्रमिति प्रागेव (श्रु भा १।१०) इत्याग्या
तम् । अन्यथा जीयस्यावृत्तस्योभयरनित्यन्यादेर्गौणस्य रूपतागौरवम् ।
धौपाधिकानां नित्यज्ञानेऽप्यर्थादीनां महदादिपरिणामानां व्याप्तीकारेण
कौटम्ब्याद्युपपत्तेरित्यादिकं प्राग्गौणानां (विज्ञा भा १।१।४-६)
द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥

नाधिघातो बन्ध इति (सां श्रु १।२०) यन्मिदंस्मितं प्रथम
पादे, तत्र परमं विस्मरतं प्रवृत्तेन दृश्यति—

नादिश्याशक्तियोगो निःसङ्गम् ॥ १३ ॥

परे प्राहुः—प्रधानं नास्ति, किन्तु माननादयानाद्यदिघाऽऽग्या

शक्तिश्चेतने तिष्ठति । तत एव चेतनस्य बन्धस्तन्नाशे च मोक्ष-इति । तत्रेदमुच्यते—नि सङ्गतया चेतनस्याविद्याशक्तियोगः साक्षात् सम्भवतीति । अविद्या ह्यन्यस्मिंस्तदाकारता । सा च विकारविशेषोऽधिकारहेतुसंयोगरूपं सङ्गं विना न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वविद्यावशादेवाविद्यायोगो घक्तव्यः, तथा चापारमार्थिकत्वात् तया सङ्ग इति, तत्राह—

तद्योगे तत्सिद्धावन्योन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यायोगादविद्यासिद्धौ चान्योन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वम् । अनघन्था वेति शेषः ॥ १४ ॥

ननु बीजाङ्कुरवदनवस्था न दोषायेत्याशङ्क्याह—

न बीजाङ्कुरवत् सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

बीजाङ्कुरवदनवस्था न सम्भवति, पुरुषाणां संसारस्याऽविद्याद्यखिलानर्थरूपस्य सादित्वश्रुतेः । प्रलयसुप्त्युत्पादावभावश्रवणादित्यर्थः । 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती' (वृथा उ २।४।१२) त्यादिश्रुतिभिर्हि प्रलयादौ बुद्धिवृत्त्यभावेन तदौपाधिकाविद्याविद्याद्यखिलसंसारशून्यं चिन्मात्रत्वं पुरुषाणां सिद्धमिति । तस्मादविद्याप्याविद्यकीति वाङ्मात्रम् ॥ १५ ॥

नन्वस्मारुमविद्या पारिभाषिकी, न तु योगीकाऽनात्मन्यात्मबुद्ध्यादिरूपा, तथाच भवतां प्रधानवदेवास्माकमपि तस्या अखण्डानादितया पुरुषनिष्ठत्वेऽपि नासङ्गताहानिरित्याशङ्कायां परिकल्पितमविद्याशब्दार्थं विरुद्ध्य दूषयति—

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मवाधप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

यदि विद्यान्यत्वमेवाविद्याशब्दार्थस्तर्हि तस्य ज्ञाननाशयतया ब्रह्मण आत्मनोऽपि बाधो नाशः प्रसज्यते, विद्याभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथाधे नैष्फल्यम् ॥ १७ ॥

यदि त्वविद्यारूपमपि विद्यया न बाध्येत तर्हि विद्यावैफल्यम् । अविद्यानिवर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पक्षान्तरं दूषयति—

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

यदि पुनर्विद्यया चेतने बाध्यत्वमेवाविद्यात्वमुच्यते तथा सति

जगत प्रकृतिमहदाद्यधिलप्रपञ्चस्याप्येवमधिघातवं स्यात् । 'अघात
आदेशो नेति नेति । (घृ आ उ २।३१) अस्पृष्टमनषि' (घृ आ
उ ३।८।८) त्यादिश्रुतिभिर्मिथ्याज्ञानस्येव प्रकृत्यादेरप्यात्मनि बाधित
त्वादित्यर्थः । तथा चापिलप्रपञ्चस्यैवाधिघात्वे सत्येकस्य ज्ञानेनाधिघा-
नाशादन्यैरपि प्रपञ्चो न दृश्येतेति भावः । विद्यानादयत्वं चाधिघातं
वक्तु न शक्यते । विद्यानादयत्वेन विद्यानाश्यप्रहान्ममभादात्मा
अथादिति ॥ १८ ॥

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

भवतु वा यथाकथञ्चिद्विद्यावाध्यत्वमेवाधिघातम् । तथापि
तादृशयन्तुन सादित्वमेव पुरुषेषु, न त्वनादित्व सम्भवति । 'विज्ञान
घन एवे' (घृ आ उ १।४।१०) त्याद्युक्तश्रुतिभिः प्रकृत्यादेः पुरुषस्य
चिन्मात्रत्वसिद्धेरित्यर्थः ।

अस्मन्मते च प्रलये पुरुषस्याऽसत्सारित्वेऽपि स्वतन्त्रनित्यप्रधान
संयोगान् पुनरेव उपपादित । तथा प्रधानसयोगेऽपि प्राग्भयोपा-
विवेक एव धामनादृष्टाद्वारा निमित्तमित्त्वप्युक्तम् । तस्माद्योगदर्शानो-
क्तादन्या नास्त्यविद्या (यो सू ५।५) । सा च शुद्धिधर्म एव, न
पुरुषधर्म इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

अत्रैवाध्याये कर्मनिमित्ता प्रधानप्रवृत्तिगिति यदुक्तं, तत्र परपूर्व-
पक्ष समाधत्ते प्रघटकेन—

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

अप्रत्यक्षतया धर्मापलापो न सम्भवति । प्रकृतिकार्येषु वैचित्र्या
ऽन्यथानुपपत्त्या तदनुमानादित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रमाणान्तरमप्याह—

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन त्पादिभूते (घृट भ
३ भा २ मं १३) 'स्वर्गकामोऽभ्यमेधेन घनेने' (छा धौ सू १०।६।१)
ति विध्यादिरूपार्थिद्विज्ञाद्योगिप्रत्यक्षादिभिश्च तस्मिन्निर्दिश्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षाभावात्तस्मिन्निर्दिष्टिपरम्य हेतुप्रामाण्यीकरोति—

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षामावाद्भवभाव इति नियमो नास्ति ।-प्रमाणात्तरेणापि
वस्तुनां विपर्याकरणादित्यर्थः ॥ २२ ॥

धर्मवदधर्मनपि साधयति—

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

धर्मवदधर्मोऽप्येवं प्रमाणात्तार्थ्यः ॥ २३ ॥

ननु विषयव्ययानुपपत्तिरुपशान्त्याऽप्यपत्या धर्मसिद्धिः, सा च नात्य-
धर्म इति कथं ध्रौतलिङ्गातिदेशोऽधर्म इति चेन्न—

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समाननुभयोः ॥ २४ ॥

यतः समाननुभयोर्धर्माधर्मयोर्लिङ्गमस्ति 'परद्वारात्त गच्छेदिति
निर्गेषविध्यादेरेवाधर्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु धर्मादिकं चेत् स्वीकृतं तर्हि पुरगणां धर्मादिनत्वेन परि-
पानात्प्रापत्तिरित्याशङ्कां परिहरति—

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

आदिशब्देन वैरोपिदशाहोकाः सर्वे अन्तर्विरोधगुणा गृह्यन्ते ।
न चैवं प्रत्येऽन्तःकरणामावाद्धर्मादिकं एव तिष्ठन्विति वाच्यम् ।
आकाशवदन्तःकरणस्यात्यन्तविनाशामावात् । अन्तःकरणं हि कार्य-
कारणोभयरूपमिति प्रागेव व्यक्त्यात् । अतः कारणावस्थे प्रकृत्यंश-
विशेषेऽन्तःकरणे धर्माधर्मसंस्कारादिकं तिष्ठतीति ॥ २५ ॥

स्यादेतत् । प्रकृतिकार्यवैविध्यवृत्त्यादेश्च धर्मादिसिद्धिरिति
यदुक्तं, तदपुत्रम् । त्रिगुणात्मकप्रकृतेस्तत्कारिणां च भवतां भुक्तैव
बाधात् । 'साक्षां वेदा केवलो निर्गुणश्च' (श्वे. उ. ६।११), 'अथात
आदेशो नेति नेति' (श्रु. उ. २।३।६), 'अशाब्दमस्पर्शरूपमन्धरं तथाऽ-
रसं नित्यमगन्धवच्च यद्' (कठ उ. १।३।१५) इत्यादिना । 'न निरोधो
न चोत्पत्तिः' (माण्डू. का. २।३२), 'वाचारात्मनं विकारो नान्तरेयं
मृत्तिकेत्येव सत्य' (छां. उ. ६।१।४) नि स्यादेतन्न चेति । तदेतत्
परिहरति—

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां तत्कर्माणां च सुखादीनां, तत्कार्यानामपि
महेशदीनां स्वरूपतो नास्ति बाधः । किन्तु संसर्ग एव क्षेत्रे बाधोऽ-

यस्यौष्ण्यबाधवत् । तथा कालत एवावस्थादिभिर्याधो गुणाद्यखिल-
परिणामिन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

हुन पुन स्वरूपत एव बाधो न भवति, स्वप्नमनोरथादिपदार्थ-
वदित्याकाङ्क्षायामाह—

पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

अत्र विशिष्य पक्षीकरणाय विनाद्विषयैकदेशस्य सुखमात्रस्य
प्रद्वणं सर्वविषयं पलक्षसम् । सुखादिसंवित्तिरिति पाठस्तु समीचीन ।
पञ्चावयवाश्च न्यायस्य प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनानि । तेषां
योगान्मेलनात् सुखाद्यखिलपदार्थसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगधायम्—सुखं
सन् अर्थत्रियामस्तिवात् । यद्यदर्थक्रियाकारि तत् सत्, यथा चेतन ।
पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखं, तस्मात् सद्धिति । चेतनाना चायि-
कारित्वेऽपि विषयप्रकाश एवाऽर्थक्रियेति । नास्तिकं प्रति च व्यति
रेक्यनुमान कर्तव्यम् । तत्र च दाशष्टहादिदृष्टान्त इति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षानिरिक्तं प्रमाणमेव न भवति, व्याप्यवत्याचसिद्धेरिति धार्याक
पुन शङ्कते—

न सकृद्ब्रह्मणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

सदृशं महत्त्वात्प्रद्वणान् सम्बन्धो व्याप्तिर्न सिद्धगति । भूयस्य
चाननुगतम् । अतो व्याप्तिप्रदासम्भवाप्रानुमानेनार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

समाधत्ते—

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरैकतरस्य वा व्याप्तिः ॥ २९ ॥

धर्मसाहित्यं धर्मताया साहित्यम् । महत्त्वात् इति यावत् । तथा
चोभयो साध्यसाधनयोरैकतरस्य साधनमात्रस्य वा नियत धर्ममि-
चरितो य महत्त्वात् न व्याप्तिरित्यर्थः । उभयोरिति धर्मव्याप्तिपर्य-
प्रोक्तं, नियतधर्मानुत्पल्लवर्षण प्राय इति न व्याप्तिप्रदाऽनन्वय इति
भाष्य ॥ २९ ॥

व्याप्तिर्यदयमागदाकत्यादिरूपं पदार्थान्तरं न भवतीत्याह—

न तत्रान्तरं घस्तुकल्पनाप्रसक्तः ॥ ३० ॥

नियतधर्मसाहित्यानिरिता व्याप्तिर्न भवति । व्याप्तिव्याधकस्य
घस्तुनोऽपि कल्पनाप्रसक्तात् । अस्माभिस्तु तिस्रस्यस्तुन एव व्याप्तिव्य-
मात्रं कल्पनमित्यर्थः ॥ ३० ॥

पश्चममाह—

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अपरे त्वाचार्या व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषरूपं तत्त्वान्तर-
मेव व्याप्तिरित्याहुः । निजशक्तिमात्रं तु यावद्ब्रह्मव्यवस्थायितया न
व्याप्ति । देशान्तरगतस्य धूमस्यापि ब्रह्मव्यवस्थात्वात् । देशान्तर-
गमनेन च सा शक्तिर्नाश्यत इति नोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिः । स्वमते
तूत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वेन धूमो विशेषणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यादिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादावार्ताशक्तिर्व्यापकता
ऽऽधेयताशक्तिमत्त्वं च व्याप्यत्वमिति पञ्चशिख इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्वाधेयशक्ति किमर्थं कल्प्यते, व्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूपशक्तिरेव
व्याप्तिरस्तु । तत्राह—

न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥

स्वरूपशक्तिस्तु नियमो व्याप्तिर्न भवति, पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । घट-
कलश इतिवत् बुद्धिर्व्याप्येत्यत्राप्यर्थभिदेनेत्यर्थः । स्वरूपमिति वक्तव्ये
शक्तिपदोपादानं व्याप्तेर्व्याप्यधर्मतोपपादनाय ॥ ३३ ॥

पौनरुक्त्यं न्यग्रमेव विवृणोति—

विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥

पूर्वसूत्र एव व्याख्यातमायमिदम् ॥ ३४ ॥

दूषणान्तरमाह—

पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु वृक्षादिव्याप्यतास्ति । स्वरूपशक्तिमात्रं तु तस्य लक्षण
न सम्भवति, छिन्नपल्लवेऽपि स्वरूपशक्तेरनपायेन तदानीमपि व्याप्यता-
पत्तेरित्यर्थः । आधेयशक्तिस्तु छेदकाले विनष्टेति न तदानीं व्याप्तिरिति
भावः ॥ ३५ ॥

स्तु किं पञ्चशिखेन निजशक्त्युद्भवो व्याप्तिरेव नोच्यते, तर्हि
धूमन्य ब्रह्मव्यवस्थात्वाभावाद्ब्रह्मव्यवस्थापत्तिरिति । तत्राह—

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् ॥ ३६ ॥

आधेयशक्तेर्यासित्वसिद्धौ निजशक्त्युद्भवोऽपि व्याप्तित्वेन सिद्ध
एव, समानव्यापान् युक्तिसाम्यादित्यर्थं । अननुगमस्तु नानार्थ
शब्दवक्ष्ये शोषाय । एवं स्वमतेऽपि नानाविधमद्वारा एव व्याप्तयो
योध्या । न चैवमप्यनुमितिहेतुत्वे व्याप्तीनामननुगम स्यादिति
वाच्यम् । तृणारणिमण्यादिवत् कार्यगतवैजात्याद्युपपत्तेरिति । पञ्चाय
यत्रयोगाद् गुणादिसिद्धिरिति यदुक्तं तदुपपादनाय व्याप्तिनिर्वचने
नानुमानप्रामाण्ये बाधकमपास्तम् ॥ ३६ ॥

इदानीं पञ्चायवचनपरशब्दस्य हानजनकत्वोपपत्तये शब्दशक्त्यादि
निर्वचनेन तदनुपपत्तिरूपं शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधकमपास्यते -

वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

अर्थे वाच्यताख्या शक्ति शब्दे वाचकताख्या शक्तिरस्ति संध तयो
सम्बन्धोऽनुयोगितायम् । तज्ज्ञानाच्छब्देनार्थोपस्थितिस्त्यर्थं ॥ ३७ ॥

शक्तिमाहवाप्याह—

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥

आतोपदेशो-वृद्धव्ययहार -प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम्- इत्येते
त्रिभिस्तत्सम्बन्धो गृह्यत इत्यर्थं ॥ ३८ ॥

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९ ॥

स च शक्तिःप्रद कार्य एव मधतीति नियमो नास्ति लोके कार्येप्रद
कार्येऽपि वृद्धव्ययहारादिदर्शनादित्यर्थं । यथा हि सामान्येत्यादि
कार्यपरत्वात्प्राद् वृद्धस्य गद्यतयनादिव्ययहारो दृश्यत इति, मिडार्थं
शब्दप्रामाण्यमिदौ च विवेके वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धमित्याशयः ॥ ३९ ॥

ननु मयनु लोके सिद्धे शक्ति प्रदोऽर्धप्रत्ययादिदर्शनाद् यदे नु कथं
मपिपरत्यकार्यबोधनवैयर्थ्यादिति । तत्राह—

लोके न्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

लोके शब्दशक्तिन्युत्पन्नस्य पुठपस्य तदनुगामेनैव वेदार्थप्रतीति ।
न हि लोके शक्तिभिन्ना वेदे च भिन्ना, य एव लौकिकान्त एव वैदिका
इति व्यापान् । अतो लोके मिडार्थपरत्यमिदौ वेदेऽपि तम् मिडपर्या-
त्यर्थं ॥ ४० ॥

अत्र शङ्कते—

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्देवस्य तदर्थस्याऽप्यतीन्द्रिय-
त्वात् ॥ ४१ ॥

ननु त्रिभिरातोपदेशादिभिर्बेदशब्देन शक्तिग्रहः सम्भवति । वेदस्या-
पौरुषेयत्वेन तदर्थेष्वतोपदेशाऽसम्भवात् । तथा वेदार्थस्याऽतीन्द्रिय-
तया तत्र वृद्धव्यवहारस्य प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यास्य च ग्रहीतुम-
शक्यत्वादित्यर्थं ॥ ४१ ॥

तत्रातीन्द्रियार्थत्वमादौ निराकरोति—

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

यदुक्तं तत्र । यतो देवनोद्देश्यकटव्यत्यागादिरूपस्य यज्ञदानादेः
स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं, वैशिष्ट्यात् प्रकृतफलरूपात् ।
यज्ञादिकं चेच्छादिरूपत्वात्त्रातीन्द्रियम् । न तु यज्ञादिविषयकापूर्वस्य-
धर्मत्वं, येन वेदविहितस्यातीन्द्रियना स्यादित्यर्थं । ननु तथापि देव-
ताद्यतीन्द्रियार्थघटितत्वमस्तीति चेन्न । अतीन्द्रियेष्वपि पदार्थता-
च्छेदकेन सामान्यरूपेण प्रतीतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ ४२ ॥

यद्योक्तमपौरुषेयत्वेनातोपदेशाभावात् इति, तदपि निराकरोति—

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अपौरुषेयत्वेऽपि वेदाना स्वाभाविको याऽर्थेषु शक्तिरस्ति सैवात-
वृद्धपरम्पराभिर्व्युत्पत्त्याऽस्य शब्दस्यायमर्थ इत्येवंरूपा व्यवच्छिद्यते
शिष्येभ्योर्यान्तराद् व्याप्त्योपदिश्यते, न त्वाधुनिकशब्दवत् स्वयं
सङ्केत्यते, येन पौरुषेयत्वापेक्षा स्यादित्यर्थं ॥ ४३ ॥

ननु तथाप्यतीन्द्रियदेवताफलादिषु कथं शक्तिग्रहो वैदिकपदानां
स्यात्, तत्राह—

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पदार्थेषु सामान्यधर्मपुरस्कारेण तत्सिद्धिः शक्ति-
ग्रहो भवति । साधारण्येन पदानां प्रतीतिजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् ।
विशेषस्वतीन्द्रियोऽपूर्वं एव वाक्यार्थं । न च तस्य ग्रहणं प्रागपेक्ष्यते
इत्यर्थं ॥ ४४ ॥

शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गेनैव शब्दगत विरोधमवधारयति—

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

'स तपोऽतप्यत तस्मात् तपस्तेषानात् त्रयो वेदा अजायन्ते'त्यादि श्रुतेर्वेदानां न नित्यत्वमित्यर्थः । वेदनित्यतायाश्चानि च सज्जानीया नुपूर्वाप्रवाहानुच्छेदपराणि ॥ ४५ ॥

तद्धि किं पौरुषेया वेदाः ? नेत्याह—

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

ईश्वरप्रतिषेधादिति शेषः । सुगमम् ॥ ४६ ॥

अपरः कर्ता भवत्वित्याकाङ्क्षायामाह—

न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

जीवन्मुक्तधुरीणो विष्णुर्विशुद्धमत्स्यतया निरतिशयमर्षोऽपि यतीतरागत्यान् सहस्रशान्त्रवेदनिर्माणायोग्यः । अमुक्तस्त्यमर्षोऽप्येत्यादेयायोग्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्वेवमपौरुषेयत्वात्तत्रत्यमेवागतं, तत्राह—

नापौरुषेयत्वाद्भित्यत्यमङ्कुरादियत् ॥ ४८ ॥

स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

नन्यङ्कुरादिपरि क्लृप्तत्वेन घटादियत् पौरुषेयत्वमनुमेयं, तत्राह—

तेषामपि तशोगे दृष्ट्याद्यादिप्रसक्तिः ॥ ४९ ॥

यत् पौरुषेयं तच्छरीरजन्यमिति ध्यातिलोके दृष्टा । तस्या वाधादिरस्य सति म्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

मन्त्रादिपुरुषोच्चस्तिरयादंदा अपि पौरुषेया एवेत्याह—

यस्मिन्नदृष्टेऽपि नृत्तबुद्धिरुपजायते तत् पौरुषेयम् ॥ ५० ॥

दृष्ट इयादृष्टेऽपि यस्मिन् यस्तुति एतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकस्य बुद्धिर्जायते तदेव पौरुषेयमिति एवमद्विषय इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । न पुरुषो चरितनामात्रेण पौरुषेयत्वम्, ध्यातप्रवामयो सुपुतिबालीनयो पौरुषेयत्वव्यपहारमाद्यान्, किन्तु बुद्धिपूर्वकमेत । येनास्तुति ध्यात यदेवादृष्टशादबुद्धिपूर्वका एव स्ययन्मुप गजाशात् स्वयं भवति ।

अतो न ते पौरुषेयाः । तथा च श्रुति "तस्यैतस्य महतो भूतस्य निम्बसितमेतद्यद्वेदः" (बृह उ २।४।१०, ४।५।११) इत्यादिरिति ॥५०॥

नन्वेवं यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्छुक्कवाक्यस्येव वेदानामपि प्रामाण्यं न स्यात्, तत्राह—

निजशक्त्यभिद्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

वेदानां निजा स्वाभाविकी या यथार्थज्ञानजननशक्तिस्तस्या मन्त्रा-
युर्वेदादावभिद्यक्तेरुपलम्भादखिलवेदानामेव स्वत एव प्रामाण्यं
सिद्ध्यति, न वस्तुत्यथार्थज्ञानमूलकत्वादिनेत्यर्थः । तथा च न्याय
सूत्रम्—“मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमिति” (अ २ आ १
सू. ६९) । गुणादीनाञ्च नात्यन्तबाध इति प्रतिज्ञाया न्यायेन सुखादि-
सिद्धेरित्येको हेतुरुपन्यस्तः, प्रपञ्चितश्च ॥ ५१ ॥

साम्प्रतं तस्यामेव द्वैतवन्नरमाह—

नास्तः ख्यान नृशृङ्खवत् ॥ ५२ ॥

आस्तां तावत् पञ्चविधेन सुखादिसिद्धिः । ज्ञानमात्रादपि
तत्सिद्धिः । अत्यन्तासत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव नोपपद्यते । नरशृङ्गादी-
नामभानादित्यर्थः । तथाच ब्रह्मसूत्रम्—“नाभाव उपलब्धेरिति”
(अ २ आ २ सू २८) । शुक्तिरजतस्वप्नमनोरथादी च मन परिणाम-
रूप एवाऽर्थं प्रतीयते, 'नात्यन्तासन्निति' वक्ष्यति ॥ ५२ ॥

नन्वेव गुणादिरत्यन्तं सन्नेव भवतु । तथा च नात्यन्तबाध इत्यन्त-
पदवैयर्थ्यमिति । तत्राह—

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

अत्यन्तसतोऽपि गुणादेर्भानं न युक्तम्, यिनाशादिकाले बाधदर्श-
नात् । चैतन्ये भासमानस्य जगतश्चैतन्य एव बाधदर्शनाच्च । 'अथात्
आदेशो नेति' (बृह उ २।३।६), 'नेह नानास्ति किञ्चन' (बृह उ.
४।४।१९), 'यत्र देवा न देवा माता न मातेत्यादि' (ब्रह्मोप २)
श्रुतिभिर्न्यायैश्चेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि सदसद्भ्यां भिन्नमेव जगद्भवतु । तथाप्यत्यन्तबाध-
प्रतिषेधोपपत्तिरिति, तत्राह—

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥

सत्त्वेनासत्त्वेन चानिर्घचनीयं तादृशस्यापि भानं न घटते, तद्वमा
यान् । सदसद्भिन्नवन्त्यप्रसिद्धेरित्यर्थः । दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया
औचित्यादिति भावः ॥ ५४ ॥

नन्वेवं किमन्यथाख्यातिरेवेष्टा, नेत्याह—

नान्यथाख्यातिः स्वयचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

अन्यद्वस्त्वन्यरूपेण भासते इत्यपि न युक्तम्, स्वयचोव्याघातात् ।
अन्यत्रान्यरूपस्य नृशृङ्गुतुल्यत्वमन्यथा शब्देनोच्यतेऽन्यथा च तस्य
भानमुच्यते इति स्वयच एव व्याहृतम् । असतो भानासम्भयस्या-
न्यथाख्यातिवादिभिरपि यत्तनादित्यर्थः । पुरोयत्तिन्यसत्त्वेऽन्यत्र
तत्सत्ताया भानाप्रयोजकत्वमिति भावः । नच सर्वत्रासतो भाने
सामग्री न सम्भवति, सन्निकर्षाद्यभावादित्यतः क्वचित् सत्तामात्रम-
पेक्ष्यते इति वाच्यम् । अनादियासनाधाराया एव धर्महेतुस्यसम्भया
दिति ॥ ५५ ॥

नात्यन्तबाध इति पूर्वोक्तं विवृण्वान स्यसिद्धान्तमुपसंहरति—

सदसत्ख्यातिर्याघायाघात् ॥ ५६ ॥

सदसत्ख्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनाम् । कुतः ? बाधायाघान् । तत्र
स्वरूपेणाबाध सर्वेषस्तूनां नित्यत्वात् । संसर्गतस्तु बाधः सर्वेषस्तूनां
चेतन्येऽस्ति । यथा पटादिषु लौहित्यादेस्तद्वत् । तथायस्याभिरपि
बाधोऽखिलपरिणामिनां कालादिष्वित्यर्थः । बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि
निषेधबुद्धिविषयत्वम् । असत्त्वं त्वमायः । सोऽप्यधिपरणस्वरूप इति ।
न च सदसत्त्वयोर्धिरौघ इति वाच्यम् । प्रकारभेदेनाविरोधान् । यथाहि
लौहित्यं विम्वरूपेण सन्, स्फटिकगतप्रतिविम्बरूपेण चानदिति
दृष्टम् । यथा या रजन पणिग्धीधीस्वरूपेण सत्, शुकरपथ्यस्तकूपेण
चासत्, तथैव सर्वे जगत् स्वरूपेण सन्, चैतन्यादायप्यस्तकूपेण
चानदिति । तदुक्तम्—

अर्थे सन्नियमानेऽपि संभृतिर्न निरर्तते ।

ध्यायतो विषयानस्य मग्नेऽनर्थागमो यथा ॥ इति

एवमेषाद्यग्नाग्नेनापि सदसत्त्वमपि दृष्टम् । यथाहि गृन्थादि-
प्रकटाद्यस्यामि सन्नप्यङ्कुराद्यस्याभिरनन् भवति, तथैव प्रष्टव्या-
दिक सदसत्त्वमपि न भवति । तदुक्तम्—

अव्यक्तं कारणं यत् तन्नित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाहुस्तच्चचिन्तकाः ॥

(वि पु १।२।९) ॥ इति ॥

एतच्चास्माभिर्ब्रह्ममीमांसाभाष्ये योगवार्तिके (२।१२) च प्रपञ्चित-
मिति दिक् ॥ ५६ ॥

अयं विचारः पर्याप्त , इदानीं शब्दविचारः प्रसङ्गागत आगन्तुक-
तयान्ते प्रस्तूयते—

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रत्येकवर्णभ्योऽतिरिक्तं कलश इत्यादिरूपमखण्डमेकपदं स्फोट
इति योगैरभ्युपगम्यते । कम्बुप्रीषाद्यवयवभ्योऽतिरिक्तो घटाद्यवय-
वीय । स च शब्दविशेषः पदाख्योऽर्धस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते ।

स शब्दोऽप्रामाणिकः । कुतः ? प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् । स शब्दः
किं प्रतीयते, न चा ? आद्ये येन वर्णसमुदायेनानुपूर्वीविशेषविशिष्टेन
सोऽभिव्यज्यते, तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वमस्तु, किमन्तर्गडुना तेन । अन्त्ये
त्वज्ञातस्फोटस्य नास्त्यर्धप्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्था स्फोटकल्पने-
त्यर्थः ॥ ५७ ॥

पूर्वं वेदाना नित्यत्वं प्रतिषिद्धमिदानीं वर्णनित्यत्वमपि प्रति-
षेधति—

न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥

स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्धर्णनित्यत्वं न युक्तम् ।
उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा च
तज्जातीयताविषयिणी । अन्यथा घटादेरपि प्रत्यभिज्ञया नित्यतापत्ते
रिति ॥ ५८ ॥

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥

ननु पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव शब्दस्य ध्वन्यादिभिर्याभिव्यक्तिस्तन्मात्र
मुत्पत्ति प्रतीतेर्विषयः । अभिव्यक्तौ दृष्टान्तो, दीपेनेव घटस्येति ॥५९॥

परिहरति—

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिर्यद्यनागतावस्थात्यागेन वर्तमानावस्थालाभ इत्युच्यते

तदा सत्कार्यसिद्धान्त । तादृशानित्यत्वं च सर्वकार्योपानमेवेति सिद्ध-
साधनमित्यर्थ । यदि च वर्तमानतया सत एव ज्ञानमात्ररूपिणी
अभिव्यक्तिरुच्यते तदा घटादीनामपि नित्यतापत्ति । कारणव्यापारेण
ज्ञानस्यैवोत्पत्तिप्रतीतिविषयत्ववैचित्यादिति भाव ॥ ६० ॥

“आत्माऽद्वैते पूर्वोक्तमपि बाधकमुपन्यसनीयमित्येतदर्धमात्माऽ
द्वैतनिरास पुनराख्यते—

नाद्वैतमात्मना लिङ्गात् तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

यद्यप्यात्मनामन्योन्यं भेदवाक्यवद्भेदवाक्यान्वयपि सन्ति, तथापि
नाऽद्वैतं नात्यन्तभेद । “अजादिवाक्यस्यै” प्रकृतिरत्यागाऽत्यागादि
लिङ्गभेदस्यैव मिद्धेरित्यर्थ । न तात्यन्ताभेदे तानि लिङ्गाभ्युपपद्यन्ते ।
अभेदवाक्यानि तु साभ्यादिभ्यस्त्यैकवाक्यतया यैधर्म्यादित्दक्षणाभेद
परतयोपपद्यन्ते । अभिमानादिनिवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यापि तत्परत्वात्
धारणाच्चेति ॥ ६१ ॥

आत्मनामभेदे लिङ्गं बाधकमुक्तम् । “आत्मैवेदं सर्वं (छां उ
७।२।२) । सर्वैवेदं सर्वं मिनि” (नृसिं ता उप २।१७) ध्रुवात्मनो
ऽनात्ममिरद्वैते तु प्रत्यक्षमपि बाधकमन्वीत्याह—

नानात्मनापि प्रत्यक्षवाधान् ॥ ६२ ॥

अनात्मनापि भोग्यप्रपञ्चोनात्मनो नाद्वैतम् । प्रत्यक्षेणापि बाधान् ।
आत्मन स्वर्भोग्याभेदे घटपटयोरप्यभेद इत्यान् । घटादे पटापभिभा
त्माभेदात् । स च भेदप्रादक्प्रत्यक्षबाधित इत्यर्थ ॥ ६२ ॥

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

उभाभ्यां समुच्चिताभ्यामप्यात्मानात्मन्यां नात्यन्ताऽभेदस्तेनैव हेतु
द्वयेनेत्यर्थ ॥ ६३ ॥

नन्येयमामेवेदमिरयादिधुर्नामो वा गतिरिति । तथाह—

अन्यपरत्वमवियेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अवियेकानामवियेकपुरुषान् घति तत्राद्वैतेऽन्यपरत्वमुपासनाऽर्थ
वानुपाद् इत्यर्थ । न्येवे हि शरीरशरीरिणोर्मौग्भोग्योर्भाऽवियेके
नाऽभेदो व्यपक्षितेऽह गौरं ममात्मा भद्रमेव इत्यादि । अत्रान्येव
व्ययदात्मनूय तानेव प्रति तयोपासनां धुक्तिर्विद्धाति मत्स्यनुत्था

यर्थमिति । अत एव परमार्थदशायामुपास्यानामात्मत्वं प्रतिषेधति श्रुतिः—

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेद यदिदमुपासते ॥

(केन. उ. १।५ इत्यादिनेति ॥ ६४ ॥),

एकात्मवादिना जगदुपादानकारणमपि न सम्भवतीत्याह—

नात्माविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं
निःसङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥

केवल आत्मा आत्माश्रिता चाऽविद्या समुच्चितं वा कपालद्वय-
चदुभय न जगदुपादानं सम्भवति, आत्मनोऽसङ्गत्वात् । सङ्गाद्यो हि
यः सयोगविरोपस्तेनैव द्रव्याणां विकारो भवति । अतोऽसङ्गत्वात्
केवलस्यात्मनोऽद्वितीयस्य नोपादानत्वं, नाविद्याद्वारापि सम्भवति,
असङ्गत्वेनाविद्यायोगस्य प्रागेव निरन्तत्वात् । प्रत्येकोपादानत्ववदेवो-
भयोपादानत्वमप्यसङ्गत्वादेवाऽसम्भवीत्यर्थः ।

यदि चाविद्या द्रव्यरूपा पुरुषाश्रिता गगने वायुवदिष्यते, तदात्मा
द्वैतद्वानि । तथा प्रकृतिरेव सेति सिद्धसाधनं च तादृशं चाविभागेना-
द्वैतमस्माकमपीष्टमेव । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय ब्रह्मे'
(छां उ ६।२।१) त्यादिश्रुत्यापि चाविभागरूपमेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते ।
'न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्ये'दिति (बृह उ
४।२०३) श्रुत्यन्तरात् । तथा चोक्तम्—

आमीज्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एकमेवाधिकल्पितम् ।

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिश्चोभयात्मिका ॥

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥ इति ।

अधिकल्पितमधिभक्तम् । तस्माद्वेदान्तानामखण्डात्माद्वैत नार्थः,
तथाप्यायुनिका वेदान्तिनोप्रत्यपूर्वपक्षजातमेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्त-
तया कल्पयन्ति । तत्तु ब्रह्मसूत्रानुक्तत्वेन प्रत्युत तद्विरोधेन च अस्मा-
भिस्तत्रैव निराकृतमिति । अत्र च ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो न दूष्यते ।
अपितु वेदान्तेष्वपाततः सम्भावितोऽर्थ एव निराक्रियत इति स्मर्त-
व्यम् । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ॥ ६५ ॥

प्रकाशस्वरूप आत्मेति स्वयं सिद्धान्तितम् (११४५) । तत्र 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (षट् उ ३।१।२८) ति ध्रुतेरानन्दोऽप्यात्मन स्वरूपमिति पूर्वपक्षं निराकरोति—

नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

एकधर्मिण आनन्दचैतन्योभयरूपत्वं न भवति । दुःखज्ञानकाले सुखाननुभवेन सुखज्ञानयोर्भेदादित्यर्थः । न च ज्ञानविशेषः सुखमिति वक्तुं शक्यते । आत्मस्वरूपज्ञानस्याऽऽरण्यत्वात् । अत एव चैतन्यानुभवकाले सुखस्यावरणमपि घक्तुं न शक्यते । अऽऽरण्यत्वेनानन्दावरणे दुःखं जानामीत्यनुपपत्तेः । न ह्यात्मनोऽशभेदोऽस्ति, येनानन्दाशावरणेऽपि चैतन्यांशो भावादिति ।

न च श्रुतियत्तेनैतेऽसत्तर्का इति वाच्यम् । “नानन्दं न निरानन्दमित्यादिश्रुत्या (मद्योपनि ५।१८), 'अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतमन्यमघात्मक' मित्यादिस्मृत्या चानन्दाभायस्यापि प्रतिपादितत्वेन तर्कस्यैवाश्रितव्यत्वादिति ॥ ६६ ॥

नन्वेवमानन्दरूपताश्रुतेः का गतिस्तत्राह—

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्त्यात्मनि धीत आनन्दशब्दो गौण इत्यर्थः । तदुक्तम्— 'सुखं दुःखसुखात्यय' इति । न निरानन्दमिति श्रुतिस्त्यौपाधिकानन्दपरा, मत्पक्षद्वयव्यादिश्रुतिवदिति । यत्तु निरुपाधिप्रियत्वेनात्मन सुखरूपत्वानुमानं कश्चिदाह । तत्र । दुःखाभायरूपतयापि प्रेमोपपत्तेः । सुखत्वादिषदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वाच्च । अन्यथा परसुखेऽपि प्रेमापत्तेरिति ॥ ६७ ॥

गौणप्रयोगे चीजमाह—

विमुक्तिप्रदांसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दानाम् प्रति दुःखनिवृत्तिरूपामात्मन्यरूपमुक्तिं सुखात्वेन भुक्तिं स्नाति प्ररोचनायमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

अत्र वरुणोपपत्तेः पूर्वोक्ताया भाद्रम्येनोपपत्तये मनोपैमवपूर्वपक्षमपाकरोति—

न ज्ञापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा

चास्यादियद्यशुरादियत् ॥ ६९ ॥

मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न विभुत्वम्, करणत्वात्, चास्या-
दिवत् । चाशब्दो व्यवस्थितविरूपे । इन्द्रियत्वादप्यन्तःकरणविशे-
षस्य तृतीयस्य न विभुत्वमित्यर्थः । देहव्यापि ज्ञानादिकं तु मध्यम-
परिमाणेनैवोपपद्यत इति ॥ ६९ ॥

अत्राप्रयोजकत्वशंकायामनुकूलतर्कमाह—

सक्रियत्वाद् गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

आत्मनो लोकान्तरगमनश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यान्तःकरणस्य
सक्रियत्वसिद्धेर्न विभुत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

कार्यत्वोपपत्तये मनसो निरवयवत्वमपि निराकरोति—

न निर्भागत्वं तद्योगाद् घटवत् ॥ ७१ ॥

तच्छब्दं पूर्वसूत्रस्येन्द्रियं परामृशति । मनसो न निरवयवत्वम् ।
अनेकेन्द्रियेष्वेकदा योगात् । किन्तु घटवन्मध्यमपरिमाणं सावयव-
मित्यर्थः । कारणावस्थ चान्तःकरणमण्वेवेति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

मनःकालादीनां नित्यत्वं प्रतिषेधति—

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

सुगमम् । कारणावस्थ चान्तःकरणाकाशादिकं प्रकृतिरेवोच्यते ।
न तु मनआदिकं व्यवसायाद्यसाधारणधर्माभावात् ॥ ७२ ॥

ननु—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्याऽऽवयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

(श्वे उ ४।१०) ।

इत्यादिश्रुतिभिः पुम्प्रकृत्योरपि सावयवत्वादनित्यत्वमिति ।
तत्राह—

न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

भोगिनः पुरुषस्य प्रधानस्य चावयवो न युज्यते । निरवयवत्व-
श्रुतेः—

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ॥

(श्वे उ ६।१९) ।

इत्यादिना इत्यर्थ । उक्तश्रुतिध्याऽऽकाशजलयोरिव पितापुत्र
चेतनयोरिव च विभागमात्रेणाशांशिभावं बोधयतीति ॥ ७३ ॥

दुःखनिवृत्तिर्मांश इत्युक्तम् । तद्व्यधारणाय तत्र मोक्षे परेषां
मतानि निराकरोति—

नानन्दाभिर्व्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥

आत्मग्यानन्दरूपोऽभिव्यक्तिरूपश्च धर्मो नास्ति । स्वल्पं च नित्य
मेवेति न साधनसाध्यम् । अतो नानन्दाभिर्व्यक्तिर्मांश इत्यर्थ ॥ ७४ ॥

न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

अशेषविशेषगुणोच्छेदोऽपि न मुक्ति । तद्वत् । निर्धर्मत्वादेवेत्यर्थ ।
ननु तर्हि दुःखनिवृत्तिरेव कथं मोक्ष उक्तः, दुःखमायस्यापि धर्मत्वा
दिति चेन्न । अस्माभिर्भोग्यतासम्बन्धेनैव दुःखमायस्य पुटपार्थता
वचनादिति ॥ ७५ ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

प्रकृतलोकगतिरपि न मोक्ष । भात्मनो निष्क्रियस्यैव गत्यभावात् ।
लिङ्गशरीराम्युपगमे च न मोक्षो घटन इत्यर्थ ॥ ७६ ॥

नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥ ७७ ॥

क्षणिकज्ञानभेदात्मा । तस्य विषयाकारता यथ । तद्व्यासनाभ्यो-
परागस्य नादो मोक्ष-इति यत्रास्ति कमत, तदपि न । क्षणिकत्वादि
दोषेण मोक्षस्याऽपुरुषार्थत्वादित्यर्थ ॥ ७७ ॥

नास्तिकस्यैव मुक्तयन्तरं दूषयति—

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

ज्ञानरूपस्यात्मनः स्वामन्वेजोच्छित्तिरपि न मोक्ष । भात्मनाशस्य
लोकं पुरुषार्थत्वादर्शनादित्यर्थ इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

ज्ञानं प्रथमव्याप्तिलक्षणज्ञानादोऽप्येवमात्मनादोनापुरुषार्थत्वात्
मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

संपोगाभ्य विपोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि ॥ ८० ॥

प्रकृष्टदेशधनाङ्गनादिस्वान्यमपि न मोक्ष । यतः—

संयोगाश्च त्रियोगान्ता मरणान्तं च जीवनम् ॥

(महाभार खीप २३)

इति श्रूयत इत्यर्थं । तथाच विनाशित्वात् स्वाम्यं न मुक्तिरिति ॥ ८० ॥

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

भागस्याशस्य जीयस्य भागिन्यांशिति परमात्मनि लयो न मोक्षः । संयोगा हि त्रियोगान्ता इत्युक्तहेतो ईश्वरानभ्युपगमाच्च । तथा स्वलयस्यादुरुपायत्वाच्चेत्यर्थं ॥ ८१ ॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यं भावित्वात्

तदुच्चिउत्तेरितरयोगवत् ॥ ८२ ॥

अणिमाद्यैश्वर्यसम्बन्धोऽपि न मुक्तिः । ऐश्वर्यान्तरसम्बन्धवदेव तस्याप्युच्छेदनिवृत्त्यादित्यर्थं ॥ ८२ ॥

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

इन्द्राद्यैश्वर्यलाभोऽपि न मुक्तिरितरैश्वर्यवत् क्षयिष्णुत्वादित्यर्थं ॥ ८३ ॥

इन्द्रयाणामाहङ्कारिकत्वं यदुक्तं, तत्र परविप्रतिपत्तिं निराकरोति—

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥

सुगमा योजना । पूर्वं चेत्तद् ध्यात्वात् ॥ ८४ ॥

शक्त्यादिभ्रमपि तत्त्वमस्तीत्याशयेन परेषां पदार्थप्रतिनियमं तन्मात्रज्ञानान्मुक्तिं च निराकरोति—

न पदपदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया एव पदार्था इति यद् वैशेषिकाणां नियमो, यच्च तज्ज्ञानान्मोक्ष इत्यभ्युपगमः, सोऽप्रामाणिकः, शक्त्याद्यतिरेकात् । पृथिव्यादिनवद्रव्येभ्यः प्रकृतेरतिरेकाच्चेत्यर्थं । गन्धादिमत्त्वेनैव हि पृथिव्यादिव्यवहारः । गन्धादिश्च साम्यावस्थाया नास्ति । अत्र पृथिवीत्वादिजातिरपि घटत्वादिवत् कार्यमाप्रवृत्तिरिति । तदुक्तम्—

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत् तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।
 शुद्धादिशुद्ध्याद्युपलम्भमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमान्स्तदानीत् ॥
 (वि. पु. १।१।२३) इति ॥ ८५ ॥

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

न्यायवाशुपतादिमतेषु षोडशादिष्वपि न नियमो, न या तन्मात्र
 ज्ञानान्भुक्ति । उक्तरूपेण पदार्थाधिक्यादित्यर्थ । अम्ममने तु नित्य
 पदार्थद्वयमेव । नित्यानित्यसाधारणान्तु पदार्थां, पञ्चविंशतिरेवेति
 नियम । पञ्चविंशतिद्रव्येष्वेव गुणकर्मसामान्यशक्त्यादीनामस्तर्माद्य
 इति ॥ ८६ ॥

पञ्चमूतानां पूर्वोक्तकार्यत्वोपपत्त्यर्थं चैतरेषिकाद्यन्युपगतं पार्थिव्याद्य
 णुनित्यत्वमपाकरोति—

नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

पृथिव्याद्यणुना नित्यता नास्ति । तेषामणुनामपि कार्यत्वश्रुते
 रित्यर्थ । यद्यप्यस्माभिः सा श्रुतिर्न दृश्यते फाल्गुनत्यादिना, तथा
 प्याचार्येषां क्वात्मनुस्मरणाद्यानुमेया । यथा मनु —

अण्वो मात्रा विनाशिन्यां दशार्धानां च याः स्मृताः ।

ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भरत्यनुपूरणः ॥ इति ॥

(प्रथमाध्या १७)

दशार्धानां पृथिव्यादिपञ्चमूतानाम् । न चात्र पार्थिवेऽणुशब्देन
 द्व्यणुशब्देव प्राह्यमिति वाच्यम् । सद्भोवे प्रमाणावायादिति । अत्राणु
 शब्दे भूतपरमाणुपर पय । चैतरेषिकाद्यमिमत्तं च तस्य निश्चयमनेन
 श्रुतेण निराश्रियते । न त्वणुपरिमाणद्रव्यसामान्यस्य निश्चयम् ।
 रजोगुणस्य चाश्रुत्यापुरोधेनाणुत्वमिदं । मध्यमपरिमाणार्थे निय
 रत्यस्य विमुर्ये च क्रियाया अनुपपत्तेरिति ॥ ८७ ॥

ननु निरवयवस्य परमाणो कथं कार्यत्व घटते ? तत्राह—

न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

श्रुतिसिद्धकार्यत्वान्यथानुपपत्त्या पृथिव्याद्यणुनां न निरवयवत्व
 मित्यर्थ । अत एव तन्मात्राण्यसूक्ष्मद्रव्याण्येव पार्थिव्याद्यणुनामवयवा

इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः प्रतिपादितम् । पृथिवीपरमाणुर्जलपर-
माणुरित्यादिव्यवहारस्तु पृथिव्यादीनामपकर्षकाष्ठाऽभिप्रायेणैव ।
अतः प्रकृतिपर्यन्तमणुत्वेऽपि न क्षतिरिति । यद्यपि तन्मात्रेष्वपि
गन्धाद्यस्ति, तथापि तस्याप्रत्यक्षतया न पृथिवीत्वादिनियामकत्वम् ।
व्यङ्ग्यगन्धादेरेव पृथिवीत्वादिसिद्धे । अतो न तन्मात्राणि पृथिव्या-
दयः । तेषु च सूक्ष्मभूतव्यवहारो भूतसाक्षात्कारणत्वादिनैवेत्यपि
बोध्यम् ॥ ८८ ॥

प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारो न सम्भवति रूपस्य द्रव्यसाक्षात्कारहेतु-
त्वादिति नास्तिकाक्षेपं निराकरोति—

न रूपनियन्धनात् प्रत्यक्षनियमः ॥ ८९ ॥

रूपादेव निमित्तात् प्रत्यक्षतेति नियमो नास्ति । धर्मादिनाऽपि
साक्षात्कारमभवादित्यर्थः । व्यञ्जकानियमस्याज्जनादौ दृष्टत्वेनाद्योष-
त्वात् । अत्रो वहिर्द्रव्यलौकिकरूपप्रत्यक्षं प्रत्येवोद्भूतरूपं व्यञ्जकमिति
भावः ॥ ८९ ॥

नन्वेवं किमणुपरिमाणं वस्त्वस्ति, न वेत्याकाङ्क्षाया परिमाणनिर्णयं
करोति—

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वभ्यां तद्योगात् ॥ ९० ॥

अणु महद्दीर्घं ह्रस्वमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति । द्वैविध्यं तु
वर्त्तत एव । द्वाभ्यां तद्योगात् । द्वाभ्यामेवाणुमहत्परिमाणान्या चातु-
र्विध्यसम्भवादित्यर्थः । महत्परिमाणस्यावान्तरभेदावेव द्वि ह्रस्वदीर्घौ ।
अन्यथा धर्मादिरूपैः परिमाणानन्त्यप्रसङ्गादिति । तत्रात्मक्षयेऽणुपरि-
माणमाकाशस्य कारण गुणविशेषं वर्जयित्वा भूतेन्द्रियाणां मूलकार-
णेषु सत्त्वादिगुणेषु मन्तव्यम् । अन्यत्र यथायोग्यं मध्यमादिपरम-
महत्त्वान्तपरिमाणानि । तानि च महत्त्वस्यैवावान्तरभेदा इति ॥ ९० ॥

पुरुषेकत्वं सामान्येनेति कण्ठत एवोक्तं, प्रकृतेरेकत्वं सामान्ये-
नेत्यर्यादुक्तम् । तदर्थं सामान्येषु नास्तिकविप्रतिपत्तिं निराकरोति—

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं

सामान्यस्य ॥ ९१ ॥

व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि स एवायं घट इति स्थिरतायोगेन यत्

प्रत्यमिहानं तत् सामान्यस्य । सामान्यविषयकमेव तत् प्रत्यमिहान
मित्यर्थः ॥ ९१ ॥

तस्मात्त सामान्यापलापो युक्त इत्याह—

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ९२ ॥

सुगमम् ॥ ९२ ॥

नन्वतद्वावृत्तिरूपेणामात्रेणैव प्रत्यमिहोपपादनीया, सैव च
सामान्यशब्दार्थोऽस्तु । तथाह—

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ९३ ॥

स एवायमिति भावप्रत्ययान्निवृत्तिरूपत्वं न सामान्यस्येत्यर्थः ।
अन्यथा हि नायमघट इत्येव प्रतीयेत । किञ्चान्यव्यावृत्तिशब्दस्यापट-
व्यावृत्तिरित्यर्थो घाच्य । तथाघटस्य घटसामान्यमिहप्रत्यमिति
सामान्याभ्युपगम एवापतित इति ॥ ९३ ॥

ननु सादृश्यनिबन्धना प्रत्यमिहा भवियति । तथाह—

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ९४ ॥

भूयोऽव्ययवाक्सामान्यादतिरिक्तं न सादृश्यमस्ति प्रत्यक्षेण एव
सामान्यरूपनयोपलम्भादित्यर्थः ॥ ९४ ॥

ननु स्वामाविकी शक्तिरेव सादृश्यमस्तु, न तु तत् सामान्यमित्या
शङ्कामपाशरोति—

निजशक्त्यभिन्न्यक्तिया वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः ॥ ९५ ॥

यस्तुन स्वामाविकशक्तिविशेषोत्पादोऽपि न सादृश्यं शक्यमुप-
लब्धत सादृश्योपलब्धेर्विलक्षणत्वात् । शक्तिज्ञानं हि नाम्यधर्मि-
ज्ञानमापेक्षम् । सादृश्यज्ञानं पुन प्रतियोगिज्ञानमापेक्षते, अभाषणाप-
दिति ज्ञानयोर्वैलक्षण्यमित्यर्थः । किञ्च धर्मिण शक्तिस्वामाग्य न
सादृश्यम् । वास्यायम्यायासपि युवसादृश्यापत्तेः । किन्तु युवादि-
कालीन शक्तिविशेषो युवादिसादृश्यमिति यत्तद्व्यम् । तथाच प्रति-
व्ययस्यनन्तशक्तिरूपनापेक्षया सर्वव्यक्तित्वाधारणैकस्वामाग्यवक्ष्यते
युतेति ॥ ९५ ॥

ननु तथापि घटादिमंहरवमेव घटादिस्वकीनां सादृश्यमस्तु ।
तथाह—

न मंजामंजिमम्यन्धोऽपि ॥ ९६ ॥

ययोक्त संज्ञासंज्ञिनो, सम्बन्धोऽपि न सादृश्यम् । वैशिष्ट्यात् तदु-
पलम्बेरेवेत्यर्थः । सज्ञासंज्ञिभावप्रमानतोऽपि सादृश्यज्ञानादिति ॥९६॥

अपि च—

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ९७ ॥

संज्ञासंज्ञिनोरनित्यत्वात्तत्सम्बन्धस्यापि न नित्यता । अतः कथं
तेनातीतवस्तुसादृश्यं वर्तमानवस्तुनि स्यादित्यर्थः ॥ ९७ ॥

ननु सम्बन्धनित्यत्वेऽपि सम्बन्धो नित्यः स्यात् किमत्र बाधकं ?
तत्राह—

नातः सम्बन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणवाधात् ॥ ९८ ॥

कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिद्ध्यति । अन्यथा वक्ष्य-
माणस्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनानवकाशात् । स च कादाचित्को
विभागो न सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणेनैव
बाधास्त नित्यः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

नन्वेवं नित्यधोर्गुणगुणिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत । तत्राह—

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ९९ ॥

सुगमम् ॥ ९९ ॥

ननु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यन्यथानुपपत्तिश्च प्रमाणम् ।
तत्राह—

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥ १०० ॥

उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न
तदुभय ममवाये प्रमाणमित्यर्थः । अयं भावः —यथा समवायवैशिष्ट्य
बुद्धिः समवायस्वरूपेणैवेप्यते, अतवस्थाभयादिति । तत्र प्रत्यक्षानुमाने
अन्यथासिद्धे । एव गुणगुणिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरू-
पेणैवेत्यन्तम् । अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे इति ।

नन्वेवं संयोगोऽपि न सिद्ध्यति । भूतलक्ष्मी घटादिप्रत्ययस्यापि
स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेन्न । वियोगकालेऽपि भूतलक्ष्मणयोः स्वरू-
पतादवस्थेन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात् । समवायस्थले च समवेतस्य
कदापि स्वाध्यायवियोगो नास्तीति, नायं दोषः ।

कश्चित्तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह, तत्र,

शब्दमात्रभेदात् । तादात्म्यं ह्यत्र नात्यन्तं यत्कथ्यम् । गुणवियोगेऽपि गुणिसत्त्वात् । वेशिष्यप्रत्ययाच्च । किन्तु भेदभेदबुद्धिनियामकसम्बन्धविशेष एवागत्या यत्कथ्यम् । तथाच तस्य समवाय इति वा तादात्म्यमिति वा नाममात्रं भिन्नम् । सम्बन्धिद्वयातिरिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध एवेति । यदि च तादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते तदात्माभिरपि तदेवोक्तमिति शब्दमात्रे भेद इति ॥ १०० ॥

प्रकृते क्षोभात् प्रकृतिपुरुषसयोगस्तस्मात् सृष्टिरिति सिद्धान्तः । तत्रायं नास्तिकानामाक्षेप — नास्ति क्षोभाद्या कस्यापि क्रिया, सर्वं यस्तु क्षणिकं यत्रोत्पद्यते तत्रैव विनश्यतीत्यतो न देशान्तरसयोगोपेया क्रिया सिद्ध्यतीति । तत्राह—

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्गतो-
रेवापरोक्षप्रतीतिः ॥ १०१ ॥

न देशान्तरसयोगादिना क्रियाया अनुमेयत्वमेव । यतो नेदिष्ठस्य निश्चयस्य द्रष्टुं क्रियाः कयायता प्रत्यक्षणापि प्रतीतिरस्ति वृक्षध्वलनीत्यादिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

द्वितीयाध्याये शरीरस्य पाश्चमीतिकत्यादिरूपैर्मतभेदा एवोक्ताः, न तु विशेषोऽवभृत् । अप्रापरपक्ष प्रतिबंधति—

न पाश्चमीतिकं शरीरं बहूनामुपादानायोगात् ॥ १०२ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानां उपोपादानत्वं घटपटादिम्यन्ते न दृष्टमिति स्वजातीयमेवोपादानम् । एतद्वच्च भूतघनुष्यमुपलम्बकमित्याशयेन पाश्चमीतिकस्यैवद्वारः । एकोपादानकत्वेऽपि पृथिग्येवोपादानं सर्वं शरीरस्येति यद्व्यति ॥ १०२ ॥

स्थूलमेव शरीरमिति केचिन् । तन्निरावरोति—

न स्थूलमिति नियम आतिवाङ्मिरस्यापि
विश्रामानन्यात् ॥ १०३ ॥

इन्द्रियाध्याय शरीरस्यम् ॥

यन्मूर्त्यैरयसाः गृह्णामन्त्येमान्याधयन्ति पद ।

तस्माच्छरीरमित्याहुः स्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥

(मनुः १।१७)

इति मनुवाक्यात् । पतादृशं च शरीरं स्थूलं प्रत्यक्षमेवेति न नियमः । कुतः ? आतिवाहिकस्याप्रत्यक्षतया सूक्ष्मस्य भौतिकस्य शरीरान्तरस्याऽपि सत्त्वादित्यर्थः ।

लोकाहो कान्तर लिङ्गदेहमतिवाह्यतीत्यातिवाहिकम् । भूताश्रयतां विना चिप्रादिषु गमनाभावस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदं च सूत्रं तस्यैव स्पष्टीकरणमात्रार्थम् । लिङ्गस्य च शरीरत्वं भोगाश्रयतया पुरुषप्रति-
विम्बाश्रयतया चेति बोध्यम् । आतिवाहिकशरीरे च प्रमाणम्—

अद्भुष्टमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

(क उ १।६।१७)

अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निश्चरुषं बलाद्यम् । (म. भा. व. प. २९७।१७) इति धृतिस्मृती । न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिन स्वतोऽद्भुष्टमात्रस्य सम्भवति । अत आधारस्याद्भुष्टमात्रमर्थात् सिध्यति । यथा दीपस्य सर्वगृहव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवर्त्यादिसूक्ष्मा-
शस्य दशोपरि सम्पिण्डितस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारतया, तथैव लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यद्भुष्टपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याद्भुष्टपरिमा-
णत्वेनानुमेयमिति ॥ १०३ ॥

गोलकेभ्योऽतिरिक्तानीन्द्रियाणि प्रागुक्तानि । तदुपपादनायेन्द्रि-
याणामप्राप्तप्रकाशकत्वं निराकरोति—

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा ॥१०४॥

स्वात्मप्रद्वार्यानीन्द्रियाणि न प्रकाशयन्ति, अप्राप्ते । प्रदीपादी-
नामप्राप्तप्रकाशकत्वादर्शनात् । अप्राप्तप्रकाशकत्वे व्यवहितादिसर्व-
वस्तुप्रकाशकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । अतो दूरस्थसूर्यादिसम्बन्धार्थं
गोलकातिरिक्तमिन्द्रियमिति भावः । करणानां चार्थप्रकाशकत्वं पुरुषेऽ-
र्थसमर्पणद्वारेण, स्वतो जडत्वात् दर्पणस्य मुखप्रकाशकत्ववत् । अथ
चार्थप्रतिविम्बोद्ग्रहणमेवार्थप्रकाशकत्वमिति ॥ १०४ ॥

नन्वेवं चक्षुषस्तैजसत्वमेव युक्तम्, तेजस एव क्रिरणरूपेणाशु-
द्रापसर्पणदर्शनादिति शङ्कां निराकरोति—

न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ॥ १०५ ॥

तेजसोऽपसर्पणं दृष्टमिति कृत्वा तैजसं चक्षुर्न वाच्यम् । कुतः ?
अतैजसत्वेऽपि प्राणवदेव वृत्तिमेदेनापसर्पणोपपत्तेरित्यर्थः । यथा हि—

प्राणं शरीरमसन्त्यज्यैव नासाप्राद्वद्धि कियद्दूरं प्राणनाऽऽद्यवृत्त्या-
पसरति । एवमेवातैजसद्रव्यमपि चक्षुर्देहमसन्त्यज्याऽपि घृत्त्याप्य
परिणामविशेषेण ह्यटित्येव दूरस्थं सूर्यादिकं प्रत्यपसरति ॥ १०१ ॥

नन्वेवम्भूतवृत्तौ किं प्रमाणं तत्राह—

प्राप्तार्थप्रकाशालिङ्गाद् वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

सुगमम् ॥ १०६ ॥

देहमपरित्यज्यापि गमनोपपत्तये वृत्ते म्यरूपं दर्शयति—

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तर वृत्तिः सम्यन्धार्थं
सर्पतीति ॥ १०७ ॥

सम्यन्धार्थं सर्पतीति हेतोश्चक्षुषादेभागो विस्फुल्लिहवद्विमनाशो
रूपादिवद् गुणध न वृत्तिः, किन्तु तदेकदेशभूताः भागगुणाभ्या भिन्ना
वृत्तिः । विभागे हि सति तद्द्वारा चक्षुष सूर्यादिसम्बन्धो न घटते ।
गुणत्रये च सर्पणात्तद्विक्रानुपपत्तेरित्यर्थः । एतेन पुद्गिलिङ्गवृत्तिरपि सर्वोप
शान्तावद् द्रव्यरूप एव परिणाम म्यरूपतया र्थाकालौद्भाही निर्मल
यत्प्रयदिति सिद्धम् ॥ १०७ ॥

नन्वेवं वृत्तीनां द्रव्यत्रये कथमिन्द्रादिरूपपुद्गिलिङ्गेषु वृत्तिव्यप
हारस्तत्राह—

न द्रव्यनियमस्तयोगात् ॥ १०८ ॥

वृत्तिद्रव्यमेवेति नियमो नास्ति । पुनः ? तयोगात्—तत्र वृत्तौ
योगार्थस्त्वयात् । 'वृत्तिर्घनंनप्रीयते' इति हि र्थागिरोऽयं शब्दः ।
जीवने च म्यमिति हेतुर्थागारः । 'जीव यत्प्रमाणधारणयो' रित्यनुशा
सनात्, 'वैदयवृत्तिः' नूटवृत्तिरित्यादिभ्यश्चकारात् । तत्र यथा द्रव्य
रूपया वृत्त्या पुद्गिलिङ्गवृत्तिः तथेच्छाभिरुत्पीति तेऽपि वृत्तयः । सर्वार्थोप
नेय विस्तमरणादित्यर्थः ॥ १०८ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकव्यम्यापि धवन्नात् कदाचिद्दोषविदोषमेवेन
भुक्तिव्यम्या दाहक्येन, तत्राह—

न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिवन्नियमः ॥ १०९ ॥

न प्रत्यलोकादिदेशभेदतोऽपीन्द्रियाणामहङ्कारान्तिक्लोवादानकार्यं,

किन्त्वस्मदादीनां भूलोकरस्थानामिव सर्वेषामेवाहङ्कारिकत्वनियमः ।
देशभेदेनैकस्यैव लिङ्गशरीरस्य सञ्चारमाश्रवणादित्यर्थः ॥ १०९ ॥

नन्वेवं भौतिकत्वश्रुतिः कथमुपपद्यता ? तत्राह—

निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

निमित्तेऽपि प्राधान्यविषययोपादानत्वव्यपदेशो भवति । यथेन्द्रना-
दग्निरिति । अतो भूतोपादानत्वव्यपदेश इत्यर्थः । तेजआदिभूतोपपद्य-
नैव हि तदनुगताहङ्काराच्चक्षुरादीन्द्रियाणि सम्भवन्ति । यथा पार्थिवो-
पपद्यमेन तदनुगतात् तेजसोऽग्निर्भवतीति । “अन्नमयं हि सौम्यं मनः”
(छा उ ६।५।४) इत्यादिश्रुतिस्तदुक्तयुक्तिश्चात्र प्रमाणम् ॥ ११० ॥

स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति—

**ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकं
चेति न नियमः ॥ १११ ॥**

तेषां खल्वेषां भूतानां शीण्येषु बीजानि भवन्ति—‘अण्डजं, जीव-
जमुद्भिज्जमिति’ (छा उ ६।३।१) श्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्रैविध्यं
प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं, न तु नियमः, यत् ऊष्मजादि-पञ्चविधमेव शरीरं
भवतीत्यर्थः ।

तत्राष्मका दन्दशूकादयः । अण्डजा पक्षिसर्पादयः । जरायुजा
मनुष्यादयः । उद्भिजा वृक्षादयः । साङ्कल्पजा सनकादयः । सामिद्धिका
मन्त्रतप-आदिसिद्धिजाः । यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरीरादयः ॥ १११ ॥

शरीरस्यैकमात्रभूतोपादानकत्वं पूर्वोक्तमनेनैव प्रसङ्गेन विशि-
ष्याह—

**सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्व्यपदेशः
पूर्ववत् ॥ ११२ ॥**

सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येषोपादानम् असाधारण्यात्—भाधिक्रियादि-
भिदत्कर्षात् । अथापि शरीरं पञ्चवतुरादिभौतिकत्वव्यपदेशः पूर्ववत् ।
इन्द्रियाणां भोतिमत्त्ववदुपपद्यमानत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु प्राणस्य शरीरे प्राधान्यात् प्राण एव देहारम्भकोऽस्तु,
तत्राह—

**न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तित-
स्तत्सिद्धेः ॥ ११३ ॥**

प्राणो न देहारम्भक । इन्द्रियं विना प्राणानुस्यानेनान्यव्यतिरे-
काभ्यामिन्द्रियाणां शक्तिविशेषादेव प्राणसिद्धे प्राणोत्पत्तेरित्यर्थः ।
अथ भावः—करणवृत्तिरूपप्राणः करणवियोगे न तिष्ठति । अतो मृत-
देहे करणभावेन प्राणाभावात् प्राणो देहारम्भक इति ॥ ११३ ॥

नन्वेवं प्राणस्य देहाकारणत्वे प्राणं विनापि देह उरपद्येत, तथाह—

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा

पूतिभावप्रसङ्गात् ॥ ११४ ॥

भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद् व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य
निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभाव
प्रसङ्गान्मृतदेहवदित्यर्थः । तथा च रससञ्चारादिव्यापारविशेषे,
प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकृत्यादिति भावः ॥ ११४ ॥

ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानस्यं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः
कूटस्थत्वाद्, निर्वापरस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति, तथाह—

भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात् ॥ ११५ ॥

देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनद्येतनस्यैकान्तात् साक्षात्
नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा । यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः ।
तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्व साक्षात् पुरुषस्याधिष्ठातृत्व प्राणस्योक्त
प्राप्तेनेति सिद्धम् । कुलालादीनां घटादिनिर्माणेष्वप्येवम् । विदोष-
स्त्वप्यम्—तत्र चेतनस्य बुध्यादेव्याप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकसृष्टितया
इति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं, तथापि प्राणद्वारा प्राणि-
नस्योक्तोऽप्यपेक्ष्यते । पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तु-
रधिष्ठानादियुक्तम् ॥ ११५ ॥

विमुक्तमोक्षार्थं प्रधानस्येत्युक्तं प्राक् । तत्र कथमात्मा नित्यमुक्तो
बन्धदर्शनादिति परंपरामतेषु नित्यमुक्तिमुपपादयितुमाह—

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ज्ञानमन्यथा ॥ ११६ ॥

ज्ञानाधिरग्नमज्ञानावस्था । सुषुप्तिधात्र ज्ञानप्रसुप्तिः । मोक्षार्थं
विदेहवैषम्यम् । साम्यवस्थानु पुरुषाणां बहुरूपता बुद्धिवृत्तिविलयत-
स्तदीयाधिपपरिच्छेदविगमेन स्वप्नरूपपूर्णतयावस्थापत् । यथा घट-
ध्वंसं घटाकाराभ्य पूर्णभेदवधं । तद्वैतदुक्तम्—'तद्विस्तृत्तायुपरात्मनोप

राग स्वस्थ' इति । तथा च ब्रह्मत्वमेव पुरुषाणां स्वभावो नैमित्तिक-
त्वाभावात्, स्फटिकस्य शौक्यमिव । बुद्धिवृत्तिसम्बन्धकाले तु
परिच्छिन्नचिद्रूपत्वेनाभिव्यक्त्या परिच्छेदाभिमानः, तथा वृत्तिप्रति-
बिम्बवशाद् दुःखादिमालिन्यमिव च भवतीति तत् सर्वमौपाधिकमेव ।
उपाध्याख्यनिमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्फटिकलौहित्यवदिति
भावः । तथा च योगसूत्रम् 'वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति' । अस्मच्छास्त्रे
च ब्रह्मशब्द औपाधिकपरिच्छेदमालिन्यादिरहितपरिपूर्णचेतनसामा-
न्यवाची, न तु ब्रह्ममीमासायामिवेश्वर्योपलक्षितपुरुषमात्रवाचीति
विवेक्तव्यम् । अत्रैते श्लोका शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमुच्यन्ते—

चिदाकाशेऽनभिव्यक्ते नानाकारैरितस्ततः ।

धीरटन्ती सह व्यक्त्या 'अटन्तीं दर्शयेच्चितिम् ॥

वस्तुतस्तु सदा पूर्णमेकरूपं च चिन्नमः ।

वृत्तिशून्यप्रदेशेषु दृश्यभावान्न पश्यति ॥

चक्षुषा रूपत् पुंसो दृश्या वृत्तिर्हि नेतस्त् ।

समाध्यादौ च सा नास्तीत्यतः पूर्णः पुमांस्तदा ॥ ११६ ॥

तर्हि क सुषुप्तिसमाधिभ्यां मोक्षस्य विशेषस्तत्राह—

द्वयोः सद्योजमन्यत्र तद्धृतिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधिसुषुप्त्यो सद्योजं बन्धबीजसहित ब्रह्मत्वमन्यत्र
मोक्षे बीजस्याभाव इति विशेष इत्यर्थः । ननु चेत् समाध्यादौ बन्ध-
बीजमस्ति, तर्हि तेनैव परिच्छेदात् कथं ब्रह्मत्वमिति चेन्न । बन्ध
बीजस्य कर्मादेस्तत्तदानीमुपाधावेवावस्थानात् । न तु चेतनेषु पुरुषे
च तेषामप्रतिबिम्बनादिति । जाग्रदाद्यवस्थायां तु बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्ब-
वशादौपाधिको बन्ध इत्यसकृदावेदितम् ।

ननु पातञ्जले तद्भाष्ये चासम्प्रज्ञातयोगो निर्बीज उक्तः, अत्र कथं
सद्योज उच्यते इति चेन्न । असम्प्रज्ञाते क्रमेण बीजक्षयो भवतीत्याशये-
नैव तत्र निर्बीजत्ववचनात् । अन्यथा सर्वासामेवासम्प्रज्ञातव्यक्तीनां
निर्बीजत्वे व्युत्थानानुपपत्तेरिति ॥ ११७ ॥

ननु समाधिसुषुप्ती दृष्टे स्त, मोक्षे तु किं प्रमाणम् ? इति नास्तिकाक्षेप परिहरति—

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वाच्च तु द्वौ ॥ ११८ ॥

समाधिसुषुप्तिदृष्टान्तेन मोक्षस्यापि दृष्टत्वादानुमितत्वाच्च तु द्वौ सुषुप्तिममाधी एव, किन्तु मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः । अनुमान चेत्यम्— सुषुप्त्यादी यो ब्रह्मभावस्तस्यागच्छित्तागताद्रागादिदोषवशादेव भवति । स चेद्दोषो ज्ञानेन नाशितस्त्रिं सुषुप्त्यादिसदृशस्येवावस्था स्थिरा भवति, सैव मोक्ष इति ॥ ११८ ॥

ननु यासनादप्यधीजसत्त्वेऽपि चैराग्यादिना यासनाकौण्ड्यादर्थाकारा वृत्तिः समाधी मा भवतु । सुषुप्ते तु यासनाप्रापण्यादर्थज्ञानं भविष्यत्येवेति न सुषुप्तौ ब्रह्मरूपता युक्तेति, तत्राह—

यासनया न स्वार्थरूपापनं दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य
प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

यथा चैराग्ये तथा निद्रादोषयोगेऽपि सति यासनया न स्वार्थरूपापनं स्वयिषयस्मारण भवति । यतो न निमित्तस्य गुणानुत्तमस्य संस्कारस्य बलवत्तरनिद्रादोषबाधकत्वं सम्भवतीत्यर्थः । बलवत्तर एव हि दोषो यासना दुर्बला स्वरूपं कुण्ठां करोतीति भावः ॥ ११९ ॥

संस्कारलेशातो जीवन्मुक्तस्य शरीरधारणमिति तृतीयाध्याये प्रोक्तम् । तत्रापमाक्षेप—‘जीवन्मुक्तस्य शब्ददेकस्मिन्नप्येव संस्कारादीनामिव भोगो दृश्यते, सोऽनुपपन्नः । प्रथममुरपाधैव पूर्वं संस्कारानां शान्तिः संस्कारान्तरस्य च ज्ञानप्रतिबन्धेन वर्मवद्दुःखादिति’ । तत्राह—

एकः संस्कारः क्रियानिर्गतको न तु प्रतिक्रियं संस्कार-
भेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥

येन संस्कारेण देवादिशरीरभोग भारण्यः स एक एव संस्कारस्तच्छरीरमाष्यस्य प्रारब्धभोगस्य समापकः । स च वर्मवद्द्वय भोगान्मात्तिगादयो, न तु प्रतिक्रियं प्रतिभोगव्यक्तिसंस्कारानात्पम् । बहुव्यक्तिः कस्यागौरवप्रगल्हादित्यर्थः । बुद्धाल्चक्रध्रमणस्येऽप्येव वेगाद्येव संस्कार एक एव ध्रमणस्यमातिपर्यन्तरथायी बोध्यः ॥ १२० ॥

उद्भिर्जं शरीरमस्तीत्युक्तम् । तत्र बाधबुद्धयमावाच्छरीरस्यं मान्तीति नास्तिकाक्षेपमपाकरोति—

न बाह्यबुद्धिनियमः ॥ १२१ ॥

वृक्षगुल्मलतौपधिवनस्पतितृणवीरूधादीनामपि

भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥ १२२ ॥

न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः, किन्तु वृक्षादीना-
मन्त संज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनत्वं मन्तव्यम् । यत पूर्ववत् पूर्वोक्तो-
यो भोक्तृत्रधिष्ठानं विना मनुष्यादिशरीरस्य पृतिभावन्तद्वदेव वृक्षादि-
शरीरेष्वपि शुष्कतादिकमित्यर्थः । तथा च श्रुति 'अस्य यदेकां शाखां
जीवो जहात्यथ सा शुष्यती' त्यादिरिति (छादो अ ६ खण्ड ११
मं २) । 'न बाह्यबुद्धिनियमः' इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्र-
द्वयमेकीकृत्य इत्यमेव व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति
योध्यम् ॥ १२१-१२२ ॥

स्मृतेश्च ॥ १२३ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजाणिताम् ॥

(मनुस्मृ ज १२ श्लो ९)

इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

ननु वृक्षादिष्वप्येवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्राह—

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः ॥ १२४ ॥

न देहभावेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्व जीवस्य । कुत ? वैशिष्ट्य-
श्रुते । ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारधवणादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

देहभेदेनैव धर्माधिकारं दर्शयन् देहवैविध्यमाह—

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदे-

होभयदेहाः ॥ १२५ ॥

त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिना त्रिप्रकारो देहविभागः,
कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः । तत्र कर्मदेह परमर्षाणां, भोगदेह
इन्द्रादीनामुभयदेहस्य राजर्षाणामिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः ।
अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः ॥ १२५ ॥

चतुर्थमपि शरीरमाह—

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२६ ॥

विद्यादनुशयं द्वेष्यं पश्चात्तापानुतापयो. (शा. को. ३२०) ।
इति वाक्यावनुशयो घैराग्यम् । चिरकाला शरीरमेतत्प्रयविलक्षण
मित्यर्थं । यथा वृक्षाप्रेयजडभरनादीनामिति ॥ १२६ ॥

उक्तस्येश्वराभावस्य स्थापनाय पराम्युपगत ज्ञानेच्छाकृत्यादि-
नित्यत्वं प्रतिषेधति—

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वन्नित्यत् ॥ १२७ ॥

बुद्धिरत्राश्रयवसायाद्या वृत्तिः । तथा च ज्ञानेच्छाकृत्यादीना
माश्रयविशेषे परैरीश्वरोपाधितयाभ्युपगतेऽपि नित्यत्व नास्ति । अस्म
दादिबुद्धिदृष्टान्तेन सर्वेषामेव बुद्धीच्छादीनामनित्यत्वानुमानान् । यथा
लौकिकवद्विदृष्टान्तेनावरणतेजसोऽप्यनित्यत्वानुमानमित्यर्थं ॥ १२७ ॥

आस्ता तावज्ज्ञानेच्छादेर्नित्यत्वं, तदाश्रय ईश्वरोपाधिरेवामिदं
ईश्वरस्यासिद्धेरित्यत आह—

आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२८ ॥

सुगमम् ॥ १२८ ॥

नन्वेवं ब्रह्माण्डादिसर्जनममर्थं सर्वज्ञत्वाधिकं कथं जन्यं सम्भाष्ये
ताऽपि, लोके तप आदिभिरेषमैश्वर्यादर्शनादिति, तत्राह—

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिनिद्धिघन्नापलपनीयाः ॥ १२९ ॥

औषधादिनिद्धिदृष्टान्तेन योगजा भव्यणिमाऽऽदिसिद्धय एष्ट्या
द्यपयोगिन्य सिध्यन्तीत्यर्थं ॥ १२९ ॥

पुदपसिद्धिप्रतिफलनया भूतचैतन्यवादिनं प्रत्याचष्टे—

न भूतचैतन्य प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च

साहत्येऽपि च ॥ १३० ॥

संहतभाषायम्यायामपि पञ्चभूतेषु चैतन्यं नास्ति । विभागकाले
प्रत्येकं चैतन्यादृष्टेरित्यर्थं । तृतीयाध्याये ज्येष्ठं स्वमिदं ज्ञानविधयोक्तम् ।
अत्र च परमतनिराकरणेति न गीतदनयं बोधयेति । क्षीप्राध्याय
समाप्ती ॥ १३० ॥

स्वमिद्वान्तप्रिकृद्धार्यमापिणो ये पुत्रादिनः ।

पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वमिद्वान्तो ददोक्तः ॥ १ ॥

इति श्रीविद्यानमिभुनिर्मिते कापिलगाम्भुषप्रवचनस्य भाष्ये

परमभनिर्जयाख्याय पञ्चम ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अध्यायचतुष्केण समस्तशास्त्रार्थं प्रतिशय पञ्चमाध्याये परपक्षनि-
राकरणेन प्रसाध्येदानां तमेव सारभूतशास्त्रार्थं षष्ठाध्यायेन सङ्कल-
यन्नुपसहरति । उक्तार्थानां हि पुनस्तन्त्राण्ये विस्तरे कृते शिष्याणां
मसन्दिग्धाधिपर्यन्तो दृढतरो बोध उत्पद्यत इत्यतः स्थूणानिखनन
न्यायादनुक्तयुक्त्याद्युपन्यासाच्च नात्र पौनरुक्त्यं दोषाय ।

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

जानामीत्येवं प्रतीयमानतया पुरुष सामान्यतः सिद्ध एवास्ति
याधरुप्रमाणाभावात् । अतस्तद्विवेकरुमात्रं कर्त्तव्यमित्यर्थं ॥ १ ॥

तत्र विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम्—

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचिञ्च्यात् ॥ २ ॥

असावात्मा द्रष्टा देहादिप्रकृत्यन्तेभ्योऽत्यन्तं भिन्नो वैचिञ्च्यात् ।
परिणामित्वापरिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थं । प्रकृत्यादयस्तावत् प्रत्य-
क्षानुमानागमैः परिणामिनयैव सिद्धाः, पुरुषस्याऽपरिणामित्वं तु सदा
ज्ञातविषयत्वाद्नुमीयते । तथाहि—यथा चक्षुषो रूपमेव विषयो न
सन्निकर्षसाम्येऽपि रसादिरेवं पुरुषस्य स्वबुद्धिवृत्तिरेव विषयो न तु
सन्निकर्षसाम्येऽप्यन्यद्विस्त्विति फलयलात् क्लृप्तम् । बुद्धिवृत्त्यारूढत-
यैव त्वन्यद्भोग्यं भवति पुरुषस्य, न स्वतः । सर्वदा सर्वभानापत्तेः ।
ताश्च बुद्धिवृत्तयो नाज्ञातास्तिष्ठन्ति ज्ञानेच्छासुखादीनामज्ञातसत्ता-
स्योकारे तेष्वपि घटादाविव सशयादिप्रसङ्गादहं जानामि न वा, सुखी
न चेत्यादिरूपेण । अतस्तेषां सदा ज्ञातत्वात् तद्द्रष्टा चेतनोऽपरि-
णामीत्यायातम् । चेतनस्य परिणामित्वे कदाचिदान्ध्यपरिणामेन
सत्या अपि बुद्धिवृत्तेरदर्शनेन संशयाद्यापत्तेरिति । एवं पारार्थ्या-
पारार्थ्यादिकमपि पूर्वोक्तं वैधर्म्यज्ञानं बोध्यम् ॥ २ ॥

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

ममेदं शरीरं, ममेयं बुद्धिरित्यादेर्विदुषां षष्ठीव्यपदेशादपि देहा-
दिभ्य आत्मा भिन्न । अस्यन्तामेदे षष्ठीव्यपदेशादपि । तदुक्तं
विष्णुपुराणे—

त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तत्र तथोदरम् ।
 किमु पादादिकं त्वं वै तत्रैतद्धि महीपते । ॥
 ममस्तावपवेभ्यस्त्वं पृथग्भूय व्यवस्थितः ।
 कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पाथिन । ॥

(२।१३।९८-९९) इति ।

न च स्थूलोऽहमित्यादिरपि विद्वद्बुद्ध्यपदेशोऽस्तीति वाच्यम् ।
 श्रुत्या बाधिततया, ममात्मा भद्रत्वेन इतिवद् गीणत्वेनैव 'तदुप
 पत्तेरिति ॥ ३ ॥

ननु 'पुरुषस्य चैतन्यं' 'शब्दो शिरः', शिलापुत्रस्य शरीर'मित्यादि
 व्यपदेशाद्यमपि भवतु तत्राह—

न शिलापुत्रयद्धर्मिप्राहकमानवाधात् ॥ ४ ॥

शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादिष्वप्यं पृथीभ्यपदेशो न भवति, शिला
 पुत्रादिस्थले धर्मिप्राहकप्रमाणेन बाधाद्विकल्पमात्रम् । मम शरीरमिति
 व्यपदेशो तु प्रमाणबाधो नास्ति । देहात्मताया एव बाधादित्यर्थः ।
 यस्तु शास्त्रेषु ममकारप्रतिषेध स न्याय्यस्याऽनित्यतया साधार-
 म्प्रमाणमाश्रयेनासत्यतापर एवेति भावः ।

पुरुषस्य चैतन्यमित्यत्राप्यस्ति धर्मिप्राहकमानवाधः । मनसस्था
 भवेन लाघवाच्च देहादिव्यतिरिक्ततयात्मतिसौ चैतन्यस्वरूपताय
 बाधनादिति ॥ ४ ॥

देहादिव्यतिरिक्ततया पुरुषमयभावं तन्मुक्तिमयधारयति—

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या गृह्यतकृन्पता ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

ननु दुःखनिवृत्त्या सुगम्यापि नियतानात् तुन्यापरत्यर्थत्वेन न सा
 पुट्यार्थ इति, तत्राह—

यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य न तथा

सुखादभिलाषः ॥ ६ ॥

पिपेयविषया हेतुताया पक्षम्यौ । हेतुत्वात् हेतुः । यथा दुःखे
 हेतुः क्लेशपक्षो, नैव सुखेऽभिलाषो क्लेशपक्षोऽपि तु तदपेक्षाया दुःखे
 इत्यर्थः । तथाच सुखमभिलाष बाधित्यापि दुःखहेतुः दुःखनिवृत्त्यापे-
 क्षेऽपि जनयतीति न तुन्यापरत्यर्थमिति । तदुक्तम्—

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे । इति ॥
(कु० सं० १।५३)

या तु नरकादिदुःखदर्शनेऽपि क्षुद्रसुखप्रवृत्तिः सा रागादिदोष-
वशादेवेति ॥ ६ ॥

सुखापेक्षया दुःखस्य बहुलत्वादपि दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ
इत्याह—

कुत्रापि कोऽपि सुखोति ॥ ७ ॥

अनन्तवृणवृक्षपशुपक्षिमनुष्यादिमध्ये स्वल्पो 'मनुष्यदेवादिरेव
सुखी भवतीत्यर्थ' । इति हेतौ ॥ ७ ॥

तदपि नादाचित्कं काचित्कसुखं मधुविपसम्पृक्तान्नवद् विचार-
काणा ह्येयमेवेत्याह—

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षिपन्ते
विवेचकाः ॥ ८ ॥

तदपि पूर्वसूक्तं सुखमपि दुःखमिश्रितमित्यतो दुःखकोटौ
सुखदुःखविवेचका निःक्षिपन्त इत्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रेण 'परिणाम-
तापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिन' (यो०
सू० २।१५) इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

यद्यत् प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय ! जायते ।

तदेव दुःखदृक्षस्य वीजत्वमुपगच्छति ॥ ८ ॥

(६।५।५५) इति ।

केवला दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, किन्तु सुखोपरकेति मतमपा-
करोति—

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैविध्यात् ॥ ९ ॥

सुखलाभाभावान्मोक्षाख्यदुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वमिति चेन्न ।
पुरुषार्थस्य द्वैविध्यात्-द्विप्रकारत्वात् । सुखत्वदुःखाभावत्वाभ्यामि-
त्यर्थः । सुखी स्या, दुःखी न स्यामिति हि पृथगेव लोकानां प्रार्थना
दृश्यत इति ॥ ९ ॥

शङ्कते—

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः ॥ १० ॥

नन्वारमनो निर्गुणत्वं सुखदुःखप्रोहाद्यखिलगुणशून्यत्वं निश्चयेय
सिद्धम् असङ्गत्यश्रुते, विकारहेतुसंयोगामावधवणात् । तं विना च
गुणाद्यविकारासम्भवात् । अतो न दुःखनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो घटत
इत्यर्थः ।

ननु संयोगं विना स्वयमेव विकारो भवत्यिति चेत्—

दाहाय नागलो बन्हेर्नापिः ह्येदाय चाम्भसः ।

तद् द्रव्यमेव तद्द्रव्यविकाराय न वै यतः ॥

किञ्च स्वयं विकारित्वे मोक्षो नैवोपपद्यते ।

स्वयं मोहविकारेण पुनर्बन्धप्रसङ्गतः ॥ इति ॥

तथा चोक्तं कौर्मै (२।२।१२-१३)—

यद्यात्मा मलिनोऽस्त्रच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशरीरपि ॥ इति ॥ १० ॥

समाधत्ते—

परधर्मत्वेऽपि तस्मिन्निदिरविवेकात् ॥ ११ ॥

सुखदुःखादिगुणानां त्रिष्वधर्मत्वेऽपि तत्रात्मनि तिष्ठति प्रतिषिध्य
रूपेणावस्थितिः । अविवेकादिप्रसङ्गात्, अष्टनिपुण्ययोगहारण्यर्थः ।
एतच्च प्रथमाध्याये (सां० सू० १।११) प्रतिपादितम् । 'निर्मित्तरम
विवेकस्य न वृष्टदानि' (सां० सू० ३।७४) इति मृतीयाध्यायसूत्रे चेति ।
तथा च स्फटिकं त्रौहिर्यमिष पुरुषं प्रतिषिध्यरूपेण दुःखस्यैव
तद्विनिवृत्तिरेव पुरुषार्थः । प्रतिषिध्यद्वारकदुःखस्यैव भोगतया
प्रतिषिध्यरूपेणैव दुःखस्य हेतुत्वादिति ॥ ११ ॥

अविवेकमूलं पुरुषं गुणबन्धोऽविवेकस्तु विमूलक इत्याशा
हायामाह—

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तोः ॥ १२ ॥

अगृहीतात्मसर्गं मुमयपिपयश्चानमविवेकः । एतच्च प्रवृत्तरूपेण
मादिद्विष्वधर्मः प्रत्ये धारतारूपेण तिष्ठति । मध्यस्था तस्य स्वादिव्ये
दोषद्वयप्रसङ्गात् । स्वादिव्ये हि स्वयं एवोपादे मुक्तस्यापि सम्भाव्यते ।

कर्मादिजन्यत्वे च कर्मादिकं प्रत्यपि कारणत्वेनाऽविवेकान्तरान्वेषणेऽ-
नवस्येत्यर्थः ।

अयं चाविवेको वृत्तिरूप प्रतिविम्बात्मना पुरुषधर्म इव भवती-
त्यतः पुरुषस्य बन्धप्रयोजक इति प्रागेवोक्तं (सां० सू० १।५५)
वक्ष्यते (सां० सू० ६।१६, ६८) ॥ १२ ॥

ननु चेदनादिस्तिर्हि नित्य स्यादिति, तत्राह—

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः ॥ १३ ॥

आत्मवन्नित्योऽखण्डानादिर्न भवति, किन्तु प्रवाहरूपेणाऽनादिः ।
अन्यथानादिभावस्योच्छेदानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

बन्धकारणमुक्त्वा मोक्षकारणमाह—

प्रतिनियतकारणनाशयत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

अस्य बन्धकारणस्याविवेकस्य शुक्तिरजतादिस्यले प्रतिनियतं
यत्राशकारणं विवेकस्तत्राशयत्वं तमोवत् । अन्धकारो हि प्रतिनिय-
तेनालोकेनैव नाशयते, नान्यसाधनेनैत्यर्थः । तदुक्त विष्णुपुराणे—

अन्धन्तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रपे ! विवेकजम् ॥ १४ ॥

(६।५।६२) इति ।

विवेकेनैवाविवेको नाशयत इति प्रतिनियमस्य ग्राहकमप्याह—

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

ध्वान्तालोकोरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियम शुक्तिरजतादिव्यन्वय-
व्यतिरेकाम्यामेव ग्राह्य इत्यर्थः । अथैवं व्याख्येयम् । ननु विवेक
स्यापि किं प्रतिनियतं कारणं ? तत्राह—अत्रापि विवेकेऽपि कारण
नियमोऽन्वयव्यतिरेकाम्यामेव सिद्धः । अथवणमनननिदिध्यासनरूपमेव
कारणं, न तु कर्मादिति । कर्मादिकं तु बहिरङ्गमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

बन्धस्य स्वाभाविकत्वादिकं न सम्भवतीति प्रथमपादोक्त (१।७।
५५) स्मारयति—

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

बन्धोऽत्र दुःखयोगाद्यबन्धकारणम् । शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

ननु मुक्तेरपि कार्यतया विनाशापत्त्या पुनर्वन्ध' स्यादिति, तत्राह—

न मुक्तस्य पुनर्वन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

भावकार्यस्यैव विनाशितया मोक्षस्य नाशो नास्ति । 'न स पुन रावर्त्तत' (छा० उ० ८।१५।१९) इति श्रुतेरित्यर्थः । अपिशब्दं पूर्वं सूत्रोक्तार्थसमुच्चये ॥ १७ ॥

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

अन्यथा मुक्तस्यापि पुनर्वन्धे प्रलयवदेव मोक्षस्यापुरुषार्थत्व, परमपुरुषार्थत्वाभावो वा स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अपुरुषार्थत्वे हेतुमाह—

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

मायिवन्धत्वसाम्येनोभयोर्मुक्तयद्वयोर्विशेषो न स्यात् । ततश्चापुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

नन्वेवं पदमुक्तयोर्विशेषोऽभ्युपगमे नित्यमुक्तत्वं (१।१६२) कथमुच्यते ? तत्राह—

मुक्तिरन्तरापध्वस्तेर्न परः ॥ २० ॥

पक्ष्यमाणान्तरापस्य ध्वंस्तादतिरिक्तः पदायो न मुक्तिरित्यर्थः । यथा हि स्वभावाद्युक्तस्य स्फटिकस्य जपोपाधिनिमित्तं रत्नायं शीघ्रपावरकरूपं विप्रमात्रं, न तु जपोपधानेन शीघ्रत्वं नश्यति, जपापाये चोत्पद्यते । तथैव स्वभावादिदुःखस्य धातमनो बुद्धयुपाधिर्दुःखप्रतिबिम्बं तदावरकरूपं विप्रमात्रं, न तु बुद्ध्युपधानेन दुःखं जायते, तदपाये च नश्यतीति । अतो नित्यमुक्तः आत्मा, बन्धमोक्षौ तु व्यायद्वादिवायिरयविरोध इति ॥ २० ॥

नन्वेवं बन्धमोक्षयोर्मिथ्याग्रे मोक्षस्य पुदगार्थनाप्रतिपादकधुग्यादि विरोध इत्याह—

तत्राप्ययिरोधः ॥ २१ ॥

तत्राप्यन्तरापध्वंसस्य मोक्षस्येऽपि पुदगार्थत्वाऽविरोध इत्यर्थः । दुःखयोगवियोगापेयं हि पुदगे कल्पितौ, न तु दुःखमोगोऽपि । मोगध्वप्रतिबिम्बरूपेण दुःखसम्बन्ध इत्यतः प्रतिबिम्बरूपेण दुःखनिवृत्तिर्पदा-

धैर्यं पुरुषार्थं । स एवान्तरायध्वंसः । तादृशश्च मोक्षो यथार्थं एवेति
भावः ॥ २१ ॥

नन्वन्तरायध्वंसमात्रं चेन्मुक्तिस्तर्हि श्रवणमात्रेणैव तत्सिद्धिः स्यात्
अज्ञानप्रतिबद्धकण्ठचामीकरसिद्धिवदिति । तत्राह—

अधिकारिर्त्रैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

उत्तममध्यमाधमाग्निविधा ज्ञानाधिकारिण । तेन श्रवणमात्रा
नन्तरमेव मानससाक्षात्कार सर्वेषामिति न नियम इत्यर्थः । अतो
मन्दाधिकारदोषाद्विरोचनादीनां श्रवणमात्राच्चित्तविल्लायनक्षमं मानस-
ज्ञानं नोत्पद्यते । न तु श्रवणस्य ज्ञानजननासामर्थ्यादिति ॥ २२ ॥

न केवलं श्रवणमात्रं ज्ञाने, दृष्टकारणमन्यदपीत्याह—

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

श्रवणादुत्तरेषा मनननिदिध्यासनादीनामन्तरायध्वंसस्यात्यन्ति-
कस्वरूपदाढ्यार्थं नियम इत्यनुपज्यते ॥ २३ ॥

उत्तराण्येव साधनान्याह—

स्थिरसुम्बमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

आसने पद्माभनादिनियमो नास्ति । यत् स्थिरं सुखं च यत् तदे-
वासनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

मुर्यं साधनमाह—

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

वृत्तिशून्यं यदन्तःकरणं भवति तदेव ध्यानं, योगश्चित्तवृत्तिनिरोध-
रूप इत्यर्थः । एतत्साधनत्वेन ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ २५ ॥

ननु योगायोगयो पुरुषस्यैकरूप्यात् किं योगेनैत्याशङ्क्य समाधत्ते-
उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागनिरोधाद्वृत्तिप्रतिबिम्बापगमाद्योगावस्थायामयोगावस्थातो
विशेष पुरुषस्येति सिद्धान्तद्वलार्थः । शेषं व्याख्यातव्यम् ॥ २६ ॥

ननु निःसङ्गे कथमुपरागस्तत्राह—

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

निःसङ्गे यद्यपि पारमार्थिक उपरागो नास्ति, तथाप्युपराग इव भवतीति कृत्वा प्रतिविम्ब एवोपराग इति व्यघट्टियते उपरागविवेकि-
मिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतदेव विवृणोति—

जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥

यथा जपास्फटिकयोर्नोपराग, किन्तु जपाप्रतिविम्बयशादुपरागा-
भिमानमात्रं, रक्तं स्फटिक इति । तथैव बुद्धिपुरुषयोरनोपरागः, किन्तु
बुद्धिप्रतिविम्बयशादुपरागाभिमानोऽविवेकयशादित्यर्थः । अत उपराग
तुल्यतया वृत्तिप्रतिविम्ब एव पुरुषोपराग इति सूत्रद्वयपर्यवसितोऽर्थः ।
स एव च दुःखात्मकवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्याद्यमोक्षस्यान्तराय
स्तस्य च ध्वंसश्चित्तलयात् । सोऽपि च चित्तवृत्तिनिरोधाप्येनात्म-
ज्ञातयोगेनेत्यतो योगादेवान्तरायध्वंसो भवतीति योगशास्त्रस्यापि
सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

ध्यानं निर्विषयं मन इति योग उक्तमनस्य साधनान्याचक्षण एव
यथोक्तोपरागस्य निरोधोपायमाह—

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तद्विरोधः ॥ २९ ॥

समाधिद्वारा ध्यान. योगस्य कारण, ध्यानस्य च कारणं धारणा,
तस्याश्च कारणमभ्यासश्चित्तस्थैर्येनाधनानुष्ठानम्, अभ्यासस्यापि
कारणं विषयवैराग्यं, तस्यापि श्लेषदर्शनयमनियमाद्विषमिति
पानश्लोक्तप्रमियया तद्विरोध उपरागनिरोधो भवति । चित्तवृत्ति
निरोधाख्ययोगद्वारंत्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तनिष्ठध्यानादिना पुरुषस्योपरागनिरोधे पूर्वाचार्यमिदं ध्यानं
दर्शयति—

लघ्विज्ञेपयोर्ग्यावृत्तेन्याश्यार्गाः ॥ ३० ॥

ध्यानादिना चित्तस्य निद्रावृत्ते प्रमाणाद्वृत्तेश्च निवृत्त्या पुरुष-
स्यापि पुरुषोपरागनिरोधो भवति । विषयनिरोधे प्रतिविम्बस्यापि
निरोधादिति पूर्वाचार्या आहुरित्यर्थः । यथा पत्रत्रलि — 'योगश्चित्त-
वृत्तिनिरोधः', 'तदा द्रष्टुम्यरूपेऽयमवधानम्', 'वृत्तिनाकल्पमितरत्रे'ति
(स० पा० सू० १।२, ३, ४) सूत्रत्रयेनैतदेवाह । तथा—

नित्यः सर्वत्रगो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिमतया ।

यथा यथा भवेद् बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इत्यादिस्मृतयोऽप्येतदाहुरिति । तदेवमसंप्रज्ञातयोगादेव मोक्षा-
न्तरायध्वंस इति प्रघट्टकार्यं ॥ ३० ॥

ध्यानादौ गुहादिस्थाननियमो नास्तीत्याह—

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादादेव ध्यानादिकम् । अतस्तत्र न गुहादिस्थाननियम
इत्यर्थः । शास्त्रं त्वौत्सर्गिकाभिप्रायेणैवारण्यगिरिगुहादिस्थानं योग-
स्योद्दिष्टमिति । अत एव ब्रह्मसूत्रमपि 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्
(४।१।११) इति ॥ ३१ ॥

समाप्तो मोक्षविचारः । इदानीं पुरुषापरिणामित्वाय जगत्कारणं
विचारयति—

प्रकृतेरायोपादानतान्येषां कायेत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

महदादीनां कार्यत्वश्रवणात् तेषां मूलकारणतया प्रकृतिः सिध्य-
तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पुरुष एवोपादानं भवतु, तत्राह—

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योगत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वं सद्भित्त्वं चोपादानयोग्यता तयोरभावात् पुरुषस्य नित्य-
त्वेऽपि नोपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु 'बह्वी प्रजा, पुरुषान् सम्प्रसूता' इत्यादिश्रुतेः पुरुषस्य
कारणत्वावगमाद्विवर्त्तादिवादा आश्रयणीया इत्याशङ्क्याह—

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

पुरुषकारणताया ये ये पक्षा सम्भावितास्ते सर्वे श्रुतिविरुद्धा
इत्यतस्तदभ्युपगन्तृणा कुतार्त्तिकाद्यधमानामात्मस्वरूपज्ञानं न भवती-
त्यर्थः । एतेनात्मनि सुखदुःखादिगुणोपादानत्ववादिनोऽपि कुतार्-
त्तिका एव । तेषामप्यत्मयथार्थज्ञानं नास्तीत्यवगन्तव्यम् । आत्म-
कारणताश्रुतयश्च शक्तिशक्तिमदमेदेनोपासनाया एव । अजामेका-
मित्यादिश्रुतिभिः (भवेता० ४।५) प्रधानकारणतासिद्धेः । यदि चाका-

शस्याऽभ्राघधिष्ठानकारणत्वमुच्यते तदा तत्र निराकुर्मः । परिणाम
स्यैव प्रतिषेधादिति ॥ ३४ ॥

स्थावरजङ्गमादिषु पृथिव्यादीनामेव कारणत्वदर्शनात् कथं प्रकृते
सर्वापादानत्वम् ? तत्राह—

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥

स्थावरादिषु परम्परया कारणत्वेऽपि तेषु प्रधानस्याऽनुमानादुपा
दानत्वमक्षतम् । यथाङ्कुरादिद्वारकत्वेऽपि स्थावरादिषु पार्थिवाद्यणूना
मनुगमादुपादानत्वमित्यर्थ ॥ ३५ ॥

‘अणुन्यायेन प्रकृतेऽर्थापकृते प्रमाणमाह—

सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

अव्ययम्यया सर्वत्र विकारदर्शनात् प्रधानस्य विभुत्वम् । यथा
ऽणोर्घटादिव्यापित्वमित्यर्थ । पतञ्जलप्रागेव व्याख्यानम् ॥ ३६ ॥

ननु परिच्छिन्नत्वेऽपि यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र गच्छतीति यत्कथं,
तत्राह—

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिस्वीकारेऽपि परिच्छिन्नतया मूलकारणत्याभाय पार्थिवाद्यणु
दृष्टान्तेनेत्यर्थ । अद्यवेत्थ द्यावप्येयम् । ननु त्रिगुणारम्भप्रधानस्या
न्योऽन्यसंयोगार्थं श्रुतिस्मृतिषु क्रिया शोभायया श्रूयते, क्रियापत्याद्य
तन्त्यादिदृष्टान्ते मूलकारणत्याभाय इत्याशाङ्क्य परिहरति । गति
योगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् । गति क्रिया तरस्तत्वेऽपि मूल
कारणताया अहानिर्यथा वैशेषिकमते पार्थिवाद्यणूनामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु पृथिव्यादीना नयानामेव द्रव्याणा दर्शनात् कथं पृथिवी
न्यादिद्रव्यं प्रधानागम्यं द्रव्यं घटेन । नच प्रधानं द्रव्यमेव माऽस्तिपनि
वाच्यम् । सयोगविभागपरिणामाद्विमिद्रेऽप्यत्यभिदेरिति, तत्राह—

प्रमिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रमिद्धनयद्रव्याधिक्यमेव प्रधानम्यातो नचैव द्रव्याणीति न
नियम इत्यर्थः । अष्टानामेव कार्यत्यधयनं चात्र तर्क इति भाव ॥ ३८ ॥

किं स्वस्याद्वो गुणा एव प्रकृतिव्यया गुणत्रयरूपद्रव्याधारभूता
प्रकृतिरिति वदन्तं उपधारयति—

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति, प्रकृतिस्वरूपत्वादित्यर्थः । यद्यपि श्रुतिस्मृतिपूज्यमेव श्रूयते, तथापि तर्कतः स्वरूपत्वमेवावधार्यते, न तु धर्मत्वम् । तथाहि—सत्त्वादित्रयं किं प्रकृतेः कार्यरूपो धर्मोऽथवा आकाशस्य वायुवत् संयोगमात्रेण नित्य एव धर्मः स्यात् । आद्ये एकस्या एव प्रकृतेर्द्रव्यान्तरसङ्गं विना विचित्रगुणत्रयोत्पत्त्यसम्भवः, दृष्टविरुद्धकल्पनाऽनौचित्यं च । अन्त्ये नित्येभ्य एव सत्त्वादिभ्योन्यसङ्गेन विचित्रसकलकार्योपपत्तौ तदतिरिक्तप्रकृतिकल्पनावैप्रर्थ्यमिति । सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्वादिवचनानि चाशतः प्रकाशादिकार्योपहिततयाभिव्यक्त्यादिकमेव बोधयन्ति । यथा पृथिवीतीर्द्दीपोत्पत्तिरिति ॥ ३९ ॥

प्रधानप्रकृतेः प्रयोजनमवधारयति, निष्प्रयोजनप्रवृत्त्यभ्युपगमे मोक्षानुपपत्तेरिति —

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्र-
कुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥

तृतीयाध्यायस्यै, प्रधानसृष्टिः परार्थेत्यादिसूत्रे (३।५८) व्याख्यात-
मिदम् ॥ ४० ॥

विचित्रसृष्टौ निमित्तकारणमाह—

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥

‘कर्म’ धर्माधर्मौ । सुगममन्यत् ॥ ४१ ॥

ननु भवतु प्रधानात् सृष्टिः, प्रलयस्तु कस्मात्? न ह्येकस्मात् कारणाद्विरुद्धकार्यद्वयं घटते । तत्राह—

सान्ध्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयं प्रधानम् । तेषां च वैषम्यं न्यूनातिरिक्तभावेन संहननम् । तदभावात् सान्ध्यम् । ताभ्यां हेतुभ्यामेकस्मादेव सृष्टिप्रलय रूप विरुद्धकार्यद्वयं भवतीत्यर्थः । स्थितिस्तु सृष्टिमध्ये प्रविष्टेत्याशयेन तत्कारणत्वं प्रधानस्य न पृथग्विचारितम् ॥ ४२ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्टिस्वाभाव्याज्ज्ञानोत्तरमपि संसारः स्यात्, तत्राह—

विमुक्तयोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥

विमुक्तया पुरुषसाक्षात्काराद्देतो प्रधानस्य तत्पुरुषार्थं पुनः सृष्टिर्न भवति, कृतार्थत्वान्, लोकवत् । यथा लोका अमात्यादयो राज्ञोऽर्थं सम्पाद्य कृतार्थाः सन्तो न पुनः राजार्थं प्रवर्त्तन्ते तथैव प्रधानमित्यर्थः । विमुक्तमोक्षार्थं हि प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तम्, न च ज्ञानान्निप्यद्य इति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्ट्युपरमो नास्ति, ज्ञानां संसारदर्शनात् । तथाच प्रधानसृष्ट्या मुक्तस्यापि पुनर्वन्धः स्यात्, तत्राह—

नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात् ॥ ४४ ॥

कार्यकारणसद्भावादिच्छेद्याऽन्यान् प्रति प्रधानस्योपसर्पणेऽपि न मुक्तस्योपभोगो भवति, निमित्ताभावात् । उपभोगे निमित्तानां स्वोपाधिसंयोगविशेषतत्कारणाविवेकादीनामभावादित्यर्थः । इदमेव हि मुक्तं प्रति प्रधानसृष्ट्युपरमो यत् तद्भोगदेतो स्वोपाधिपरिणामविशेषस्य जन्माद्यस्यानुत्पादनमिति ॥ ४४ ॥

नन्विय इयस्या तदा घटेत यदि पुरुषबहुत्वं स्यात्, तदेव त्वारमाहैतधुनिपाधितमित्याशङ्क्याह—

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

‘ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरं तु ममेयापियन्ती’ (श्वेता० ३।१०) त्याद्विश्रुत्युक्तयन्धमोक्षव्यवस्थान एव पुरुषबहुत्वं सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननूपाधिमेदाद् यन्धमोक्षव्यवस्था स्यात्, तत्राह—

उपाधिश्चेत् तस्मिद्धौ पुनर्द्धतम् ॥ ४६ ॥

उपाधिश्चेत् स्वोक्तिरते तदुपाधिसिद्धयै पुनरर्द्धतमन्न इत्यर्थः । यन्नुतस्तूपाधिमेदेऽपि इयस्या न स्वमवर्त्तति प्रथमाध्याय (सू० १४२-५२) एव प्रयञ्जितम् ॥ ४६ ॥

ननूपाधयोऽप्याधिचका इति, न तेष्यैतमन्न इत्याशङ्क्यामाह—

द्वाभ्यामपि प्रमाणयिरोधः ॥ ४७ ॥

पुरुषोऽविद्येति द्वाभ्यामप्यद्गीहृताभ्यामर्द्धतप्रमाणस्य धुनेर्विरोधस्तद्व्यस्य एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अपरमपि द्रूपणद्वयमाह—

द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात् ॥४८॥

द्वाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्या हेतुभ्या पूर्वं पूर्वपक्षो भवतां न घटते । अस्माभिरपि प्रकृति पुरुषश्चेति द्वयोरेवाङ्गीकारात् । विकारस्यानित्य-
तया वाचारम्भणमात्रताया अस्माभिरपीष्टत्वात् । ननु पुरुषनानात्वस्वी-
कारात् प्रकृतेर्नित्यत्वस्वीकाराच्चास्त्येवास्मद्विरोध इत्याशङ्क्य द्रूपणा-
न्तरमाह—उत्तरं चेत्यादिना । अद्वैतवादिनामुत्तरं सिद्धान्तश्च न
घटते, आत्मसाधकप्रमाणस्याभावान् । तदङ्गीकारे च तेनैवाद्वैतहा-
निरिति जितं नैरात्म्यवादिभिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु स्वप्रकाशत आत्मा सेत्स्यति, तत्राह—

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

चेतन्यरूपप्रकाशतश्चेतन्यसिद्धौ कर्मकर्तृविरोध इत्यर्थः । प्रकाश्य-
प्रकाशमन्वन्धे हि प्रकाशनमालोकादिषु दृष्टम् । स्वस्य साक्षात्
स्वस्मिन् सम्वन्धश्च विरुद्ध इति । अस्मन्मते तु बुद्धिवृत्त्यारण्यप्रमाणा-
ङ्गीकारात् तद्द्वारा प्रतिबिम्बरूपस्य स्वस्य विम्बरूपे स्वस्मिन्
सम्बन्धो घटते । यथा सूर्यं जलद्वारा प्रतिबिम्बरूपस्वसम्बन्ध इति
भाव । आत्मन स्वप्रकाशत्वश्रुति (कठ० २।२।१५) स्वनन्योपाधिरू-
प्रकाशादिपरा बोध्या ॥ ४९ ॥

ननु नास्ति कर्मकर्तृविरोधः । स्वनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा स्वस्य स्व-
सम्बन्धसम्भवात्, यथा वैशेषिकाणा स्वनिष्ठज्ञानद्वारा स्वस्य स्वयं
विषय इति, तत्राह—

जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

चेतने प्रकाशरूपधर्म सूर्यादिष्विव नास्ति, किन्तु चित्स्वरूप एव
पदार्थो जडं प्रकाशयति । यतो जडव्यावृत्तिमात्रेण चिदित्युच्यते, न
तु जडविलक्षणधर्मवत्तयेत्यर्थः । अत एव निर्धर्मतया “स एष नेति
नेती” (गृह० उ० ३।१।२९) त्येव श्रुत्योपदिश्यते, न तु विधिमुख
तयेति । तथा च स्मृतिरपि—

इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणापि न शक्यते ॥ इति ॥

जडव्यावृत्तादिति पाठेऽपि हेतौ सतभ्यामयमेवार्थः । अस्मिन्श्च

सूत्रे अडमेव प्रकाशयति चिद्रूपो न स्यात्मानमिति नार्थः । तथा सति हि तस्याज्ञेयत्वेन साधकामावरुपं बाधकं परेषूपन्यासानर्हम्, स्वस्यापि तल्यन्यायस्यादिति ॥ ५० ॥

नन्वेवं प्रमाणाद्यनुरोधेन द्वैतसिद्धाद्यद्वैतश्रुते वा गतिस्तत्राह—
न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

अद्वैतश्रुतिविरोधस्तु नास्ति । रागिणां पुरुषातिरिक्ते वैराग्यायैव ध्रुतिभिरद्वैतसाधनात् । पुरुषज्ञाने इव द्वैतभावज्ञाने स्वतन्त्रफलान्तरा भवणात् । तत्र वैराग्य सदद्वैतेनैवोपपद्यते । सत्त्वं च फूटन्धत्प-मित्यर्थः । अत एव ध्रुतिरपि सदद्वैतमेव छान्दोग्ये प्रतिपादितयतीति भावः ॥ ५१ ॥

न केवलमुक्तयुक्त्यैवाद्वैतवादिनो द्वेषा, अपि तु जगत्सत्यता-
प्राहकप्रमाणाभावेनाऽपीत्याह—

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद् बाधकाभावात् ॥५२॥

निद्रादिदोषदुष्टान्तकरणेऽऽदिजन्यत्वेन स्यात्प्रविषयशक्तुपीतिमा-
द्वीनामसत्यत्वं लोके दृष्टम् । तत्र मददादिप्रपञ्चे नास्ति । तदकारणस्य प्रवृत्तेर्हिरण्यगर्भयुद्धेऽद्यादुष्टान्तात् 'यथापूर्वमवस्थाय' (प्र० वे० १०। १९०।२) इति धयणान् । ननु 'नेह नानास्ति विश्वनेत्यादिध्रुव्या (बृह० ४।४।१०) बाधितत्वेनाऽविद्यादिनामा बध्नानानादिदोष' कस्य नीयस्तत्राह बाधकाभावादिति । अयं भावः—'नेह नानास्ति विश्वने' स्यादिध्रुवयो वा परे प्रपञ्चबाधकतयाभिप्रेयन्ते ता प्रकरणानुसारेण विभागादिप्रतिरोधिका एव, न तु प्रपञ्चात्यन्ततुच्छतापरा, न्यस्यापि बाधापरया स्याद्यासाधकत्वप्रसङ्गान् । न हि स्वप्नशालीनशब्दस्य बाधे तज्ज्ञापितोऽप्यर्थः पुनर्न सन्निह्यत इति । तस्मादात्माविद्यानकतया धृतयो न प्रपञ्चस्यात्यन्तबाधपरा इति ।

तत्र 'नेह नानास्ति विश्वने'त्यादिध्रुतेर्ग्रहविभक्तं किमपि माम्नी-
त्यर्थः, 'सर्वं समानोपि ततोऽमि सर्वं' (गीता० ११।४०) इत्यादि-
स्मृत्यैवयावद्व्यात् । 'वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकारथेयं वसत्यं'
(छा० उ० ६।१।४) मित्यादिध्रुतेस्तु नित्यनारूपगतरमार्थिकसत्ता-
विरहोऽर्थः, मन्यथा मृत्तिकादृष्टान्तामिदं । न हि लोके मृत्तिका-
विकाराणामवस्तुत्तुच्छत्वं सिद्धं, येन दृष्टान्तता स्यादिति ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

(माण्डू० का० २।३२) ।

इत्यादिश्रुतेस्त्वात्माऽतिरिक्तस्य कूरस्थनित्यतारूपातिपरमार्थ सत्ताविरहोऽर्थः । किञ्चाऽऽत्मनो निरोधाद्यभावोऽर्थः, अन्यथैतादृश ज्ञानस्य मोक्षफलकत्वप्रतिपादनविरोधात् । न हि मोक्षो मिथ्येति प्रतिपाद्य मोक्षस्य फलत्वमप्रमत्त प्रतिपादयतीति । याश्चात्मैक्य श्रुतयस्तास्तु प्रथमाध्याय (सू० १४९-१५४) एव व्याख्याताः । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये चैता अन्याश्च श्रुतयोऽस्माभिर्व्याख्याता इति दिक् ॥ ५२ ॥

न केवलं वर्तमानदशायामेव प्रपञ्चः सन्नपि तु सदैवेत्याह—

प्रकारान्तरासम्भवात् सद्दुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

पूर्वोक्तयुक्तिभिरसदुत्पादासम्भवात् सूक्ष्मरूपेण सदेवोत्पद्यतेऽ-
भिव्यक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कर्तृत्वमोन्वृत्त्ययोर्वैयधिकरण्येऽपि व्यवस्थानुपपादयति सूत्रा-
भ्याम्—

अहङ्कारः कर्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥

अभिमानवृत्तिकमन्त करणमहङ्कारः । स एव कृतिमान् । अभिमा-
नोत्तरमेव प्रायश प्रवृत्तिदर्शनात् । न तु पुरुषः, अपरिणामित्वादि-
त्यर्थः । पूर्वं च 'धर्मादिकं बुद्धे'रिति (सू० ५।२५) यदुक्तं तदेक-
स्यैवान्त करणस्य वृत्तिमात्रभेदाशयेन ॥ ५४ ॥

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्माजितत्वात् ॥ ५५ ॥

अहङ्कारस्य कर्तृत्वेऽपि भोगश्चित्तस्यैव पर्यवसन्नो भवति । अहङ्कार-
स्य संहतत्वेन परार्थत्वात् । नन्वेवमन्यनिष्ठकर्मणाऽन्यस्य भोगे पुरुष-
विशेषनियमो न स्यात्, तत्राह—तत्कर्माजितत्वादिति । अहङ्कारेणा-
सञ्चितं तस्याश्रितौ यत् कर्म तन्नन्यत्वाद्भोगस्येत्यर्थः । तथा च
योऽहङ्कारो यं पुरुषमादायाचेतनेऽहं ममेति वृत्तिं करोति तस्याह-
ङ्कारस्य कर्म तस्यात्मन उच्यते । तेनैव च कर्मणा तत्राऽऽत्मनि भोगो-
ऽर्ज्यत इति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मलोकान्तगतिभिर्नास्ति निश्चितिरिति पूर्वोक्ते कारणं दर्शयति-
चन्द्रादिलोकेऽप्याष्टत्तिर्निमित्तसद्भावात् ॥ ५६ ॥

निमित्तमविवेककर्मादिकम् । सुगममन्यत् ॥ ५६ ॥

ननु तत्तल्लोकवासिजनोपदेशादनावृत्तिः स्यात्, तथाह—

लोकस्य नोपदेशात् सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

यथा पूर्वस्य मनुष्यलोकस्योपदेशमात्रात् सिद्धिर्ज्ञाननिष्पत्तिरेव
तत्तल्लोकस्यलोकस्योपदेशमात्रात्तद्गतानां ज्ञाननिष्पत्तिर्नैव नियमेन
भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

नन्वेव 'ब्रह्मलोकादनावृत्ति'रिति ध्रुते वा गतिस्तथाह—

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्च्युतिः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मलोकादिगतानां ध्वषणमननाविपरम्परया प्रायशो ज्ञानसिद्धौ
सत्यां विमुक्तिर्ध्वषण, न तु साक्षाद्गतिमात्रेणेत्यर्थः । प्रायिकरथादन्य-
लोकादिभ्योप इति ॥ ५८ ॥

परिपूर्णत्वेऽप्यात्मनो गतिध्रुतिमुपपादयति—

गतिश्च्युतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाल-

लाभा व्योमवत् ॥ ५९ ॥

व्यापकत्वेऽप्यात्मनो गतिध्वषणानुरोधेन भोगदेशस्य कालयशा
ह्याम सिद्ध्यति । व्योमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः । यथा ह्याकाशस्य पूर्ण-
त्वेऽपि देशविशेषगतियंटाद्युपाधियोगाद् व्ययद्वियमे तथैवेति । तथा
च ध्रुतिः—

घटमंशृतमाकाशं नीयमाने पटे यथा ।

घटां नीयेत नाकाशं तद्वज्जीरो नभोपमः ॥ इति ॥ ५९ ॥

(ब्राह्मवि० १३)

भोक्तृवधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमिति (सू० ५।१४) घटुक्तं तत्
प्रपञ्चयति म्ब्राम्याम्—

अनधिष्ठितस्य पृतिभायप्रसद्भावात् तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

भोक्तृवधिष्ठितस्य शुभादे पृतिभायप्रसद्भावात् पूर्वोक्तभोगायतन
सिद्धिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

नन्वधिष्ठानं विनैवाहृष्टद्वारा भोक्तृभ्यो भोगायतननिर्माणं भवतु,
तत्राह—

अहृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जलादिवदङ्कुरे ॥ ६१ ॥

शुक्रादौ साक्षादसम्बद्धस्याहृष्टस्य-शरीरादिनिर्माणे भोक्तृद्वारत्वा-
सम्भवाद् बीजासम्बद्धानां जलादीनामङ्कुरोत्पत्तौ कर्पकादिद्वारत्ववदि-
त्यर्थः । अतः स्याश्रयसंयोगसम्बन्धेनैवाहृष्टसम्बन्धः शुक्रादिपु-
त्रकृत्यः । तथा च सिद्धमहृष्टदत्तसंयोगरूपेणाऽधिष्ठानस्य भोगोप-
करणनिर्माणहेतुत्वमिति भावः ॥ ६१ ॥

वैशेषिकादिनयेनाहृष्टस्य सम्बन्धघटकतयात्मनोऽधिष्ठातृत्वं स्था-
पितम्, स्वसिद्धान्ते त्वहृष्टादीनामात्मधर्मत्वाभावात् तद्द्वारा भोक्तु-
हेतुत्वमेव न सम्भवतीत्याह—

निर्गुणत्वात् तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते ॥ ६२ ॥

भोक्तुर्निर्गुणत्वेनाहृष्टसम्भवाच्च नाहृष्टद्वारकत्वम् । हि यस्मादेते-
ऽहृष्टादयोऽहङ्कारस्यान्तःकरणसामान्यस्यैव धर्मा इत्यर्थः । तथा
चास्मन्मते द्वारनैरपेक्ष्येण संयोगमात्रेण साक्षादेव भोक्तुरधिष्ठानं
सिद्ध्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु चेत् पुरुषो व्यापकस्त्वि—

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

इति श्रुतिप्रतिपादितं जीवपरिच्छिन्नत्वमनुपपन्नम्, तशेभ्वरप्रतिपे-
धात् पुरुषाणां चैकरूप्याज्जोवात्मपरमात्मधिभागोऽपि शास्त्रीयोऽनु-
पपन्न इति, तामिमामाशङ्का परिहर्तुमाह—

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

‘जीव बलप्राणनयो’रिति व्युत्पत्त्या जीवत्वं प्राणित्वम् । तथाह-
ङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्मो, न तु केवलपुरुषस्य । कुतः ? अन्वयव्यति-
रेकात् । अहङ्कारवतामेव सामर्थ्यातिशयप्राणधारणयोर्दर्शनात् । तच्छू-
न्यानां च चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव दर्शनात् । प्रवृत्तिहेतुरागोत्पादकस्य
अहङ्कारस्याभावादित्यर्थः । तथा चाऽन्तःकरणोपाधिकं जीवस्य
परिच्छिन्नत्वं परमात्माख्यात् केवलपुरुषाद्भिन्नत्वं चेति भावः । अनेन

सूत्रेण विशिष्टस्य भोक्तृत्वं वा स्वमहम्प्रत्ययगोचरस्थं वा भोक्तृम्,
साक्षात्काररूपस्य भोगस्याऽहङ्कारधर्मत्वाभावात् । त्वमहन्धर्मिपुर
स्कारेण विवेकानुपपत्तेश्च । किन्तु,—

यदा त्वमेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनो ।

भवेत् तदा मुनिश्रेष्ठाः ! पाशच्छेदो भविष्यति ॥

(षृ० नार० ३१।६१)

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।

परन्तु निर्गुणः प्रोक्त अहङ्कारपुतोऽपरः ॥

(षृ० नार० ३१।५७)

इत्यादिवाक्यशतको जीवात्मपरमात्मविभाग एव प्रदर्शितः ।
तत्र जीवतायामहङ्कार उपलक्षणमेवेति ॥ ६३ ॥

इदानीं महदहङ्कारो कार्यभेदं प्रतिपिपादयिपुरादाद्यहङ्कार
कार्यमाह—

अहङ्कारकर्त्रधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना

प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥

अहङ्काररूपो य कर्ता तदधीनैव कार्यसिद्धिं सृष्टिसंहारनिष्पत्तिं
भवंति, तादृशबलस्याहङ्कारकार्यत्वात् । मनदहङ्करतेषु तस्मान्मर्ष्या-
दर्शनान् । न तु वैशेषिकाद्युक्तानहङ्करतपरमेश्वराधीना । मनदहङ्कर
स्रष्टृत्वे निर्येश्वरे च प्रमाणाऽमानादित्यर्थः । ‘मह यद्गुण्या प्रजापयेति’
(तै० उप० २।६।१, छा० उ० ६।२।३) अहङ्कारपूर्विकं सृष्टिं श्रूयते ।
तत्राहंशब्दस्यानुकरणमात्रेण प्रमाणाभावात् इति । अनेन सूत्रेणाह
ङ्कारोपाधिकं ब्रह्मद्वयो सृष्टिसंहारकर्तृत्वं धुतिःमृतिमिदमपि
प्रतिपादितम् ॥ ६४ ॥

ननु भवत्यहङ्कारोऽन्येषा कर्ता, अहङ्कारस्य तु क्व कर्ता ? तत्राह—

अहृष्टोद्भूतिवत् समानन्यम् ॥ ६५ ॥

यथा सर्गादिषु प्रवृत्तिसोमकर्मभिष्यन्ति कालपितृपमात्रा
ऋषयः तदुद्बोधककर्मन्तरस्य कल्पेऽनपराधमज्ञानम् । तथैषा-
ऽहङ्कार कालमात्रनिमित्तादेव जायते, न तु तस्यापि कर्त्रन्तरमस्तीति
समानव्यमाययोरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

ब्रह्मकार्यात् सृष्ट्यादेर्यदन्यत् पालनादिकं तन्महत्त्वाद्भवति ।
विशुद्धसत्त्वनयाऽभिमानरागाद्यभावेन परानुग्रहमात्रप्रयोजनकत्वा-
दिन्ययः ।

अनेन च सूत्रेण महत्त्वोपाधिकं विष्णोः पालकत्वमुपपादितम् ।
महत्त्वोपाधिकत्वात् तु विष्णुर्महान् परमेश्वरो ब्रह्मेति च गीयते ।
तदुक्तम्—

यदाहुर्वागुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥ इति ॥

(भाग० ३।६।२१)

अत्र शब्दे कारणग्रह तु पुरुषसामान्यं निर्गुणनेत्रेभ्यते, ईश्वरान-
न्युपगमात् । तत्र च कारणशब्द स्वशक्तिप्रकृत्युपाधिको वा निमित्त-
कारणतारो वा पुरुषार्यस्य प्रकृतिप्रवर्तकत्वादिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

अविवेकनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्मौन्यमोक्तृभाव इति (१।५५) ।
प्रागुक्तम्, तत्राविवेक एव किन्निमित्तक ? इत्याकाङ्क्षायां विवेकधा-
कल्पनेऽनवस्थापत्तिरित्याशङ्कायाः प्रामाणिकत्वेन परिहारः सर्ववादि-
नाधारण इत्याह—

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादि-
र्वाजाङ्कुरवत् ॥ ६७ ॥

येषां साङ्ख्यैकदेशिनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वस्वामिभावो मौन्य-
मोक्तृभावः कर्मनिमित्तकस्तन्मतेऽपि स प्रवाहरूपेणानादिरेव, बीजाङ्क-
रवन् प्रानापिकत्वादित्यर्थः । आकस्मिकत्वे मुक्तस्यापि पुनर्नोपा-
पत्तेरिति ॥ ६७ ॥

अविवेकनिमित्तकम्बन्तरेऽप्येवदनादित्यं समानमित्याह—

अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिक्षः ॥ ६८ ॥

अविवेकनिमित्तो वा स्वस्वामिभाव इति पञ्चशिक्ष आह । तन्मते-
प्यनादिरित्यर्थः । एतदेव स्वमतं प्रागुक्तत्वात् । अविवेकश्च प्रलयेऽपि
कर्मवदेवाम्नि वाननारूपेणेति । विवेकप्रागभावोऽविवेक इति मते तु
बीजाङ्कुरवदनादित्यं न घटते । अत्रप्यप्रागभावस्यैवाखिलमोगहेतु-
त्वादिति ॥ ६८ ॥

लिङ्गशरीरनिमित्तकं इति सनन्दनाचार्यः ॥ ६७ ॥

सनन्दनाचार्यस्तु लिङ्गशरीरनिमित्तकं प्रवृत्तिपुरुषयोर्मोग्यमोक्तृ-
भावं इत्याह-लिङ्गशरीरद्वारैव भोगादिति । तन्मतेऽप्यनादि स
इत्यर्थः । यद्यपि प्रलये लिङ्गशरीरं नास्ति तथापि तत्कारणमपिवेक-
कर्मादिकं पुर्यसर्गायलिङ्गशरीरजन्यमस्ति । तद्द्वारा षीजाऽङ्कुर-
तुल्यत्वं स्वैस्त्वामिमावलिङ्गशरीरयोरित्याशयः ॥ ६९ ॥

शास्त्रघान्त्यार्थमुपसहरति—

यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः
पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

कर्मनिमित्तो वाऽविवेकादिनिमित्तो वा भवतु प्रवृत्तिपुरुषयो-
र्मोग्यमोक्तृमाय । सर्वथाप्यनादितया दुश्छेद्यस्य तस्योच्छेद परम
पुरुषार्थ इत्यर्थः । तदेनदादौ प्रतिज्ञात "प्रविधदुःखात्प्रवृत्ति-
रत्यन्तपुरुषार्थः" इति । (सा० सू० १।१) । नग्यप्र सुखदुःखसाधारण
भोगनिवृत्ति पुरुषार्थ उच्यते, तत्र दुःखमाप्रनिवृत्तिरिति कथं तत्रोक्त-
म्यात्प्रोपसंहार इति चेन्न । शास्त्रमेदेऽप्यर्थाभिदान् । सुखं हि तावद्
दुःखक्षे निहितमिति सुखभोगोऽपि दुःखभोग एव । दुःखभोगोऽपि
प्रतिविम्वरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्ध एव । अतो नित्यनिर्दुःखात्वेन
च प्रथमसूत्रेऽपि प्रतिविम्वरूपेणैव दुःखनिवृत्तिरियंशिनैत्येक एवार्थं
उपक्रमोपसंहारसूत्रयोरिति । बहुलाशयं द्विरावृत्ति शास्त्रस-
माप्त्यर्था ॥ ७० ॥

शास्त्रमृग्यार्थविस्तारमन्त्राग्येऽनुक्तपूर्णः ।

पट्टाध्याये कृतः पश्चाद्वाक्यार्थशापमंहतः ॥ १ ॥

तदिदं साङ्ख्यशास्त्रं कपिलमूर्तिर्मंगयान् विष्णुर्गण्डल्लोचदिनाय
प्रकाशितवान् । यत् तत्र येषान्तिप्रथमं कश्चिदाह, साङ्ख्यप्रणेता कपिलो
न विष्णुः किन्त्याग्यपताः कपिलान्तरम्—

अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्धकः ।

(म० भा० प० प० २० १०१)

इति स्मृतेरिति । तद्विषयामोहमात्रम्—

एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् मुमुक्षुणां दुराशयात् ।
प्रसङ्गयानाय तत्त्वानां सम्मतायात्मदर्शनम् ॥

(भाग० ३।२४।३६)

इत्यादिस्मृतिषु विष्णवतारस्य देवहृतिपुत्रस्यैव साङ्ख्योपदेष्ट-
त्वावगमात्, कपिलद्वयकल्पनागौरवाच्च । तत्र चाग्निशब्दोऽग्न्याख्य-
शक्त्यावेशादेव प्रयुक्तः । यथा,—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः ।

(गीता १।१३२)

इति श्रीकृष्णवाक्ये कालशक्त्यावेशादेव कालशब्दः । अन्यथा
विश्वरूपप्रदर्शककृष्णस्यापि विष्णवतारकृष्णाद् भेदापत्तेरिति दिक् ॥

साङ्ख्यकुल्याः समापूर्य वेदान्तमथिताऽमृतैः ।

कपिलपिर्ज्ञानयज्ञ ऋषीनापाययत् पुरा ॥ १ ॥

तद्वचः श्रद्धया तस्मिन् गुरौ च स्थिरभावतः ।

तत्प्रसादलवेनेदं तच्छास्त्रं विधृतं मया ॥ २ ॥

इति श्रीसाङ्ख्याचार्यविज्ञानभिधुविरचिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य
भाष्ये तन्त्राध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यं सम्पूर्णम् ।

समाप्तञ्चेदं साङ्ख्यदर्शनं प्रवचनभाष्यं च ।

सांख्यप्रवचनभाष्यस्य सूत्रतूचीपत्रम्

प्रथमोऽध्यायः

१ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थं	७
२ न दृष्टान् तन्मिद्धिनिवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्	१६
३ प्रात्यहिकक्षुप्रतीकारवन तत्प्रतीकारचेष्टनान् पुम्पार्यत्वम्	१०
४ सर्वामम्भवान् मम्भवेऽपि सत्त्वामम्भवाद् हेय प्रमाणकुशले	१०
५ उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षस्थाने	१०
६ अविशेषश्चोभयो	११
७ न स्वेभावतो बद्धस्य मोक्षमाद्यनोपदेशविधि	१२
८ स्वभावस्यानपादित्वादननुष्ठानलक्षणप्रशाम्यम्	१२
९ नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेश	१३
१० शुक्लपटवद् बीजवच्चेत्	१३
११ शक्युद्भवानुद्भवाम्या नाशक्योदेश	१३
१२ न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वमम्बन्धान्	१३
१३ न देशयोगतोऽप्यम्मान्	१४
१४ नावस्यातो देहधर्मत्ववान् तस्या	१४
१५ अमङ्गोऽप्य पुरुष इति,	१४
१६ न कर्मणान्पधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च	१६
१७ विचित्रमोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे	१५
१८ प्रकृतिनिबन्धनाच्चेत्, न, तस्मा अषि पारतन्त्र्यम्	१५
१९ न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते	१५
२० नाविद्यानोऽप्यवस्तुना बन्धायोगान्	१६
२१ वस्तुत्वे सिद्धान्तहानि	१६
२२ विजानीयद्वैतापत्तिश्च	१६
२३ विरुद्धोभयरूपा चेत्	२०
२४ न तादृक्पदार्याप्रतीने	२०
२५ न वय पट्पदार्यवादिनो वैशेषिकादिवत्	२१
२६ अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य मङ्ग्रहोऽप्यथा बालो मत्तादिमन्त्रम्	२१
२७ नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यन्य	२२
२८ न बाह्याम्यन्तरयोपरऽप्योपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधानान्	
सूक्ष्मपाटलिपुत्रम्यथोरिव	२०
२९ द्वयोरेकदेशत्वोपरागात् व्यवस्था	१२

३०	अदृष्टवगान्त्वेन	२२
३१	न द्वयोरेकत्रानायोगादुपकार्योपकारकभाव	२१
२	पुत्रकर्मवदिति चेत्	२३
३३	नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भाधानादिना सत्क्रियेन	२३
३४	स्थिरवार्तामिदं दण्डित्वम	२३
३५	न प्रथमिजायाधानं	२४
३६	श्रुतिप्रायविरोधान्च	२४
३७	दुष्टान्तामिदंश्च	२४
३८	युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभाव	२४
३९	पूर्वापाये उत्तरायोगान्	२४
४०	तदभावे तदयोगादुभयस्यभिचारादिति	२५
४१	पूर्वभावमात्रे न नियम	२५
४२	न विज्ञानमात्र बाह्यवर्तीने	२५
४३	तदभावे तदभावाच्छ्रय तर्हि	२५
४४	शून्य तत्रैव भावो विनश्यति वस्तुशून्यवादिनामस्य	२७
४५	अपवादमात्रमवुक्तानाम्	२७
४६	उभयपक्षममानन्तेभावादयमपि	२८
४७	अपुत्रप्रायश्चमुमयथा	२८
४८	न गतिविशेषात्	२८
४९	त्रिपिण्डस्य तदसम्भवात्	२९
५०	भूतत्वाद् घटाश्विन्मन्मानघर्मावनाशवदिति	२९
५१	गतिशून्यिरपुत्राधिवागाशकाशकम्	२९
५२	न कर्मणाप्यनन्तमवसान	३०
५३	अतिप्रवृत्तिरप्यप्रमथे	३०
५४	निर्गुणादिशून्यविरोधोऽस्ति	३०
५५	तथागात्र्यविवेकान्न समानत्वम	३०
५६	दियनकारणास्तदुचित्तिष्ठतिष्ठतिवत्	३३
५७	प्रधानाविवेकान्नाविवेकस्य तद्वान्न ज्ञानम	३४
५८	वाङ्मात्र न तु तस्य विमथियत्	३६
५९	मुक्तिरिति न बाध्यत दिष्टमुक्त्वदनयोगादुत्	३६
६०	अवागप्राणामनुमानेन शेषो घृमादिमित्ति चार्थे	३७
६१	तन्मात्रेण्य स्वसमुत्तानि पुरश्च इति पञ्चविंशतिपत्र	३७
६२	स्वमान् पञ्चमभावेण्य	३९
६३	बाह्याप्यन्यस्यामी नैवाहृष्टास्य	४१

६४ तेनान्त करणस्य	४२
६५ तत प्रकृते-	४३
६६ सहतपरार्यत्वान् पुरुषस्य	४४
६७ मूले मूलाभावादमूल मूलम्	४५
६८ पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति सज्ञामात्रम्	४६
६९ समान प्रकृतेर्द्वयो	४६
७० अधिकारिर्त्रिविध्यान्न नियम	४८
७१ महादाह्यमाद्य कार्यं तन्मन-	४८
७२ चरमोऽहङ्कार	४८
७३ तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम्	४८
७४ आयहेतुता तद्द्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवन्	४९
७५ पूर्वमादित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोग	४९
७६ परिच्छिन्न न सर्वोपादानम्	४९
७७ तदुत्पत्तिश्चुत्तेश्च	५०
७८ नाऽवस्तुनो वस्तुसिद्धि	५०
७९ अवाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम्	५०
८० भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात् कुतश्चरा तत्सिद्धि	५१
८१ न कर्मण उपादानत्वायोगान्	५१
८२ नानुश्रविकादपि तत्सिद्धि साध्यत्वेनाऽऽवृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम्	५२
८३ तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्चुति	५२
८४ दुःखाद् दुःख जनाभियेकत्र जाड्यविमोह	५२
८५ काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात्	५३
८६ निजमुक्तस्य बन्धवसमात्र पर न समानत्वम्	५३
८७ द्वयोरेकतरस्य व्याप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्ति प्रमा तत्साप्रकृतम् यत्तन् त्रिविध प्रमाणम्	५४
८८ तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यमिद्धि	५६
८९ यन् सम्बद्ध सन् तदाकारोत्प्लेखि विज्ञान तत्र प्रत्यक्षम्	५७
९० योगिनामवाह्यप्रत्यक्षत्वान् दोष	५७
९१ लीनवस्तुनग्रातिशयसम्बन्धाद्वाऽदोष-	५७
९२ ईश्वरामिद्धे	५८
९३ मुक्तबद्धयोरन्यतराभावात् तत्सिद्धि	५८
९४ उभयथाप्यसत्त्वरत्वम्	५९
९५ मुक्तात्मनः प्रशसा, उपासा सिद्धस्य वा	५९
९६ तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्व मणिवत्	५९

द्वितीयोऽध्यायः

१ विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य	६३
२ विरक्तस्य तत्त्वज्ञे	६३
३ न भवणमात्रान् तत्सिद्धिरनादिवामनाया बतवत्वान्	६३
४ बहुभृत्यवदा प्रत्येकम्	६४
५ प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्यात्मनिष्ठि	६४
६ कायतन्तत्सिद्धे	६५
७ चेतनोद्देशाश्रयम कष्टकमोभवत्	६५
८ अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाऽप्यन्येनापोदाहृतम्	६५
९ रागविरागयोर्नाम मृष्टि	६५
१० महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम्	६६
११ आत्मार्यत्वान् सृष्टेर्नेयामात्मार्यं आरम्भ	६६
१२ द्विकालावाक्यादिभ्यः	६७
३ अक्षयवमासो बुद्धि	६७
१४ तत्त्वाय धर्मादि	६८
१५ महद्गुरुरागद्विपरीतम्	६८
१६ अभिमानोऽहङ्कार	६८
१७ एकादश पञ्चतन्मात्रं यत्त्वायम्	६९
१८ मात्स्विकमेवादशक प्रवृत्ते वैश्वानरहङ्कारान्	६९
१९ कर्मो द्वयतुलीर्द्वैतान्तरमकादशकान्	१००
२० आहङ्कारिकत्वव्युत्पन्न मीतिव्यति	१००
१ देवतास्यधुतिर्नारम्भकस्य	१०१
२२ तद्गुरनिधुनविनाशार्थनापन	१०१
२३ अती द्वयमि द्वय भ्रान्तानामधिष्ठानम्	१०१
२४ शक्तिभेदेऽपि भेदमदो नैवत्यम्	१०२
२५ न कल्पनाविरोध प्रमाणदुष्टस्य	१०२
२६ उभयात्मक मन	१०२
२७ गुणपरिणामभेदाश्रानाऽवयवव्यापक	१०२
२८ क्वदादित्तमवयव उभया	१०२
२९ इष्टदुःखादिरागमत् करणव्यति द्वयानाम्	१०२
३० त्रयाणां स्वार्थव्ययम्	१०३
३१ सायायकरणवृत्ति प्राणाद्या वापव पञ्च	१०४
३२ क्रमशोऽवयवव्यति द्वयवृत्ति	१०४
३३ बुद्धय पञ्चनव्य विवृष्टाविष्टा	१०५
३४ तद्विबुधतादुपशान्तोपरराग रक्षय	१०६

३५ कुसुमवच्च मणि	१०६
३६ पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोल्लासान्	१०७
३७ धनुवद्वत्साय	१०७
३८ करण त्रयोदशविधमवान्तरभेदान्	१०७
३९ इन्द्रियेषु साधकनमत्वगुणयोगान् कुठारवन्	१०७
४० द्वयो प्रधान मनो लोकवद् भृत्यवर्गेषु	१०८
४१ अव्यभिचारान	१०८
४२ तथाऽशेषसंस्काराधारत्वान्	१०८
४३ स्मृत्याऽनुमानाच्च	१०८
४४ सम्भवेन स्वत	१०८
४५ आपेक्षिको गुणप्रधानभाव क्रियाविशेषात्	१०८
४६ तत्कर्माजितत्वान् तदर्थमभिचेष्टा लोकवन्	१०९
४७ समानकर्मयोगे बुद्धे प्राधान्य लोकवलोकवन्	१०९

तृतीयोऽध्यायः

१ अविशेषाद्विशेषारम्भ	११०
२ तस्माच्छरीरस्य	११०
३ तद्विज्ञानं समृति	११०
४ व्याधिकेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम्	१११
५ उपभोगादिनरस्य	१११
६ सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम्	१११
७ मातापितृज स्थूल प्रायश इतरज नया	१११
८ पूर्वोत्पत्तेस्तत्कायत्व भोगादेकस्य नेतरस्य	१११
९ सप्तदशकं लिङ्गम्	११२
१० व्यक्तिभेद कर्मविशेषान्	११२
११ नदघ्नितानाश्रये देहे तद्वादान तद्वाद	११३
१२ न स्वातन्त्र्यान तद्वने छायावच्चित्रवच्च	११३
१३ मूर्तत्वेऽपि न सघातयोगान् तरणिवन्	११५
१४ अणुरिमाण तत्र कृतिश्रुते	११५
१५ तदत्रमयत्वश्रुतेश्च	११५
१६ पुरुषार्थं समृत्तिलिङ्गानां सूषकारवशाज्ज	११५
१७ पाञ्चभीतिको देह	११६
१८ चातुर्भीतिकमित्येके	११६
१९ एकभीतिकमित्यपरे	११६
२० न सासिद्धिक चैतन्य प्रत्येकादृष्टे	११६

५६ स हि सवविन् सर्वकर्ता	१२६
५७ ईदशेश्वरमिद्धि सिद्धा	१२७
५८ प्रधानसृष्टि परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुमुभवहनवन्	१२७
५९ जचेननत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टित प्रधानस्य	१२८
६० कमवद् दृष्टेर्वा कालादे	१२८
६१ स्वभावाच्चेष्टितमनमिसघ्नानाद् भृत्यवत्	१२८
६२ ङ्माङ्गुष्टेर्वानादिन	१२९
६३ विविक्तवोगान् सृष्टिनिवृत्ति प्रधानस्य सूदवन् पाके	१२९
६४ इतर इतरवत् तद्गोभान	१२९
६५ द्वयोरेकतरस्य वीदासीन्यमपवर्गं	१२९
६६ अयसृष्ट्युत्तरागोऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धरज्जुत्वस्येवोरग	१३०
६७ कर्मनिमित्तयोगाच्च	१३०
६८ नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम्	१३०
६९ नर्नकीवन् प्रवृत्तस्यानि निवृत्तिश्चारिताभ्यान्	१३०
७० दोषघोषेऽपि नोपसर्पण प्रानस्य कुलवधूवन्	१३१
७१ नैकान्ततो बन्धमोक्षो पुरुस्याविवेकादृते	१३१
७२ प्रकृतेराञ्जसमान् मसङ्गत्वान् पशुवन्	१३१
७३ रूपं सप्तभिरात्मान बध्नाति प्रधान कोशकारवद्विमोचयत्येकरूपेण	१३२
७४ निमित्तत्वमविवेकस्य दृष्टहानि	१३२
७५ तत्त्वाम्यासान्नेति नेनीति त्यागाद्विवेकासिद्धि	१३२
७६ अधिकारिप्रभेदान्न नियम	१३३
७७ बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकनोऽप्युपभोग	१३३
७८ जीवन्मुक्तश्च	१३४
७९ उपदेश्योपदेश्वात् तरिसिद्धि	१३४
८० श्रुतिश्च	१३४
८१ इतरयान्धपरम्परा	१३४
८२ चक्रभ्रमणवद् घृतशरीर	१३४
८३ सत्कारलेशतस्तत्सिद्धि	१३५
८४ विवेकान्नि शेषदु खनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेतरान्नेतरान्	१३५

चतुर्थोऽध्यायः

१ राजपुत्रवन् तत्त्वोपदेशान्	१३६
२ पिशाचवदन्यार्योपदेशेऽपि	१३६
३ आद्युत्तिरसहृदुपदेशात्	१३७
४ पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वान्	१३७

५	स्येनवन सुखदु खी त्यागविमोदाभ्याम्	१२०
६	अहिनित्वविनीवन	१२७
७	छिन्नहस्तवद्वा	१३०
८	असाधनानुचितन बघयि भरतवत्	१३२
९	वदुभिर्षीग विरोधो रागादिभि कुमारीगङ्गा	१३०
१०	द्वाम्यामपि तथैव	१३८
११	विराश मुयी पिङ्गलान्न	१३९
१२	अनारम्भेऽपि परगृहे मुत्रो सपवन	१४९
१३	वदुशास्त्रगुरुपामनेऽपि साराशन घटादवन	१३९
१४	इषुकारवधैकचित्तस्य नमाधिहानि	१६०
१५	कृत्निरमन्वयनादानर्थेव्य लोकावन्	१४०
१६	तद्विस्मरणेऽपि भेकीवन	१४१
१७	नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शादने विरशवनव	१४१
१८	दृष्टस्तयोश्चिदस्य	१४१
१९	प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा गिडिर्वदुकागान तद्वत्	१४१
२०	न कालनियमो वामदेववत्	१४२
२१	अध्यस्तन्योपासनात् परम्पर्येण मन्त्रागमनामन मित्र	१४२
२२	इतरलभेऽप्यावृत्ति पञ्चाग्नियोगवा जसभुव	१४२
२३	विरलस्य ह्यहानमुपादेयोपादान हन तीरस्य	१४२
२४	पञ्चानिगमयोगाद्वा तद्वत्	१४३
२५	न कामचारित्वा रागोपहन शुभवन	१४३
२६	गुणयोगीय वद्व शुभवन	१४३
२७	न भागाश्रयणीति नमुनिवृ	१४३
२८	द्वीपस्यनादुपयो	१४४
२९	न मन्त्रिनचेत्तमुपदेशवोत्रप्ररोधो तत्र	१४४
३०	नामागमादमनि मन्त्रिनदनवन	१४४
३१	न मन्त्रवैवापि तद्वत्ना पद्वजन	१४४
३२	न भूतिमान्ऽपि कृत्कृत्यनापापमगिडिबदुतास्वतिडिबत्	१४४

पञ्चमोऽध्यायः

१	मङ्गलावर्गस्य चिन्तापारात् पदमनाप्युनितावपि	१४६
२	तन्वराधिष्ठित वपतिवपति कमणा तमिन्	१४६
३	स्वातन्त्र्यराशिष्ठितान् माववा	१४६
४	गोविन्देश्वरदिगव	१४६
५	पारिभाषिका वा	१४६

६ न रागादृते तत्सिद्धि प्रतिनियतकारणत्वात्	१८७
७ तद्योगेऽपि न नित्यमुक्त	१४७
८ प्रधानशक्तियोगाच्चेन् सङ्गापत्ति	१४७
९ नत्तामात्राच्चेन् सर्वैश्वर्यम्	१४७
१० प्रमाणान्नावात् तत्सिद्धि	१४८
११ सम्बन्धाभावान्नानुमानम्	१४८
१२ श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य	१४८
१३ ताविद्याशक्तिरोगो नि सङ्गस्य	१८८
१४ तद्योगे तत्सिद्धावयोयाथयत्वम्	१४९
१५ न बीजाकुरवत् मादिममारश्रुते	१४९
१६ विद्यानोऽन्यत्वे ब्रह्मवाद्यप्रसङ्ग	१४९
१७ अत्राद्ये नैष्पत्यम्	१४९
१८ विद्यावाच्यत्वे जगतोऽन्येवम्	१४९
१९ तद्रूपत्वे मादित्वम्	१५०
२० न धर्मापत्ताप प्रकृतिकायवैचित्र्यात्	१५०
२१ श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धि	१५०
२२ न नियम प्रमाणान्तरावकाशान्	१५०
२३ उभयत्राप्येवम्	१५१
२४ त्रयान् सिद्धिश्चेत् समानमुभयो	१५१
२५ तन्न करणधर्मत्व प्रमादीनाम्	१५१
२६ गुणादीना च नात्पन्नवाद्य	१५१
२७ पञ्चावयवयोगान् सुखमविति	१५२
२८ न महद्ग्रहणान् सम्बन्धसिद्धि	१५२
२९ नियतधर्ममाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्ति	१५२
३० न तत्त्वान्तर वस्तुव्यपत्ताप्रसक्ते	१५२
३१ निजशक्त्युद्भवभित्वाचार्या	१५३
३२ आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिख	१५३
३३ न स्वरूपशक्तिनियम पुनर्वादप्रसक्ते	१५३
३४ विशेषणानर्थक्यप्रसक्ते	१५३
३५ पत्तवादिष्वनुपपत्तेश्च	१५३
३६ आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोग समानन्यायात्	१५३
३७ वाच्यवाचकभाव सम्बन्ध शब्दार्थयो	१५४
३८ त्रिभि सम्बन्धसिद्धि	१५४
३९ न कार्ये नियम उभयथा दर्शनान्	१५४

४०	लोके व्युत्पन्नस्य वेदायं प्रदीनि	१५४
४१	नन्निभिरपीरुपेयत्वाद्देदस्य तदर्थं स्याज्ज्योतीं इत्यत्रान	१५५
४२	न यनादे स्वरूपतो धर्मं च वैशिष्ट्यात्	१५५
४३	निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते	१५५
४४	योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तस्मिदि	१५५
४५	न नित्यत्व वेदाना नायंत्वश्रुते	१५६
४६	न पीरुपेयत्व तत्कत्वं पुरूपस्याभावान	१५६
४७	न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात्	१५६
४८	नापीरुपेयत्वान्नित्यत्वमकुरादिवत्	१५६
४९	तेषामपि तद्योगे दृष्टवाद्यादिप्रमक्ति	१५६
५०	यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतदुद्धिरूपयायने तत् पीरुपेयम्	१५६
५१	निजशक्त्यभिधत्ते स्वतः प्रामाण्यम्	१५७
५२	नामत कथान नृशृङ्गवत्	१५७
५३	न सती वाघदत्तनात्	१५७
५४	नानिवचनीयस्य तदभावात्	१५७
५५	नाभ्यधादधाति स्ववक्षोऽप्याघातात्	१५८
५६	मदमत्यानिर्वाधाबाधात्	१५८
५७	प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्तोत्रात्मक मन्त्र	१५८
५८	न शब्दनित्यत्र कार्यताप्रतीते	१५८
५९	पूर्वमिदमत्त्वस्याभिधत्तिर्ज्ञानेनैव षट्म्य	१५८
६०	सत्त्वायमिद्वान्तश्चेत् सिद्धसाधनम्	१५८
६१	नाद्वैतमात्मनो सिद्धान्तं तद्भेदप्रतीत	१६०
६२	नानात्मनापि प्रत्यक्षबाधात्	१६०
६३	नोभाष्यां तेनैव	१६०
६४	अप्यपरत्वमविवेकाना तत्र	१६०
६५	नात्माविद्या नोमस जगदुपादानकारण नि मङ्गलराज	१६१
६६	नैकस्यानन्तविद्रुपत्वे द्वयोर्भेदात्	१६२
६७	दुश्चिन्तितेषु	१६२
६८	विमुक्तिरसता मदानाम	१६२
६९	तद्व्यापकत्व मनस करणत्वादिद्रुपत्वाद्वादात्त्वान्निश्चयानुगान्दिन	१६२
७०	गन्धिरसाद् गतिश्रुते	१६३
७१	न निर्माणत्वं तद्योगाद् षट्म्य	१६३
७२	प्रवृत्तिगुणयोरेवम् तदवमनित्यम्	१६३
७३	न भागमाभौ भोगिनो निर्माणरश्म्युते	१६३

७४ नानन्दाभिन्न्यक्तिमुंक्तिर्निर्घर्मत्वात्	१६४
७५ न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत्	१६४
७६ न विशेषगर्निर्निष्क्रियस्य	१६४
७७ नाकारोपरागोच्छित्ति क्षणिकत्वादिदोषान्	१६४
७८ न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषान्	१६४
७९ एव शून्यमपि	१६४
८० सयोगाञ्च वियोगान्ता इति न देशादिनाभोऽपि	१६४
८१ न भागियोगो भागस्य	१६५
८२ नाणिमादियोगोऽप्यवश्य भावित्वात् तदुच्छित्तेरितरयोगवद्	१६५
८३ नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत्	१६५
८४ न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुते	१६५
८५ न पदपदार्थनियमस्तद्व्योधान्मुक्ति	१६५
८६ षोडशादिष्वप्येवम्	१६६
८७ नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुते	१६६
८८ न निर्मागित्व कार्यत्वात्	१६६
८९ न ह्यनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियम	१६७
९० न परिमाणत्वात्तुर्विधम द्वाभ्या तद्योगात्	१६७
९१ अनिरवत्वेऽपि स्थरतायोगान् प्रत्यभिज्ञान माभान्यस्य	१६७
९२ न तदपलापस्तस्मात्	१६८
९३ नाप्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीने	१६८
९४ न तत्त्वान्तर मादृश्य प्रत्यक्षापलब्धे	१६८
९५ निजशक्त्यभिन्न्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यज्ञातदुपलब्धे	१६८
९६ न सज्ञासत्तिसम्बन्धोऽपि	१६८
९७ न सम्बन्धनित्यतोमयानित्यत्वात्	१६९
९८ नात सम्बन्धो घर्मिग्राहकप्रमाणवाघान्	१६९
९९ न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्	१६९
१०० उभयत्राप्यन्ययासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमान वा	१६९
१०१ नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वनोरेवापरोभप्रतीने	१७०
१०२ न पाञ्चमीतिक शरीर बहूनामुपादानायोगात्	१७०
१०३ न स्थूलमिनि नियम आतिवाहिकम्यापि विद्यमानत्वात्	१७०
१०४ नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्ते सर्वप्राप्तैर्वा	१७१
१०५ न तेजोऽपसर्पणात्तेजस चक्षुर्वृत्तितस्तस्मिन्ने	१७१
१०६ प्रासाधंप्रकाशलिङ्गाद्वृत्तिसिद्धि	१७२
१०७ भागगुणाम्या तत्त्वान्तर वृत्ति सम्बन्धाय संपत्तीनि	१७२

३९ सत्त्वादीनामनदमत्थ तद्रूपत्वात्	१८९
४० अनुपभोगेऽपि पुमर्थे सृष्टि प्रधानस्योत्प्रेरकत्वमवहनवत्	१८९
४१ कर्तव्यविशेषान् सृष्टिविधिवत्	१८९
४२ माम्यवैपम्याभ्या कायद्वयम्	१८९
४३ विमुक्तबोधान्न सृष्टि प्रधानस्य लोकावत्	१९०
४४ नान्योपमर्षणेऽपि मुक्तोपयोगो निमित्ताभावात्	१९०
४५ पुण्यप्रवृत्तव्यवस्थान्	१९०
४६ उपाश्रित्वेत् तत्सिद्धौ पुनर्भवत्	१९०
४७ द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोध	१९०
४८ द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तर च साधनाभावात्	१९१
४९ प्रकाशनस्वतन्त्रिमद्वौ कमकृत्यविरोध	१९१
५० जडत्वावृत्तो जड प्रकाशवति चिद्रूप	१९१
५१ न श्रुतिविरोधो रागिणा वैराग्याय तस्मिन्ने	१९२
५२ जगत्सत्त्वमदुष्टकारणत्वत्वाद् बाधकरभावात्	१९२
५३ प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्ति	१९२
५४ अहङ्कार कर्ता न पुण्य	१९३
५५ चिदवमाना भृत्तिस्वरत्नमार्जितत्वात्	१९३
५६ चन्द्रादिलोकैष्यानुत्तिनिमित्तसदुभावात्	१९३
५७ लोकस्य नोपदेशान् मिदं पूर्ववत्	१९३
५८ पारम्पर्येण तस्मिन्ने विमुक्तिश्रुति	१९३
५९ गतिश्रुतेष्वव्यापकत्वेऽप्युपाधयोगान् भोगदेशकालतामो व्योमवत्	१९३
६० अनधिष्ठितस्य पुनिभावप्रगङ्गात् तस्मिन्ने	१९३
६१ अदुष्टद्वारा चेदगम्यत्वे तदगम्यवाग्जनादिवददुष्टे	१९४
६२ निर्गुणत्वात् तदसम्भवात् अहङ्कारधर्मा स्मृते	१९४
६३ विनिष्ठस्य जीवत्वमवयवव्यतिरेकान्	१९४
६४ अहङ्कारकर्मिणा कायनिष्ठिनैश्चराधीना प्रमाणाभावात्	१९५
६५ अदुष्टोद्भूतिवत् प्रमाणत्वम्	१९५
६६ महताम्यत्	१९७
६७ कमनिमित्तं प्रहन स्वस्वामिभावोऽप्यनादिर्विशदुत्तरवत्	१९७
६८ अविश्वकनिमित्ता वा पञ्चगव्य	१९७
६९ विज्ञानरीरनिमित्तत्वं द्विज मनदानावाप	१९८
७० यदा यदा तदुत्पत्तिं पुनरापन्नदुत्पत्तिं पुनराप्यं	१९८